

म ग्रं सं वाचनालय शाखा ठाणे

विषय चरित

दा क्र ८८३

IRBK-0100883

IRBK-0100883

IRBK-0100883

२२००१ चा. व. १
११.११.
१२५१
३-४-६१
८८३

हरि नारायण आपटे संक्षिप्त चरित्र.

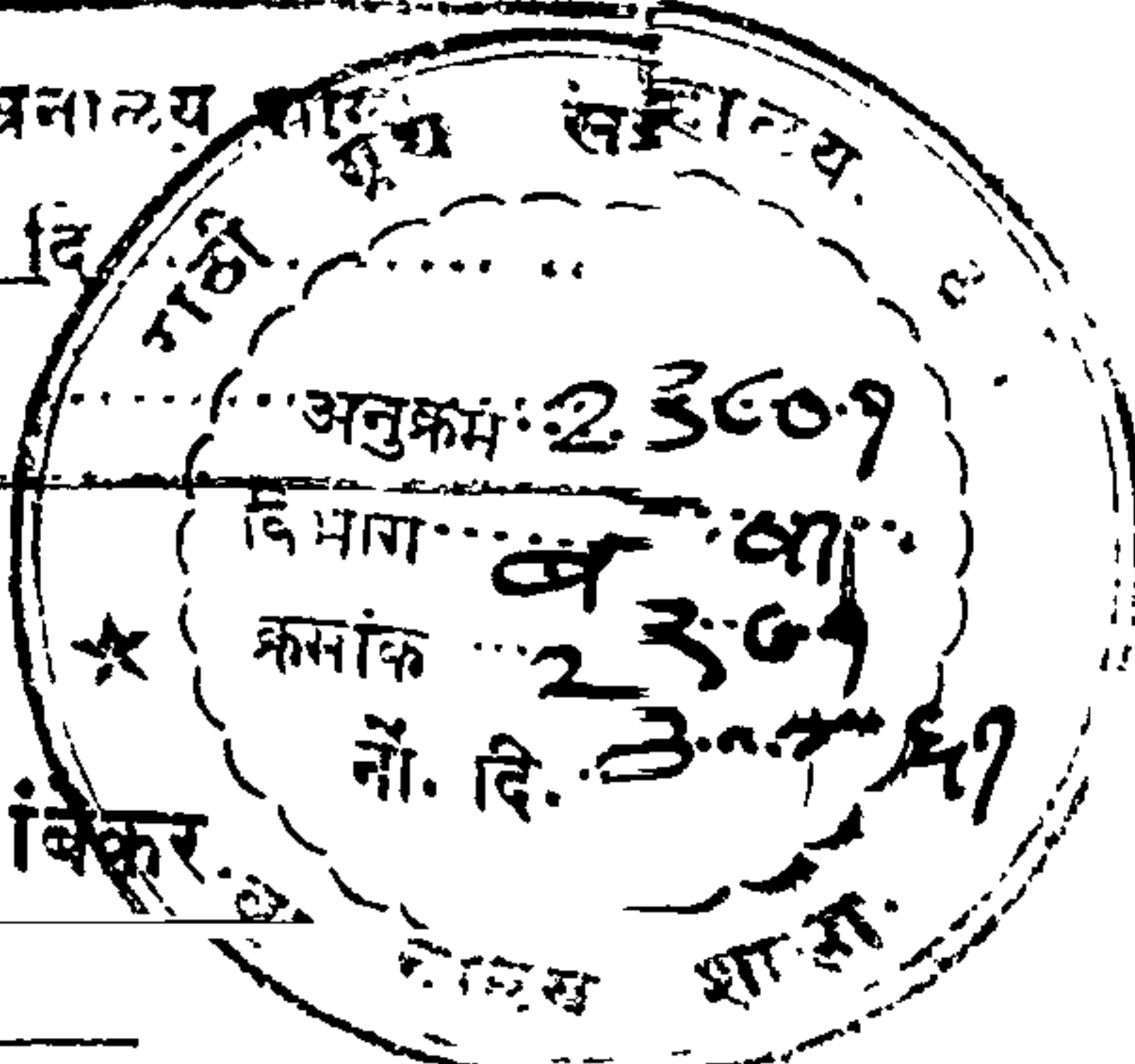
म. अ. सं. बाणे. प्राच्यनालय संक्षिप्त चरित्र

बा. क्र. ८८३ नों. दि. ३-४-६१

वि. क्र. २३०९

लेखक: बापूजी मार्टंड आंबेकर

अनुक्रम: २३०९
विभाग: ४
क्रमांक: २३०९
नों. दि. ३-४-६१

(सिंहावलोकन व उपसंहार हे चाळीस पृष्ठांचे दोन महत्त्वाचे लेख
या आवृत्तींत नवीन घातले आहेत.)

आवृत्ति दुसरी.

IRBK-0100883

सन १९२९.

किंमत बारा आणे.

पुणे पेट भांगुडा घर नंबर ९३६।२ येथे
आर्यभूषण छापखान्यांत अनंत विनायक पटवर्धन
यांनी छापून प्रसिद्ध केले.

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे.

सूचना :- खाली दिलेल्या तारखेपर्यंत पुस्तक परत करावे,
तसे न केल्यास घटना नियम क्र. ५ (८) नुसार
प्रतिदिनी ५ पैसे जादा वर्गणी भरावी लागेल.

म. प्र. ...
 या. क्र. ...
 दि. ...
प्रस्तावना.

हरिभाऊंचें मीं लिहिलेलें एक अल्प चरित्र मासिक मनोरंजनाच्या सन १९१९ मधील एप्रिलच्या अंकांत प्रसिद्ध झालें होतें. त्यानंतर त्यांच्या अनेक मित्रपरिचितांकडून माहिती मिळवून एक सविस्तर चरित्र प्रसिद्ध करावें असा विचार होता. त्याकरितां कांहीं प्रयत्नही केला; पण तो अल्पावधींत यशस्वी होणें तितकें सोपें नाहीं असें वाटल्यावरून हल्लींचें हें संक्षिप्त चरित्र प्रसिद्ध करित आहे. ज्यांचें चरित्र कोणत्या ना कोणत्या तरी रीतीनें तरुण पिढीस बोधक व मार्गदर्शक होईल अशीं आपल्या इकडे अनेक माणसें झालीं, त्यांपैकी कोणाचें नमुनेदार असें चरित्र प्रसिद्ध झाल्याचें उदाहरण सांपडलेंच तर तें अपवादादाखलच सांपडेल. याचें मुख्य कारण म्हटलें म्हणजे तसें चरित्र लिहिण्यास अवश्य असलेल्या सामुग्रीचा अभाव हें होय. रोजच्या दिनचर्येंत विशेष घडलेल्या गोष्टींची रोजनिशी ठेवण्याची पाश्चात्य देशांप्रमाणें आपल्या इकडे पद्धत नसल्यामुळे चरित्रास अत्यंत उपयोगी पडणारें असें एक मोठें साधन आपणांस उपलब्ध होत नाहीं. हरिभाऊ व त्यांचे अनेक परिचित स्नेही यांच्याजवळ अशा रोजनिशा असल्या तर त्यांचें एखादें मोठें चरित्र निर्माण होणें खचित सुलभ झालें असतें. नुसत्या आठवणींवर मदार ठेवून चरित्र लिहूं म्हटल्यास तें केव्हांही सर्वांगपरिपूर्ण असें होणार नाहीं.

हरिभाऊंच्या ५५।५६ वर्षांच्या गजबजलेल्या हयातींत त्यांचे निरनिराळ्या वेळीं जे निरनिराळे स्नेही होते त्यांकडून त्या त्या वेळची कांहीं महत्त्वाची माहिती मिळाल्यास पहावें या विचारानें मीं कांहीं खटपट केली. हरिभाऊंच्या एखाद्या स्नेह्याची गांठ घेऊन “आपला हरिभाऊंशीं अमुक वेळीं विशेष घरोवा होता तेव्हां त्या वेळची कांहीं विशेष माहिती द्याल का ?” असा प्रश्न केल्याबरोबर त्या गृहस्थांनीं मोठ्या प्रेमानें म्हणावें, “होय, आपण म्हणतां त्याप्रमाणें हरिभाऊंचा आमचा फार निकट संबंध ! पुष्कळ माणसें पाहिलीं, पण हरिभाऊंसारखा माणूस मिळणें कठीण ! त्यांचें आमच्यावर काय प्रेम होतें म्हणून सांगूं ?” “त्यावेळचे कांहीं मनोरंजक किंवा मनोवेधक असे प्रसंग सांगाल काय ?” असें विचारतांच “त्यांच्या आमच्या वेळच्या गमती काय सांगाव्या ! तो काळ आमच्या सर्व आयुष्यांत मोठा मजेचा गेला !” असें त्यानें उत्तर द्यावें. झालें, हरिभाऊंसंबंधाची त्या गृहस्थांची माहिती

अशाच प्रकारच्या दोन तीन वाक्यांत संपावयाची ! “ कांहीं विशेष गोष्टी सांगा ” म्हटलें कीं “ तशा गोष्टी कशा सांगतां येतील ! आम्हीं काय टिपण थोडेंच करून ठेवलें आहे ! पण एकंदरीनें मनुष्य मोठा बहारदार ! ” असे उद्गार त्याच्या तोंडून निघावयाचे ! सारांश काय, कीं रोजच्या दिनचर्येतील स्मरण ठेवण्यासारख्या गोष्टाचा संग्रह करून ठेवण्याची आपल्या इकडे वहिवाट नसल्यामुळे एका माणसा-संबंधानें हजारों माणसांना माहिती विचारली तरी ती चार दोन कायम ठशाच्या वाक्यांतच प्रायः मिळावयाची !

चरित्रास उपयोगी अशा माहितीचें दुसरें साधन म्हटलें म्हणजे पत्रव्यवहार हें होय; याही वावर्तीत आपल्या इकडे असावी तशी स्थिति नसते. एक तर पत्रव्यवहार ही संपादन करण्यालायक अशी एक कला आहे, ही आपल्या इकडे पुष्कळांना कल्पनाच नसते. ज्या थोड्यांना ती असते त्यांच्यांत या साधनाचा पद्धतशीर उपयोग करणारे असे त्याहूनही थोडे. आणि यांमध्ये पत्रव्यवहारांतील महत्त्वाचे कागदपत्र नीट जतन करून ठेवणारे तर फारच विरळा ! आमच्या इकडे पत्रव्यवहार बहुधा कधीं खुशालीपलीकडे जावयाचाच नाहीं. एखाद्यानें त्या पलीकडे तो नेऊन इतर कांहीं महत्त्वाच्या गोष्टींचा त्यांत समावेश केलाच तर “ पत्रांत हें हो काय यानें भारूड लिहिलें आहे, ” असेंच जो तो म्हणणार व त्याकडे दुर्लक्ष्य करणार ! वस्तुतः रोजनिशी व पत्रव्यवहार यांचा अधिकार फार मोठा आहे. या दोन्ही साधनांची सिद्धता असल्यास एखाद्या सामान्य मनुष्याचें चरित्रही प्रसंग-वशात् हृदयंगम असें करितां येईल; मग हरिभाऊंसारख्यांच्या चरित्राची गोष्टच बोलावयास नको. चरित्रलेखनासंबंधांत आपल्या इकडे अशा अडचणी असल्यामुळे तें कार्य व्यवस्थित रीतीनें शेवटास नेणें किती कठीण असतें हें लक्ष्यांत येईल.

चरित्राची मिळावी तशी सामुग्री उपलब्ध होणें हें बरेंच आयासाचें काम असून तसे आयास करूनही ती मिळविणें हें बरेंच कालावधीचें काम आहे. सुदैवानें हे सर्व योग जमून आले तर हरिभाऊंचें एक सविस्तर चरित्र प्रसिद्धही होईल. पण तों-पर्यंत त्यांच्या आयुष्यक्रमाची साधारण रूपरेखा दर्शविणारें असें निदान एखादें तरी संक्षिप्त चरित्र वाचकांपुढें असावें याच उद्देशानें हें लहानसें पुस्तक लिहिलें आहे. हरिभाऊंच्या तिसऱ्या श्राद्धतिथीनिमित्त त्यांचें एक अल्प चरित्र प्रसिद्ध करावें अशी कांहीं मित्रांकडून सुमारें तीन चार आठवड्यांपूर्वी सूचना येतांच मासिक मनोरंजनांत प्रसिद्ध झालेल्या ज्या चरित्राचा आरंभो निर्देश केला आहे, त्याचेंच पुनर्मुद्रण करावें

असा पहिला विचार होता. पण पुस्तक छापून छापवयाचेंच, तेव्हां त्यांत आणखी कांहीं माहिती घालतां आल्यास ती घालावी असें साहजिकच वाटलें आणि त्याप्रमाणें तजवीज करून हें पुस्तक तयार केलें.

एखाद्याच्या चरित्राची माहिती चरित्रनायकाचे आप्त व इष्टमित्र यांच्या आठवणीं-वरच आधारलेली असली म्हणजे त्यासंबंधांत एक विशेष खबरदारी घेणें जरूर पडतें. एखाद्या आठवणींत कोण्या व्यक्तीचा संबंध आला असला तर त्या आठवणीं-तील प्रसंगाबद्दल त्या व्यक्तीची मान्यता मिळेल किंवा नाही, याचा पूर्ण विचार करूनच तिचा समावेश पुस्तकांत करावा लागतो. नाही तर ती आठवण लिहावी आणि त्या आठवणींतील प्रसंग मुळीच घडलेला नाही असें त्या व्यक्तीनें म्हणावें असा प्रसंग यावयाचा. विशेषतः एखाद्याचें चरित्र त्याच्या समकालीन पिढीतील कित्येक माणसें विद्यमान आहेत अशा स्थितींत लिहावयाचें म्हणजे तर अस प्रसंग टाळण्याबद्दल जितकी खबरदारी घ्यावी तितकी थोडीच होते. शिवाय ज्याचें चरित्र लिहावयाचें त्याचा मोठेपणा वाढविणाऱ्या पण त्याबरोबरच त्याचे आप्त किंवा इष्ट-मित्र यांना कमीपणा आणणाऱ्या अशाही गोष्टी चरित्रांतून होतां होईतों वगळणें भाग पडतें. आधीं माहितीचा पुरवठा बेताचाच आणि त्यांतही हीं निरनिराळीं पथ्ये पाळावयाचीं, अशा स्थितींत चरित्र मनोवेधक व वाचनीय करणें हें अर्थांतच विशेष कौशल्याचें काम आहे. तें कोणा अधिकारी माणसाच्या हातून होईल तेव्हां होवो ! पण तें होईपर्यंत हरिभाऊ, त्यांचा लेखनव्यवसाय व त्या व्यवसायानें केलेलें समाजोपकारक कार्य यांची साधारण कल्पना तरी या लहानशा पुस्तकाच्या वाचनानें वाचकांच्या मनांत आली तरीही पुस्तकप्रसिद्धीचा उद्देश सिद्धीस गेला असें समजतां येईल.

चरित्रलेखनासंबंधानें साधारणतः अनिवार्य अशा अडचणी कोणत्या असतात हें वर थोडक्यांत सांगितलेंच आहे. त्याबरोबरच चरित्रनायक हरिभाऊंसारखा एखादा ग्रंथकार असला म्हणजे या बाबतींत सुगमता आणणारी अशीही एक गोष्ट असते तिचा निर्देश करणें जरूर आहे. हरिभाऊंनीं आपल्या कादंबऱ्यांत समाजातील अनेक प्रवृत्तींच्या, स्वभावांच्या व मनोधारणांच्या माणसांचें शब्दचित्र रेखाटलें आहे. यामध्यें कित्येक ठिकाणीं सहज किंवा बुद्धिपुरःसर त्यांच्या हातून स्वतःच्या स्वभावाचेंहि छायाचित्र उमटलेलें दिसतें. विशेषतः त्यांच्या निकट परिचित माणसास अशीं स्थळें चटकन ओळखतां येण्यासारखीं आहेत. त्यांच्या चरित्रलेखनाचे कामीं अशीं स्थळें साहजिकच उपयोगीं पडण्यासारखीं असतात; आणि प्रस्तुत पुस्तकांत त्यांचा

यथावकाश उपयोगही केलेला आहे. आपल्या कादंबऱ्यांत त्यांनी दिलेली कित्येक स्वभाववर्णने व व्यक्त केलेले कित्येक विचार ही त्यांच्या आयुष्यक्रमाचेच प्रतिबिंब दर्शविणारी आहेत. त्यांचा भरपूर रीतीने उपयोग केल्यास इतर रीतींनी मिळाव-याच्या माहितीची उणीव वऱ्याच अंशांनी भरून निघण्यासारखी आहे. हल्लींच्या संक्षिप्त चरित्रांत त्यांचा उपयोग अर्थातच संक्षिप्त रीतीने होणे केवळ अपरिहार्य होते आणि तो तितक्याच प्रमाणांत झाला आहे.

आपले आत्मचरित्र लिहावे असा हरिभाऊंचा फार मनोदय होता आणि तो शेवटास गेला असतां तर मराठी वाङ्मयांत एका उत्कृष्ट ग्रंथाची निःसंशय भर पडली असती. पण ती गोष्ट होणे आतां शक्य नाही. त्यांच्यासारख्या प्रतिसृष्टि निर्माण करणाऱ्या कादंबरीकाराचे चरित्र लिहिणे हे काम तशाच अधिकाराच्या माणसाच्या हातून होणे अवश्य होते. पण या जगांत “ घडणे जरूर आहेत अशा गोष्टी ” व “ प्रत्यक्ष घडून येणाऱ्या गोष्टी ” यांचा मेळ पडल्यास दुःखाचे किंवा निराशेचे कारणच राहणार नाही ! हरिभाऊंचा व माझा निकट संबंध त्यांच्या आयुष्याच्या शेवटच्या बारा वर्षांतच होता. या काळांत त्यांच्या आयुष्यक्रमासंबंधाने त्यांच्या निकट सांनिध्यामुळे माझ्या मनावर जो ठसा उमटला तेवढ्यापुरतेच अधिकारपूर्वक रीतीने बोलणे किंवा लिहिणे मला शक्य आहे. यापूर्वीच्या त्यांच्या आयुष्यक्रमा संबंधाने जी माहिती पुस्तकांत आली आहे त्यापैकी बहुतेक भाग हरिभाऊंच्या त्या काळच्या सैद्धान्तिक मंडळीच्या तोंडून ऐकलेला असाच आहे. या मंडळीपैकी कित्येकांनी आणखी महत्त्वाची माहिती पुरविण्याचे आश्वासन दिले असून ते त्यांच्या हातून पूर्ण केले जाईल असा मला भरंवसा वाटतो. हा भरंवसा खरा ठरला तर हीही नवीन माहिती या पुस्तकाची द्वितीयावृत्ति निघण्याचा सुयोग आल्यास त्या आवृत्तींत किंवा स्वतंत्र रीतीने वाचकांपुढे मांडण्याचा मी अवश्य प्रयत्न करीन. प्रस्तुत पुस्तक तयार करण्याचे कामी ज्या गृहस्थांनी मला मदत केली त्यांचा मी आभारी आहे. त्यांत विशेषतः प्रो. ना. स. पानसे व रा. कृष्णाजी केशव गोखले यांचा विशेष रीतीने निर्देश करणे जरूर आहे. त्याचप्रमाणे पुणे मराठी संग्रहालयाचे व्यवस्थापक रा. अण्णा नारायण पावगी यांनी संग्रहालयांतील कित्येक पुस्तकांचा उपयोग करण्याचे कामी वेळावेळीं मला सहाय्य केल्याबद्दल त्यांचाही मी आभारी आहे.

पुणे, ता. ३ मार्च
स. १९२२.

}

वा. मा. आंबेकर.

दुसऱ्या आवृत्तीची प्रस्तावना.

पहिली आवृत्ति खलास होऊन वराच काळ लोटला. वस्तुतः ही आवृत्ति दोन तीन वर्षांपूर्वीच निघावयास पाहिजे होती. पण छापखान्यावर अग्निप्रलयाची आपत्ति गुदरल्यामुळे या आवृत्तीचे कार्य आतांपर्यंत तहकूब ठेवावे लागले. ही आवृत्ति वक्तरीर निघण्याचे कामी ही अपरिहार्य अडचण उद्भवली नसती तर आज-मितीस पुस्तकाची कदाचित् तिसरी आवृत्तिही निघण्याचा सुयोग आला असता. हे पुस्तक वाचकांना आवडले याचे मुख्य कारण त्यांची हरिभाऊंच्याबद्दलची प्रेमादर-बुद्धि हेच असले पाहिजे. वाचकांकडून या पुस्तकाचे जसे स्वागत झाले त्याप्रमाणेच येथील डे. व्ही. ट्रान्स्लेशन सोसायटी व इंदूर येथील ग्रंथोत्तेजक मंडळ या संस्थांनीही या पुस्तकास पारितोषिके देऊन त्यास प्रोत्साहन दिले या गोष्टीचाही येथे संतोषपर्वक निर्देश करणे अवश्य वाटते. प्रस्तुत आवृत्तीतील विशेष म्हटला म्हणजे चरित्रास प्रपूरक असे हरिभाऊंच्या सामाजिक कादंबऱ्यांचे सिंहावलोकन व उपसंहार करणारे दोन लेख यांचा समावेश हा होय. हरिभाऊंच्या ज्या जीवनकार्याने त्यांचे चरित्र महनीय व संस्मरणीय झाले आहे त्या कार्याचे निदर्शन पहिल्या आवृत्तीत अगदी थोडक्यांत करण्यांत आले होते. पण त्या कार्याचे व्यापक स्वरूप व त्याचे स्वारस्य यांची वाचकांना यथार्थ कल्पना येण्यास यापेक्षा अधिक विस्तृत व व्यवस्थित विवेचन होणे अवश्य वाटल्यावरून प्रस्तुत आवृत्तीत या लेखांची योजना केली आहे; ती वाचकांना चरित्राप्रमाणेच उपयुक्त व वाचनीय वाटेल अशी आशा आहे. या लेखांत समाजाचे निरीक्षण करण्यांत हरिभाऊंची दृष्टि कोणत्या प्रकारची होती, त्या दृष्टीने त्यांनी आपल्या कथानकांत निरनिराळ्या पात्रांची योजना करून समाजाचे दोषाविष्करण कसे कुशलतेने केले आहे व या दोषांचे निरसन होण्यास त्यांनी उपाययोजना कशी समर्पक रीतीने सुचविली आहे हे थोडक्यांत पण सुसंगत रीतीने दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे. आपला समाज व त्यातील व्यक्ती यांचा अन्योन्यसंबंध, एकंदर आयुष्यक्रमासंबंधाचा आपला दृष्टिकोन, परंपरागत रूढीमुळे आपल्या समाजाची प्रतिहत झालेली कार्यक्षमता, स्त्रियांच्या विकासाची समाजाकडून होणारी अनास्था, वैवाहिक वावतीत स्त्री व पुरुष यांच्या संबंधाने स्वीकारण्यांत येणारी विषम दृष्टि, धर्मविषयक विपरीत भावना, दुर्बल व अशिक्षित बंधुबांधवांसंबंधी

दिसून येणारी आपली अनुदार प्रवृत्ति वगैरे बाबतींतील वस्तुस्थिति हरिभाऊंनी आपल्या कादंबऱ्यांतून कथानुरोधाने उत्कृष्ट रीतीने मांडली आहे.

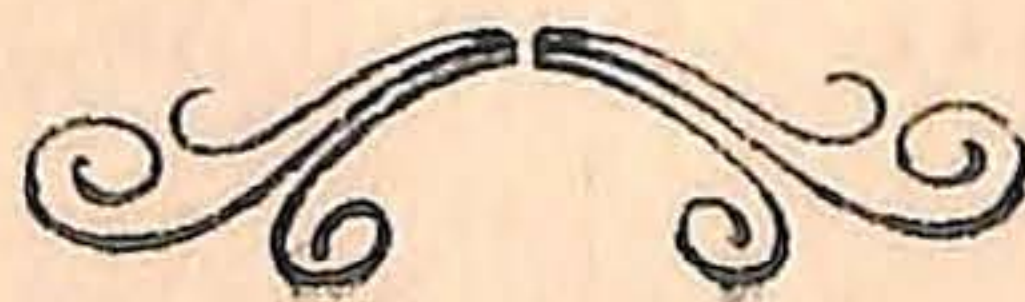
समाजांतील हे दोष.नाहींसे होण्यास सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, धार्मिक वगैरे सर्वांगीण सुधारणा होण्यास कोणते उपाय योजले पाहिजेत याचेही त्यांनी यथा-प्रसंग समर्पक रीतीने विवेचन केले आहे. हे वस्तुस्थितिनिदर्शन व विवेचन यांचे स्वारस्य या दोन लेखांवरून लक्षांत येण्यासारखे आहे. हरिभाऊंच्या कादंबऱ्यांतील प्रसंगोचित अवतरणे देऊनच त्यांच्या कादंबऱ्यांचे या लेखांत सिंहावलोकन केले असल्यामुळे, हरिभाऊंच्या समाजकार्याचे आकलन करण्याचे कामी वाचकांना ते चांगल्या प्रकारे सहाय्यक होण्यासारखे आहे. समाजांतील निरनिराळे दोष वाचकांच्या मनश्चक्षुंपुढे मूर्तिमंत उभे राहून त्या दोषांचा परिहार करण्याची प्रवृत्ति वाचकांमध्ये स्वाभाविक रीतीनेच उत्पन्न व्हावी अशी भूमिकांची मांडणी करण्यांत हरिभाऊंचा कसा हातखंडा आहे हीही गोष्ट या लेखांवरून वाचकांच्या लक्षांत येईल. त्याचप्रमाणे हरिभाऊंची साधी, सुबोध व शिष्टसमाजाच्या रोजच्या परिचयाची अशी भाषा, गंभीर विनोद, समाजावद्दल त्यांना वाटत असलेली आपलेपणाची भावना, स्त्रियांच्याबद्दलची त्यांची कनवाळू बुद्धि, बहुजनसमाजाच्या हिताची आस्था, मनास पटणारे असे सिद्धान्त सहजक्रमाने व सुलभ रीतीने निर्माण करण्याची त्यांची हातोटी वगैरे गुणांचीही प्रतीति या लेखांवरून वाचकांना येण्यासारखी आहे. सारांश, प्रस्तुत आवृत्तीतील हे वैशिष्ट्य म्हणजे हे दोन लेख हरिभाऊंच्या कार्याशी सर्वांचा परिचय घडवून देण्याचे कामी उपयुक्त व्हावे अशीच त्यांची मांडणी करण्यांत आली आहे. हरिभाऊंच्या सामाजिक कादंबऱ्या वाचणारांस जसे हे लेख मार्गदर्शक होतील तसेच ते ज्यांनी या कादंबऱ्यांचे आधीच परिशीलन केले असेल त्यांनाही त्यांचा " समारोप " म्हणून उपयोगी पडतील. या लेखामुळे पुस्तकाचा आकार सुमारे दीडपट वाढला आहे, निदान तितक्या पटीने पुस्तकाची वाचनीयता वृद्धिगत झाली असे ठरेल तरी सुद्धा लेखकास संतोष होईल. पहिल्या आवृत्तीप्रमाणे याही आवृत्तीचे वाचकांकडून प्रेमळपणाने स्वागत होईल अशी आशा आहे.

अनुक्रमणिका.

विषय.	पृष्ठें.
१. हरिभाऊंचें बाळपण	१- ९
२. मुंबईहून पुण्यास आल्यावर	९- १६
३. पंचविशीच्या आंतील लेखनव्यवसाय	१६- २४
४. मधली स्थिति	२४- ३४
५. करमणुकीचा जन्म	३४- ४१
६. कादंबऱ्यांचा कार्यभाग	४१- ४९
७. स्वभावाशीं परिचय	५०- ६१
८. अवांतर लेखनव्यवसाय	६१- ६९
९. परीक्षेची वेळ... ..	७०- ७५
१०. आनंदाश्रम	७६- ८१
११. आणखी दोन संस्था	८२- ८६
१२. आवडत्या कन्येचा वियोग	८७- ९३
१३. मित्रपरिवार	९४-१०२
१४. राजकीय, सामाजिक, व धार्मिक मते	१०२-१०९
१५. आयुष्याची अखेर	१०९-११६

सिंहावलोकन व उपसंहार.

१६. (१) हरिभाऊंचें समाजकार्य	११७-१३७
१७.(२) हरिभाऊंचा संदेश	१३७-१५६

हरि नारायण आपटे.

जन्म-ता. ८।३।१८६४.]

[मृत्यु-ता. ३।३।१९१९.]

ह. ना. आपटे यांचे संक्षिप्त चरित्र.

प्रकरण पहिले.

हरिभाऊंचे बाळपण.

एका कुळाच्या दहा पांच पिढ्या घेतल्या तर त्यांतील पुरुषांचा परस्परांशीं क्वचितच मेळ वसतो. ज्या कुळांत तरवारवहाद्वर होतात त्याच कुळांत तरवारीचें नांव ऐकल्याबरोबर अंगाचा थरकांप होणारे वीर सांपडतात ! वेदशास्त्रसंपन्नतेबद्दल नामांकित असलेल्या कुळांत कित्येक वेदशास्त्रशून्य निपजलेले दिसतात ! सारांश, अनेक पिढ्या एकच व्यवसाय व एकच परंपरा चालू असलेलीं कुळें निघालींच तर तीं अपवादादाखल निघतील. म्हणूनच कुळकथेच्या विशेष भानगडींत न पडतां हरिभाऊंच्या वडिलांपासून व चुलत्यापासूनच आपण आरंभ करूं. हरिभाऊंचे वडील नारायण चिमणाजी हे घरगुती अडचणीमुळें तरुणपणींच नोकरींत शिरले. पण ते एक-धोरणी, हुषार व निश्चयी असल्यामुळें लवकरच चांगल्या हुद्देदारीच्या जागेवर चढले. हरिभाऊंचे चुलते महादेव चिमणाजी यांचें नांव नामांकित वकील म्हणून सुप्रसिद्धच आहे. शिवाय आनंदाश्रम ही नमुनेदार संस्था स्थापन करून त्यांनीं स्वतःच आपलें स्मारक करून ठेवलें आहे. महादेव चिमणाजी हे बी. ए. झाल्यावर त्यांनीं मुंबईसच एका शाळेमध्ये नोकरी धरली. पण शिक्षकाचें काम त्यांनीं कांहीं थोडीं वर्षेच केल्यानंतर ते एलएल. बी. ची परीक्षा पास झाले. व त्यानंतर त्यांनीं मुनसबीची नोकरी धरली, आणि अलीबाग येथें कांहीं दिवस मुनसबीचें कामही केलें. पण त्यांच्यासारख्या हुषार, तेजस्वी व कर्तृत्ववान् माणसास नोकरीचें मेलेलें अच न

आवडणें स्वाभाविकच होतें. आणि त्याप्रमाणें त्यांनीं हीही नोकरी सोडून देऊन मुंबईस वकिलीचा धंदा सुरू केला. या धंद्यांत उत्तरोत्तर त्यांचा उत्कर्ष होऊन लौकिक व लक्ष्मी या उभयतांचाही त्यांच्यावर अव्याहत वरदहस्त राहिला.

महादेव चिमणाजी हे वकील झाले त्या वेळचा काळ मोठा धामधुमीचा होता. देशोन्नतीकरितां सुरू झालेल्या अनेक धडपडी व मतांतरांच्या उसळलेल्या लाटा यांनीं अगदीं सामान्य लोकांचेही मन त्या काळानें आकर्षण केले होते. विशेषतः औद्योगिक उन्नतीच्या लालसेची लाट ह्यावेळीं महाराष्ट्रांत पसरूं पहात होती. आपल्या स्वार्जित द्रव्यसंपत्तीचा या कामीं सद्यय व्हावा अशी महादेव चिमणाजींनाही इच्छा होऊन त्यांनीं रा. भास्करराव राजवाडे या नांवाच्या एका वार्डच्या गृहस्थास युरोपांत पाठविलें; पण या गृहस्थांकरितां सर्व झालेलें द्रव्य विशेष सत्कारणीं लागल्याचें दिसून आलें नाहीं. यथे देखील चाकूकाऱ्यांच्या कारखान्यांत त्यांनीं बरेंच भांडवल गुंतविलें होते. पण या कामींही त्यांना यश आलें नाहीं. एका टॅनिंग व लेदर मॅन्युफॅक्चरिंग कंपनीतही त्यांनीं पांचपंचवीस हजार रुपये घातले होते. पण तेही पुनः परत आले नाहींत ! अशा एकामागून एक ठोकरा बसल्यामुळें त्यांचें मन उद्विग्न होणें स्वाभाविकच होतें. देशकार्याच्या अभिनव रूढ कल्पनांना कायमचा निरोप देऊन त्यांचें मन आनंदाश्रमासारखी साधारण जुन्यापुराण्या वळणाची संस्था काढण्यास प्रवृत्त झालें त्याचें हेंही एक कारण असावें. त्यांना मूल नव्हतें यामुळें हरिभाऊंवर त्यांचें अपत्यवत् प्रेम असे. आनंदाश्रम या आपल्या संस्थेचेंही त्यांनीं अपत्यनिर्विशेष प्रेमानें संगोपन केलें. आणि विलक्षण योगायोग असा कीं महादेव चिमणाजी यांचें नांव चिरस्मरणीय करणाऱ्या या अपत्याशीं—किंवा भावंडाशीं म्हणा पाहिजे तर—हरिभाऊंचें आजन्म प्रेमळपणाचें साहचर्य घडलें !

हरिभाऊंचा जन्म वऱ्हाडांत त्यांच्या आजोळीं ता. ८ मार्च स. १८६४ सालीं झाला. हरिभाऊंचें पाळण्यांतलें नांव बाळकृष्ण असें होतें. पण एक मनुष्य एकाच वेळीं दोन जागीं असूं शकत नाहीं, त्याप्रमाणेंच एका नांवाचीं दोन माणसें एकाच कुटुंबांत असूं शकत नाहींत.

बाळकृष्ण हें नांव आपल्यांच्या कुटुंबांत आधींच दुसऱ्या कोणीं पटकाविलें असल्यामुळें हरिभाऊंना त्या नांवावरचा आपला हक्क बिनतक्रार सोडून द्यावा लागला ! लहानपणींच मातृवियोग होणें यासारखें दुसरें दुर्दैव क्वचितच असेल, आणि तेंच हरिभाऊंच्या वांट्यास आलें. हरिभाऊंना चवथें वर्ष लागतें न लागतें तोंच त्यांच्या मातुश्री इहलोक सोडून गेल्या ! त्यांच्या वडिलांची नोकरी फिरतीची, त्यांतून हरिभाऊंची आई त्यांना बाल्यावस्थेंतच येथें एकटे टाकून सोडून गेलेली, यामुळें हरिभाऊंचा सांभाळ करण्याचा बोजा आधींच लळा असलेल्या त्यांच्या चुलता-चुलतीनें शिरावर घेतल्यास नवल काय ? दहा माणसांचें घरंदाजाचें कुटुंब. त्यांतून हरिभाऊ म्हणजे थोरला मुलगा. त्यामुळें मर्यादशील नानासाहेब हरिभाऊंना फारसे घेत नसत. पुढें तर आईच्या मृत्यूनें व हरिभाऊंचे वडील नानासाहेब यांनीं द्वितीय संबंध केल्यानें मुलाचा व बापाचा संबंध तुटल्यासारखाच झाला !

हरिभाऊंच्या मातुश्रीचें देहावसान झालें, तेव्हां महादेव चिमणाजींचें बिऱ्हाड फणसवाडींत होतें. त्या वेळेस घरांत लहान मूल काय ते हरिभाऊच होते. एकुलतें एक मूल आणि तेंही आईवेगळें. तेव्हां त्याचे सर्वांनीं लाड करावे, त्याच्या खेळकरपणाचें कौतुक करावें, चुलता-चुलतीस तर त्याला कोठें ठेवूं आणि कोठें न ठेवूं असें होऊन जावें यांत कांहीं आश्चर्य नाही. चिमुकल्या हरीनें कांहीं तरी डोक्यावर घेऊन भाजीवाल्याप्रमाणें ओरडत चाळभर फिरावें अथवा गारुड्याचा खेळ आवरला कीं हरिभाऊंनीं आपल्या खेळण्याचा पसारा मांडून गारुड्याच्या पवित्र्यांत उभें रहावें व सर्वांगास झोले देऊन माना हालवून पुंगी वाजविण्याचा आविर्भाव करावा किंवा चाळींतल्या बालूची कोंकणी भाषा बोलून हुबेहूब नकल करावी ! कौतुकाच्या चुलतीला व आजीला पोराचें कसें व किती कौतुक करावें असें होऊन जावयाचें ! कोणी ओळखीचीं माणसें आलीं कीं हरीच्या या सर्व करामतींचें प्रदर्शन व्हावयाचें. महादेव चिमणाजींकडे त्यांची अनेक मित्रमंडळी येत. त्यांत सरकारी नोकरीस गुलामगिरी हें नांव देऊन तिरस्कारयुक्त बोलल्याचें हरीच्या कानांवर येतांच, “आपण नाहीं बुवा जन्मांत कोणाची नोकरी करावयाचे,” असें सहा सात वर्षांच्या वयापासूनच हरीचें

भजन सुरू झालें आणि तेंच अखेरपर्यंत कायम राहिलें ! हरिभाऊंचे वडील व नानासाहेबांचे वडील या दोघांचाही सरकारी नोकरींत जन्म गेला. अण्णासाहेबांनाही नोकरीचा थोडा डाग लागला. पण हरिभाऊंनीं खरोखरच जन्मांत कोणाची नोकरी केली नाही.

यावेळीं नानासाहेबही नोकरीनिमित्त मुंबईसच असत. आपल्या आप्तेष्टांपैकीं कोणालाही ददात असूं नये, आपल्याला जें कांहीं मिळेल त्यांतच सर्वांचा परामर्श घ्यावा असा या बंधुद्वयाचा बाणा असे. नानासाहेबांची प्राप्ति अण्णासाहेबांपेक्षां अर्थातच कमी असे. पण नातेवाईकांचा परामर्श घेण्यांत ते अण्णासाहेबांपेक्षांही सरस असत. आपल्या आप्तेष्टांतील व्यक्तींचेंच नव्हे तर त्यांच्या संबंद कुटुंबाचेंही, आपलेपणाच्या भावनेनें, त्यांनीं वर्षानुवर्ष पालनपोषण केलें. नवराबायको व चार दोन मुलें अशीं जवळच्याच काय, पण दूरच्याही आप्तेष्टांचीं कुटुंबें त्यांनीं आपल्या येथें वाढविलीं. कित्येकांच्या तर दोनतीन पिढ्याही त्यांच्याच येथें वाढल्या.

हरिभाऊंच्या काकी सौ. पार्वतीबाई या हरिभाऊंवर अपत्यनिर्विशेष प्रेम करीत हें न पाहवल्यामुळेंच कीं काय, दुष्ट काळानें या बाईंनाही इहलोकांतून ओढून नेलें ! सौ. पार्वतीबाई यांना हरीच्या मुंजीचा फार ध्यास होता. मुलाची मुंज फार हौसेनें करावयाची, याकरितां त्यांनीं जारीनें तयारीही चालविली होती. पण योगायोग तसा नव्हता. हरिभाऊंवर मुंजीच्या अक्षता पडल्याचें पाहणें त्या बाईंच्या दैवीं नव्हतें. शेवटीं हरिभाऊंची मुंज पुण्यास जानोरीकरांचे वाड्यांत (शेवड्याचा वोळ) झाली. आणि पुन्हां कांहीं दिवसांनीं त्यांची मंडळी मुंबईस गेली, त्याबरोबर तेही मुंबईस गेले. त्यांचें मराठी शिक्षण मुंबईसच झालें. त्यांचा स्वभाव अतिशय मनमिळाऊ व मिठास असल्यामुळें बाल्यावस्थेंतच त्यांचा मित्रांचा गोतवळा बराच वाढला. हरिभाऊ सर्वांचे लाडके असल्यामुळें त्यांनीं मागितलेली प्रत्येक गोष्ट त्यांना मिळेल. पण त्यांत पुस्तकांवरच त्यांचें विशेष प्रेम असे आणि महादेव चिमणाजी हे त्यांना वाटतील तितकीं गोष्टींचीं पुस्तकें आपणही देत. खेळापेक्षां पुस्तकें वाचण्याकडेच त्यांचें लक्ष होतें तरी खोडकरपणाकडेही त्यांनीं आपलें दुर्लक्ष होऊं दिलें नाही ! मुंज झाल्यावर त्यांना

कोणीं म्हटलें कीं आतां लंगोटी सोडतां कामा नये, म्हणजे त्यांनीं मुद्दाम लंगोटी सोडून रस्त्यापर्यंत जाऊन यावें ! बायका डाळ निवडण्यास बसल्या असतां ती उडवून पळावें, अशा अनंत खोड्या करून हरिभाऊ उच्छाद आणीत. तरी पण अण्णासाहेबांचा त्यांना मोठा धाक असे. यामुळें, हरि करील तें करील, या घरांतील इतर माणसांच्या कौतुकाचा परिणाम मर्यादेबाहेर कधींही गेला नाहीं.

नानासाहेब व अण्णासाहेब यांच्या कर्त्यासवरत्या बायका चार वर्षांत नाहींशा झाल्यामुळें सर्व कुटुंबाचा बोजा चिमामावशीवर पडला. घरांत नानासाहेबांच्या मातुश्री होत्या; पण पंचवीस माणसांचा पसारा आवरण्याइतकी आक्रमशक्ति त्यांच्यांत नव्हती. अर्थात् नानासाहेबांच्या मावशीवरच —यांनाच चिमामावशी म्हणत—सर्व जबाबदारी येऊन पडली. या बाई फारच हुषार असत. श्री. काशीताई कानिटकर या बाईंचें पुढीलप्रमाणें वर्णन देतात:—

* “नानासाहेब व अण्णासाहेब फक्त हातखर्चाला लागेल येवढी रक्कम आपलेपाशीं ठेवून घेऊन बाकी सर्व पैसा तिच्या (मावशीच्या) स्वाधीन करीत. ती आपल्या सुना, नातवंडे, वगैरेंना लत्ताकपडा, दागदागिना, औषधपाणी वगैरे सर्व करी. घरांतील वर्षाची धान्य वगैरेची बेगमी करणें, चाकरनोकर पाहून ठेवणें काढणें, लग्नाच्या मुली असल्या तर त्यांना स्थळें पहाणें, मुलांना केव्हां मुंजीचा मुहूर्त लाभतो वगैरे पाहून ठेवणें, वगैरे सर्व काम तीच करी. ती व्यवहारांत मोठी दक्ष असे. तिचें स्वतःचें मूलबाळ कांहीं एक नव्हतें, पण बहिणीच्या परिवारालाच आपलें समजून ती मोठ्या प्रेमानें वागवी व शिक्षण देई. ”

चुलतीच्या निधनानंतर या बाईंनींच हरिभाऊंचें मोठ्या प्रेमानें संगोपन केलें. † “आजीची पाठ म्हणजे लहानग्या अपराधी नातवंडाच्या आश्रयाचा अतिशय बळकट असा किल्लाच होय. ” हे उद्गार काढतांना हरिभाऊंच्या पुढें याच बाई असल्या पाहिजेत. त्यांच्या सरव्या आजीचेंही त्यांच्यावर प्रेम असे. “आजीला कुठेंही कांहीं मिळो, किंवा घरांत आणिलें जावो, त्यांतला बराच अंश नातवंडासाठीं ठेवला

* त्रिविधज्ञानविस्तार मार्च १९२१ † पण लक्षांत कोण घेतो ! प्र. ५ व प्र. ८.

नाहीं असें व्हायचें नाहीं. ” हा अनुभव त्यांचा स्वतःचाच दिसतो. “ लहानपणींच आई वारली असली म्हणजे आजीवांचून दुसरें कोणी लहान पोराना संभाळणारें नसतें. ती जर असली तर आईपेक्षांही जास्त तऱ्हेनें संभाळ होतो. आईपोरकीं पोरें झालीं व तीं आजीनें संभाळलीं असलीं म्हणजे तीं अतिशयित लाडकीं होऊन थोडीं बहुत छांदिष्टही होतात ” (गणपतराव प्र. २). हें गणपतरावाच्या निमित्तानें हरिभाऊंनीं स्वतःचेंच वर्णन दिलेलें असावें. चिमामावशी हरिभाऊंना जीव कीं प्राण करीत. पण धाक दाखविणें जरूर असेल तेंच धाक दाखविण्यास कसूर करावयाची नाहीं, अशी त्यांची शिस्त असल्यामुळें हरिभाऊंच्या ठिकाणीं लाडामुळें येणारा छांदिष्टपणा वयपरतवें बराच कमी होत गेला. मुलांना ओळ लावावयाची ती केवळ धाकानें लावूं म्हटल्यास त्याचे कसे दुष्परिणाम होतात, तेंच त्यांत प्रेमाचें प्रमाणशीर मिश्रण असलें म्हणजे ओळ लावण्याचा मूळ उद्देश कसा उत्कृष्ट रीतीनें पार पडतो, याबद्दलचीं हरिभाऊंनीं आपल्या कादंबऱ्यांतून जीं चित्रें रेखाटलीं आहेत त्यांची रूपरेखा या मावशींच्या सांनिध्यांत आलेल्या अनुभवानेंच अंकित झाली असली पाहिजे असें अनुमान करतां येण्यासारखें आहे.

अण्णासाहेबांचें कुटुंब वारल्यानंतर त्यांनीं आपल्या वडीलभावाप्रमाणें यथाक्रम नवीन संसार थाटावयाच्या तजविजीस लागावयाचें; पण पुनर्विवाहपंथाचे ते एक प्रमुख पुरस्कर्ते असल्यामुळें त्यांना तसें करणें उचित वाटलें नाहीं. आप्तसंबंधी माणसांचा पाश तोडून पुनर्विवाह करावा तर तितकी त्यांच्या मनाची तयारी होईना. बरें, जुन्या पंथाप्रमाणें दुसरें लग्न करावें तर तिकडूनही सामाजिक सुधारणेच्या पोकळ बढाया मारल्याबद्दल नामुष्की होणार, असा त्यांच्यापुढें पेंच आला आणि पुन्हां लग्न करावयाचें नाहीं असा निश्चय करून ते या पेंचांतून तात्पुरते तरी बाहेर पडले. तात्पुरतें म्हणण्याचें कारण आजन्म अविवाहित राहण्यांत विशेष अवघड गोष्ट जी असते ती त्यांच्या हातून पार पडली नाहीं. रगड पैसा मिळणें, लोकांत मानमान्यता वाढत जाणें, कोणत्याही गोष्टीची उणीव नसणें अशा स्थितींत अविवाहित राहणें म्हणजे एक भयंकर दिव्यच होतें. अण्णासाहेबांनीं

दुसरें लग्न केलें नाहीं इतकेंच; पण त्यांना आपला आयुष्यक्रम शुचिभूत रीतीनें घालवितां आला नाहीं. 'मधली स्थिति' या कादंबरींत ज्या दोन दुष्परिणामी दुर्व्यसनांचें हरिभाऊंनीं वर्णन दिलें आहे त्यांचा घाला अण्णासाहेबांच्यावर याच वेळीं पडला. आणि थोडक्याच दिवसांत त्यांचें घर कुटुंबवत्सलास राहण्याला सर्वस्वीं नालायक बनलें. अर्थात् आपला सर्व आप्तपरिवार मुंबईहून हालवून पुण्यास बिऱ्हाड थाटावें असा नानासाहेबांना विचार ठरवावा लागला.

नानासाहेब व अण्णासाहेब हे दोघेहि बंधु कर्मठपरंपरेंत वाढले होते. त्यांतून अण्णासाहेब हे तर नवीन पद्धतीनें शिकले सवरलेले. ब्रह्म-कर्माचे सर्व विधि त्यांना नानासाहेबांप्रमाणेंच तोंडपाठ येत. या शिवाय त्यांना उपनिषदादिग्रंथही मुखोद्गत होते. तरी पण एकंदर आयुष्यक्रमाचा विचार करितां पावित्र्यासंबंधांत नानासाहेबांचा आयुष्यक्रमच अण्णासाहेबांपेक्षां सर्व तऱ्हेनें श्रेष्ठ ठरला. नानासाहेब हे एक-धोरणी, सालस व मोठे करारी होते. कधीं कधीं जुन्यानव्याच्या झगड्यांत त्यांचा संताप अतिरेकास जाई. रावबहादूर पारसनीस हे हरिभाऊंचे स्नेही होते. ते विलायतेस जाऊन आल्यानंतर "नेहमीं-प्रमाणें हरिभाऊंच्या वडिलांना भेटावयास गेले. त्या वेळीं त्या तामसी ब्राह्मणानें (हरिभाऊंच्या वडिलांनीं) त्यांचा अपमान करून पुन्हां घरीं न येण्याबद्दल त्यांना बजाविलें" अशी हकीकत * "हरिभाऊंशीं दोन घटका" या मथळ्याखालीं प्रसिद्ध झालेल्या आपल्या लेखांत कै. एकनाथ पांडुरंग रेंदाळकर यांनीं दिली आहे. हरिभाऊंच्या वडिलांसंबंधानें त्यांच्या लेखांत एवढाच निर्देश आहे. तो तसाच राहूं देणें म्हणजे हरिभाऊंच्या वडिलांवर अन्याय करण्यासारखें आहे. धर्म-मतासंबंधानें ते फार कडवे होते ही गोष्ट खरी आहे. पण जुनी परंपरा हाडींमासीं खिळलेली व नवीन विचारांचें ज्यांना वारेंहि नाहीं अशा गृहस्थांत हा अवगुण असणें अक्षम्य होतें असें कोणासही म्हणतां येणार नाहीं.

"जितका मनुष्य तामसी तितकाच तो प्रेमळही असतो. त्याच्या मनोविकारांना त्याला आळा घालतां येत नाहीं. संताप येण्यास

* मासिक मनोरंजन, एप्रिल १९१९

कारण झालें म्हणजे ज्याप्रमाणें त्याची तामसी वृत्ति उसळून त्याच्या विचारशक्तीस दुर्बळ करून सोडते त्याचप्रमाणें दया, प्रेम वगैरे वृत्तीं-सही जणूं काय मनांतून हद्दपार करून टाकते. त्याचप्रमाणें त्याची प्रेमवृत्ति जागृत होण्यास कांहीं कारण झाल्याबरोबर ती उचंबळून बाकीच्या सर्व वृत्तींस मनांतून त्या वेळेपुरतें नष्ट करून टाकते. ” हें दादासाहेबांचें वर्णन हरिभाऊंनीं आपल्या ‘ भयंकर दिव्य ’ (प्रकरण ५० पा. २८५) या कादंबरींत दिलें आहे. त्यावेळीं हरिभाऊंनीं आपल्या पुढें वडिलांच्या स्वभावाचाच साधारण फोटो धरिला असावा असें वाटते.

ज्यांचा वस्तुतः संबंध नाही अशा दहा पांच माणसांचा परामर्ष घेणारे नानासाहेब केवळ तामस वृत्तीचे निधि किंवा माणूसघाणे असतील हें केव्हांही संभवत नाही आणि ते तसे नव्हतेही. त्यांच्यासारखी सच्छील, सद्वर्तनी, एकधोरणी व एकवचनी माणसें हल्लींच्या पिढींतही क्वचितच सांपडतील. जुन्या परंपरेंत वाढलेल्या माणसांत, नवीन विचारानें प्रगल्भ झालेल्या गृहस्थांनाही अवश्य अनुकरण करण्यासारखे कांहीं सद्गुण असतात हें दाखविण्यासाठीं हरिभाऊंनीं आपल्या पुस्तकांतून ज्या भूमिका योजिल्या आहेत त्यांतील सर्वोत्कृष्ट जी दादासाहेबांची भूमिका, ती रेखाटण्याचे कामीं हरिभाऊंना आपल्या वडिलांची दिनचर्या बऱ्याच अंशांनीं सहाय्यभूत झाली असली पाहिजे. हरिभाऊंना जुन्या नव्या धर्ममतांच्या झगड्यांत वडिलांच्यापासून त्रास झाला असला, त्यापासून त्यांना कितीहि दुःख झालें असलें तरी वडिलांच्या अंगचे सद्गुण ते पूर्णपणें जाणून होते आणि त्यांचा ते नेहमीं आदरपूर्वकच उल्लेख करीत हें येथें सांगणें जरूर आहे. रा. रेंदाळकर यांनीं हरिभाऊंच्या वडिलांच्या स्वभावांतील एकच विशेष— आणि तोही त्यांच्याबद्दल लोकांच्या मनांत अनादर उत्पन्न व्हावा असा विशेष— आपल्या लेखांत दिला, म्हणूनच यासंबंधानें थोडा खुलासा करावा लागत आहे.

दहा माणसांच्या कुटुंबांत हरिभाऊ वाढले असल्यामुळें अनेक स्वभावांचीं, अनेक मनोवृत्तींचीं व अनेक आवडीनिवडीचीं माणसें पहाण्याची त्यांना लहानपणींच संधि मिळाली. आणि आपल्या भेदक

व मर्मसंशोधक अशा निरीक्षणशक्तीने त्यांनी या सर्वांचे आकलन करून आपल्या ओजस्वी वाणीने त्यांचे हृदयंगम शब्दचित्र आपल्या कादंबऱ्यांत रेखाटून समाजाची दृष्टि अंतर्मुख केली. अविभक्त कुटुंबांत वाढलेली व निरनिराळ्या लोकसमूहांत वावरणारी माणसे शेंकडांगणती निघतील; पण आपल्या डोळ्यांचा व डोक्याचा उपयोग करून समाजाच्या डोळ्यांत, त्यास उपकारक असे दिव्यांजन घालणारा हरिभाऊंसारखा प्रतिभावान् व प्रेमळ प्राणी शंभर वर्षांतून एखादाच निघतो ही गोष्ट त्यांच्या कादंबऱ्या वाचणारांच्या अंतःकरणास पूर्णपणे पटल्यावांचून राहणार नाही.

प्रकरण दुसरें.

मुंबईहून पुण्यास आल्यावर.

हरिभाऊ पुण्यास आले तेव्हां त्यांचे वय १४ वर्षांचे होते. पुण्यास आल्यावर हायस्कूलमध्ये ते इंग्रजी ४ थ्या इयत्तेत शिकू लागले. इतक्या अल्प वयांतच आपल्या बुद्धिवर्चस्वाने त्यांनी आपल्या मित्रमंडळीवर छाप वसविली. याच वेळेला हरिभाऊंची नैसर्गिक लेखनप्रवृत्ति हळुहळू वाढीस लागून किरकोळ कवने व लेख या स्वरूपांत ती प्रगट होऊ लागली. घरांतील किरकोळ प्रसंगांवर कविता कराव्या, भांडणांची वगैरे हकीकत लिहावी, इंग्रजी कवितेंतील बारीक चुटक्यांचे कविताबद्ध भाषांतर करावे, हा त्यांचा क्रम वृद्धिंगतच होत चालला. पुढे जी आपल्या कादंबरींत त्यांनी अनेक प्रकारच्या स्वभावांची व मनोव्यापारांची मनोज्ञ चित्रे रेखाटली आहेत, त्यांपैकी काहीं निवडक नमुने ते यावेळी आपल्या मित्रमंडळीस साविर्भाव करून दाखवीत. जानवेकरांच्या वाड्यांत हरिभाऊ रहात असत, तेथेच बोळाचे तोंडाशी ठोसरांचे वाड्यांत एका तात्या पंतोजीची शाळा असे. या पंतोजीची मजा पहाण्याकरितां हरिभाऊ तेथे जाऊन बसत-

असत. 'मी' कादंबरींतील प्रकरण ८ मध्ये त्यांनीं तात्या पंतोजीचें जें विनोदी वर्णन दिलें आहे तें या वेळचेंच असावें असें वाटतें. जुन्या अमदानींत हे प्रसंग प्रत्यक्ष अनुभवलेले असे जे कांहीं गृहस्थ असतील त्यांनाच या वर्णनाची खुमारी विशेष पटणार आहे !

हरिभाऊंना संस्कृत वगैरे शिकविण्यास मुद्दाम एक शास्त्रीबोवा ठेविलेले असत. अमरकोश, कालिदासाचीं नाटके, रघुवंश, वगैरेंचा अभ्यास त्यांनीं याच शास्त्रीबोवांचे नजरेखालीं केला. साधारण बुद्धिवान् मुलाला देखील शाळेंत वर नंबर ठेवितां येतो, मग हरिभाऊंसारख्या हुशार मुलाचें तेज वर्गांत पडून त्याचा मित्रमंडळीवर वचक बसवा यांत आश्चर्य नाही. पण ही स्थिति फक्त प्रथम प्रथमच दृष्टोत्पत्तीस येत होती. पुढें शिक्षण-क्रमांत नेमलेल्या विषयांचें व हरिभाऊ वाचीत असत त्या पुस्तकांचें गोत्र न पटल्यानें हरिभाऊंच्या विद्यार्थिपणांत साहजिकच फरक होत चालला. याच वेळीं 'मी' मधील शिवरामपंतासारखा " चांगल्या गोष्टींचें काय किंवा वाईट गोष्टींचें काय व्यसन झालें, त्या गोष्टी आपल्या कर्तव्याआड येऊं लागल्या म्हणजे नुकसान हें व्हावयाचेंच. आपल्याला एखादी गोष्ट अतोनात आवडते, पण ती जर आपल्या कर्तव्याचे आड येऊं लागली तर त्या आवडीस धरबंधच घातला पाहिजे समजलास ! " असा उपदेश करणारा व स्वऱ्या कळवळ्याचा एखादा मार्गदर्शक हरिभाऊंना मिळाला असता तर परीक्षा नापास होण्याबद्दल पुढें त्यांनीं जो निष्कारण लौकिक मिळविला तो त्यांना कदाचित् टाळतांही आला असता.

हरिभाऊ १८७८ सालीं पुण्यास आल्यानंतर सुमारे दोन वर्षांनीं न्यू इंग्लिश स्कूल स्थापन झालें. या शाळेंतील अगदीं आरंभींच्या विद्यार्थ्यांपैकीं ते एक होते. प्रो. राजवाडे, प. वा. हरि कृष्ण परांजपे, प्रो. आर्ते, रा. रा. मो. साने, रा. वामनराव रानडे, प्रो. ना. स. पानसे, प्रि. बापुसाहेब ठेकरें ही मंडळीहि न्यू स्कूलमध्ये जाण्यासाठीं आधीं चार महिने शाळा सोडलेल्या विद्यार्थ्यांपैकींच होत. ही वेळ मोठी खळबळीची होती. महाराष्ट्रांत आज जी जागृति दिसत आहे तिची प्राणप्रतिष्ठा याच काळांत केली गेली. प. वा. रा. सा. रानडे, प. वा. महादेव मोरेश्वर कुंटे, प. वा. त्रिष्णुशास्त्री चिपळूणकरप्रभृति थोर व विद्वान् पुरुषांच्या वास्तव्यानें याच वेळीं पुणें शहर मंडित झालें होतें.

मुंबईहून पुण्यास आल्यावर.

क्रमांक १९०७
दि. ३१.१२.०७

लोकांमध्ये आत्मनिरीक्षणाची प्रवृत्ति उत्पन्न करून त्यांची उत्साह-कार्यप्रवर्तक करावयाचा अशी एका बाजूने रा. सा. रानडे यांची चळवळ सुरू झाली तर दुसऱ्या बाजूने लोकांना पूर्ववैभवाचे स्मरण करून देऊन त्यांची वृत्ति उत्तेजित करावयाची चळवळ कै. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर हे आपल्या ओजस्वी लेखणीने निबंधमालेच्या द्वारां करीत होते. ज्या अवगुणामुळे आपणांस परवश स्थिति आली, ते अवगुण काढून टाकण्याबद्दल लोकांना उपदेश करण्याचे कामीं एक पक्ष झटत होता, तर दुसरा पक्ष लोकांच्या अंगीं गुण आहेत, सर्व कांहीं आहे, पण त्यांची परकीय राज्यामुळे माती होत चालली आहे, असें प्रतिपादन करून “असंतोषः श्रियो मूलं” या वचनाच्या अनुरोधाने लोकजागृति करीत होता. या दोन मार्गांत निवड करणे हे त्या वेळच्या तरुण माणसांच्या पुढे फार मोठे अवघड काम होते. हे दोन्ही मार्ग आपापल्या परीने देशकार्यार्थ अवश्य आहेत ही जाणीव हरिभाऊंसारखी त्या वेळीं दुसऱ्या कोणास क्वचितच झाली असेल. या जाणीवेच्या अनुरोधानेच त्यांनीं आपल्या वाङ्मयविषयक कार्यास एककल्लीपणा न येऊं देण्याची खबरदारी घेतली. त्यांनीं आपल्या सामाजिक कादंबऱ्यांनीं लोकांचे अवगुण त्यांच्या निदर्शनास आणले व ऐतिहासिक कादंबऱ्यांनीं त्यांना पूर्ववैभवाचे स्मरण करून देऊन त्यांचा आत्मप्रत्यय अबाधित राखण्याची सिद्धता केली.

हरिभाऊ व त्यांचे मित्र हायस्कूल सोडून न्यू इंग्लिश स्कूलमध्ये गेले ते त्या सर्वांना विष्णुशास्त्र्यांच्याबद्दल अत्यंत आदर वाटत होता म्हणूनच गेले, हे उघड आहे. न्यू स्कूल निघण्यापूर्वी शास्त्रीबुवा हायस्कूलमध्ये शिक्षक होते. त्यामुळे त्यांच्याशी या विद्यार्थ्यांचा आधींच परिचय जडलेला होता. शिवाय त्यावेळीं शास्त्रीबुवांच्या निबंधमालेनें सर्व समाजांत खळबळ उडवून दिली होती ही गोष्ट सुप्रसिद्धच आहे. मराठी लेखनकलेत एक प्रकारची जाज्वल्यता व तेजस्विता आणण्याचे काम प्रथम शास्त्रीबुवांनींच केले. परकीय संस्कृतीचे विचार बेमालूम रीतीनें मराठी भाषेत व्यक्त करण्याची शास्त्रीबुवांची हातोटी प्रशंसनीय होती. अशा गृहस्थांचा हरिभाऊंसारख्या बुद्धिवान् व प्रतिभासंपन्न तरुणावर विशेष परिणाम व्हावा व आपल्या-

पुढें विष्णुशास्त्रांचा आदर्श ठेवण्याची त्यांच्या ठिकाणीं इच्छा व्हावी हें स्वाभाविकच होतें. विचारास थोडी प्रगल्भता आल्यानंतर हरिभाऊ रा. सा. रानडे यांचे कट्टे अनुयायी बनले. पण आरंभीं त्यांच्या मनावर जर कोणाची विशेष छाप बसली असेल तर ती विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांचीच होय. त्यांच्या भाषेची ओजस्विता व सामर्थ्य-वत्ता याबद्दल हरिभाऊंना विशेष आदर व कौतुक वाटे. हरिभाऊ हे निबंधमालेचे कट्टे भक्त होते, पण ते मालेची अगर तिच्या कर्त्याची नुसती प्रशंसा करूनच राहिले नाहींत; तर विष्णुशास्त्रांचा आदर्श पुढें ठेवून आपणही वाङ्मयमंदिराची शोभा वाढविण्याचा प्रयत्न करावा अशी त्यांनीं आकांक्षा वाळगिली. ही आकांक्षा विद्याव्यासंग व प्रतिभासंपन्नता यांच्या जोरावर हरिभाऊंनीं कशी फलद्रूप केली याची साक्ष त्यांचीं सुंदर पुस्तकें व त्यांचे विविध विषयांवरील लेख पटवीतच आहेत.

आपल्या कुशाग्र बुद्धीमुळें आपल्या समवयस्क स्नेही मंडळींचें चित्त हरिभाऊंना आकर्षण करून घेतां आलें, इतकेंच नव्हे तर, काव्यमर्मज्ञता व ज्ञानलालसा यांच्यायोगानें आगरकर, टिळक, आपटे, केळकरप्रभृति आपल्या गुरूंचेही प्रेम व आदरबुद्धि त्यांना संपादन करितां आली. हरिभाऊ वर्गांत बसले म्हणजे विद्यार्थी, पण वर्ग सुटला म्हणजे ते आपले स्नेहीच आहेत अशी त्यांच्याबद्दल त्यांच्या कित्येक शिक्षकमंडळींची भावना असे. हरिभाऊंचा विद्यार्थिदशेचा हा काळ म्हणजे ५० वर्षांपूर्वींचा होय. त्या वेळेस सातव्या इयत्तेतील विद्यार्थ्यांनाही छड्या खाव्या लागत. पण हरीला कधीं छडी मारावयाची नाहीं असा सर्व शिक्षकांचा साधारण कृतसंकल्प असे. प्रो. वासुदेवराव केळकर हे तर हरिभाऊंशीं विशेष स्नेहानें व प्रेमानें वागत. हरिभाऊंच्या रसिकपणाबद्दल त्यांना इतका आदर वाटे कीं, त्यांनीं स्वतः कोणताहि लेख किंवा कोणतेंही पुस्तक लिहिलें तरी ते हरिभाऊंना आधीं दाखवीत असत. एकदां तर प्रो. केळकर मारमियन शिकवीत असतां हरिभाऊंनीं एक कवितेचा अर्थ सुचविला तो त्यांनीं ग्राह्य मानला. यांत हरिभाऊंच्या कुशाग्रबुद्धीची प्रशंसा करणें जसें जरूर आहे त्याप्रमाणेंच प्रो. वासुदेवराव केळकर यांच्या प्रांजळ बुद्धीचें व गुणग्राहकतेचेंही कौतुक करणें अवश्य आहे.

हरिभाऊंची प्रवेशपरीक्षा १८८३ सालीं झाली. त्यांच्या आयुष्यांतील परीक्षा पास झाल्याचा हा येवढाच प्रसंग होय ! प्रवेशपरीक्षा झाल्यानंतर ते डेक्कन कॉलेजमध्ये शिक्षावयास गेले. तेथें आपल्या हुशारीमुळे ते लवकरच प्रोफेसरांचे परिचित झाले. तेथेंही प्रोफेसरांनीं काव्यांतील किंवा नाटकांतील एखाद्या भागाचा अर्थ सांगावा व त्यावर हरिभाऊंनीं दुसरा अर्थ सुचवावा आणि प्रोफेसरांनीं तो त्यांचा अर्थ मान्य करावा असे प्रसंग कित्येक वेळां येत. डॉ. भांडारकर हे या वर्षीं शाकुंतल शिकवीत असतां ५ व्या अंकांत एके ठिकाणीं हरिभाऊंनीं एक वेगळा अर्थ सुचविला. प्रथम डॉ. भांडारकरांना तो पसंत पडला नाहीं. पण दुसऱ्या दिवशीं ते वर्गांत आले, त्यावेळेस हरिभाऊंनीं आदल्या दिवशीं सांगितलेला अर्थ बरोबर आहे असें त्यांनीं वर्गांत आल्याबरोबर सांगितलें. हरिभाऊंची ही काव्यमर्मज्ञता ते पी. ई. च्या वर्गांत असतां—आणि याच वर्गांत त्यांना तीन चार वर्षे घालवावीं लागलीं—अनेक वेळां दृष्टोत्पत्तीस आली. या त्यांच्या मर्मज्ञतेमुळे व विद्याभिरुचीमुळे डॉ. भांडारकरांसारख्या विद्वद्वर्यांचें त्यांच्यावर प्रेम बसावं हें स्वाभाविकच होतें. हरिभाऊंवरील त्यांचें हें प्रेम पुढेंही अव्याहत व अखंडित राहिलं होतें. लेखनव्यवसायाबद्दल हरिभाऊंची पुढें प्रसिद्धि झाली तेव्हां तर डॉ. भांडारकर हे त्यांच्याशीं मित्रत्वाच्या नात्यानें वागत असत. डॉक्टर भांडारकर यांच्याकडून कोणाला कांहीं काम करून घ्यावयाचें असलें तर हरिभाऊंची चिठी नेली कीं तें हमखास व ताबडतोब व्हावयाचें, इतकें त्यांच्यावर हरिभाऊंचें वजन असे. हें सर्व बस्तान ठीक होतें, पण परीक्षेच्या अभ्यासाचा व हरिभाऊंचा बारावा बृहस्पति केव्हांच पालटला नाहीं. डेक्कन कॉलेजमध्ये त्यांचा बहुतेक वेळ रीतीप्रमाणें अवांतर पुस्तकें वाचण्यांतच गेला, आणि अखेर परीक्षेचा निकाल व्हावयाचा तो होऊन ते दुसऱ्या वर्षीं फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये पुन्हां पी. ई. च्या वर्गांत आले !

न्यू इंग्लिश स्कूलमधील हरिभाऊ जसे पहिले विद्यार्थी, त्याप्रमाणेंच फर्ग्युसन कॉलेजच्या स्थापनसालीं त्या कॉलेजचे जे विद्यार्थी झाले त्यांतच हरिभाऊंची प्रमुखत्वानें गणना करणें जरूर आहे. तेथील प्रोफेसर मंडळी आणि हरिभाऊ यांचा गुरुशिष्यसंबंध पूर्वींचाच होता. तेथें

पूर्वीप्रमाणेंच कै. वामनराव आपटे, प्रो. केळकर प्रभृति प्रोफेसरांची त्यांची कित्येक वेळां वाङ्मयविषयक चर्चा होई व प्रोफेसरांच्याकडून काव्यमर्म ओळखल्याबद्दल हरिभाऊंनी धन्यवाद मिळविल्याचे अनेक प्रसंग येत; पण याही वर्षी परीक्षेचा त्यांचा नन्नाचा पाढा चुकला नाही व ते याच्या पुढच्या वर्षी म्हणजे १८८६ साली पुन्हां डेक्कन कॉलेजमध्ये गेले.

प्रो. विजापूरकर, रा. नारायण महादेव समर्थ वगैरे मंडळी याच वेळेस या कॉलेजमध्ये होती. याच वर्षी तेथे रीडिंगरूम व लायब्ररी स्थापन झाली. या लायब्ररींत घ्यावयाच्या पुस्तकांची निवड करण्याकरितां एक लहानसें मंडळ नेमण्यांत आलें होतें. त्यांत हरिभाऊंचा अर्थातच अंतर्भाव झाला होता. या लायब्ररीतील कित्येक पुस्तकें त्यांनीं एका वर्षांत वाचलीं, पण इंग्लिश व संस्कृत यांशिवाय बाकीच्या विषयांचें प्रायः त्यांना दर्शन न घडल्यामुळें परीक्षेचा निकाल व्हावयाचा तोच झाला ! हरिभाऊ एकंदर परीक्षेंत नापास होत असले, तरी ज्या विषयांत ते पास होत असत त्या विषयांच्या परीक्षकांस त्यांचा पेपर वाचून कौतुक वाटल्याशिवाय रहात नसे. हरिभाऊ पी. ई. चे परीक्षेस बसले होते, त्या वेळेस प. वा. बाबासाहेब पेंडसे हे संस्कृतचे परीक्षक होते. “परीक्षेला बसलेल्या सर्व विद्यार्थ्यांत हरिभाऊंचाच पेपर मला उत्कृष्ट वाटला” असे त्यांनीं एकदां उद्गार काढले होते. इंग्लिशसंबंधांतही त्यांचा असाच लौकिक असे. या पेपरमध्ये विशेषतः पॅराफ्रेजबद्दल त्यांची प्रशंसा होत असे.

इतकेंही असून ते परीक्षा नापास होत असत, याचें कारण गणिताकडे त्यांचें दुर्लक्ष होतें हें होय. हरिभाऊंसारख्या बुद्धिवान् माणसाला, प्रयत्न केला असता तर गणितविषय पारंगत करून घेतां आला नसता असें नाही. पण एकदां एक विषय आपल्याला येत नाही, त्यावर परिश्रम करणें निरर्थक होणार, अशी समजूत झाली म्हणजे त्या विषयाकडे मनुष्याचें साहजिकच दुर्लक्ष होतें. हरिभाऊंना ‘तुम्ही गणित कां करीत नाहीं’ असा कोणी प्रश्न केला म्हणजे ‘गणित विषयांत अगणित अडचणी आहेत’ असें ते विनोदानें सांगत. लहानपणीं वाचनाचा किंवा लेख लिहिण्याचा नाद लागून विद्याभ्यासाचें मातेरें झालेले

असे विद्यार्थी कांहीं थोडे थोडे सांपडत नाहीत. अशा विद्यार्थ्यांत हरिभाऊंसारखे पुढें नांव करणारे मात्र फारच थोडे असतात. 'मी' कादंबरींत शिवरामपंतांनी 'मी' ला केलेला उपदेश हरिभाऊंनी लिहिला त्या वेळेस हाच विचार त्यांच्या मनांत आला असला पाहिजे. 'मी' ऊर्फ भाऊ यानें एक पुस्तक वाचण्याच्या नादांत एके दिवशीं शाळेंला बुझीस दिली. ही गोष्ट समजल्यावर शिवरामपंत भाऊस म्हणतात:-

“ तुझ्या या वयांतच वाचनाचा किंवा कविता करण्याचा किंवा कांहीं लेख लिहिण्याचा नाद लागला कीं पुढें सगळेच मोठाले कवि किंवा मोठे पंडित किंवा मोठे वक्ते होतात असें नाही. हजारांत एखादा तरी होतो किंवा नाही कोणास ठाऊक. बाकी सारे अनिष्ट स्थितीलाच जाणार. एखादी कविता केली, आपल्या स्नेही मंडळींत थोडेंसे बरें भाषण केलें किंवा एखादा निबंध लिहिला आणि त्याबद्दल स्नेह्यांनीं वाहवा केली कीं चटून जाऊन त्याच नादाला लागणारे व आपण कवि, किंवा वक्ते किंवा निबंधकार होणार असें वाटूं लागून त्यामुळें आपल्या अभ्यासावर पाणी ओतून नुकसान करून घेतलेले किती लोक आहेत याची तुला कल्पना आहे ? एकदां अमुक विषयांत कोणी बरा आहे असें म्हटलें कीं लागली त्याची त्याच विषयाकडे लहर ! मग इतर विषयांचें कांहीं कां होईना ? किंबहुना इतर विषय आपल्याला येत नाहीत यांतच त्याला प्रौढी वाटावयाला लागते. अशा प्रौढीमुळें किती मुलांचें नुकसान झालें आहे याची तुला आज कल्पना नाही. आजचा तुझा पहिलाच दिवस आहे म्हणून तुला मी सांगतो आहे. ” (मी—प्र. ३३)

‘ लहानपणीं अभ्यास सोडून इतर वाचनाचा व्यवसाय करणाऱ्या विद्यार्थ्यांपैकीं हजारांत एखादा तरी पुढें मोठा पंडित होतो किंवा नाही कोणास ठाऊक ’ हें शिवरामपंतांचें विधान यथार्थ नाही असें कोण म्हणेल ? हरिभाऊ यास अर्थातच अपवाद होते हें त्यांच्या पुढील चरित्रक्रमावरून कोणास सांगावयास नकोच. हरिभाऊंनीं कॉलेज सोडलें त्या वेळीं त्यांच्या कित्येक स्नेह्यांनींही विद्यार्थिदशेचा निरोप घेतला. ह्या स्नेह्यांच्या घरचीं वडीलधारीं माणसें हरिभाऊंना “ कॉलेज सोडणारांचे गुरुजी ” असें म्हणत ! सामान्य व्यवहाराप-

लीकडे ज्यांची दृष्टि जात नाही किंवा हरिभाऊंसारखें ज्यांना आज-कालच्या गोष्टींचें निरीक्षणच काय पण उद्यांच्या गोष्टींचेही अगाऊ आकलन करण्याचें सामर्थ्य नाही, त्यांनीं हरिभाऊंबद्दल असें विधान करावें यांत कांहीं आश्चर्य नाही. हरिभाऊ पुढें आपल्या उत्कृष्ट ग्रंथांनीं समाजाचे गुरुजी झालेले पाहण्यास, या वडीलधाऱ्या माणसांपैकीं जे हयात होते, त्यांना आपल्या वरील विधानाची आठवण होऊन अर्थातच विस्मय वाटल्याशिवाय राहिला नसेल !

प्रकरण तिसरें.

पंचविशींच्या आंतील लेखनव्यवसाय.

व्यवहारांत सामान्यतः ज्या काळास विद्यार्थिदशा असें समजण्यांत येते, तो हरिभाऊंचा काळ त्यांच्या वयाच्या चौविसाव्या वर्षी समाप्त झाला. पण हरिभाऊ हे वस्तुतः आजन्म विद्यार्थी होते. इतकेंच नव्हे, तर विद्येचें मर्म संशोधन करणारे होते. हरिभाऊंची बुद्धि खरोखरच अष्टपैलू होती. त्यांच्याजवळील ग्रंथसंग्रहही विविध प्रकारचा असे. वाङ्मयाच्या एकाच शाखेपुरतें त्यांचें वाचन मर्यादित नसे. इतिहास, अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, शासनशास्त्र वगैरे अनेक शास्त्रांवरील ग्रंथ त्यांचेपाशीं असत आणि ते अगदीं आज तारखेपर्यंतचे असत. कोणतेही वाचनीय असें नवीन पुस्तक निघो, तें हरिभाऊंनीं खरेदी करावयाचें. त्याची किंमत कितीही असली तरी त्याची ते पर्वा करावयाचे नाहींत. नवीन पुस्तकें कोणतीं झालीं हें साधारणतः त्यांना अगदीं बरोबर माहित असे. इतकेंच नव्हे, तर त्यांतील मुद्याचा भागही त्यांना अवगत असे, निदान तो काढून दाखवावयाचा असल्यास ते चटकन काढून दाखवीत. हरिभाऊंच्या सहवासांत असलेल्या माणसांपैकीं जीं कांहीं थोडीं विद्याभिरुचि बाळगणारीं होती, त्यांना त्यांच्या बहुश्रुततेचा कमीअधिक फायदाही होत असे.

सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत येणाऱ्या जाणाऱ्या माणसांची कितीही गर्दी असो, हरिभाऊंच्या हातांत एखाद्या हरिभक्तिपरायण माणसाच्या हातांत जपाची माळ असावी त्याप्रमाणें, एखादें पुस्तक हें असावयाचेंच. आणि या पुस्तकांत एखादा मनोरम भाग त्यांना आढळला तर तो ते भोंवतालच्या मंडळींना अवश्य वाचून दाखवावयाचे. ही मंडळी नेहमींच रसिक अभिरुचीची असे असें नाहीं. कित्येक तर हें वाचन श्रवण करण्याचा कंटाळाही करीत. आपण हें वाचन त्यांच्यावर बळजबरीने लादीत आहोंत ही गोष्ट हरिभाऊंना समजत नसे असेंही नाहीं. पण ग्रंथाच्या सौंदर्याने ते इतके तल्लीन होऊन जात कीं, हें समजूनही विवक्षित भाग वाचून दाखविण्याचा मोह त्यांना आवरून धरत नसे ! विद्येचे ते खरोखरच एकनिष्ठ भक्त होते. पुस्तकें वाचून त्यांना कोठें शिकवावयाचें होतें किंवा कोठें व्याख्यानें द्यावयाचीं होतीं, अशांतला भाग नव्हता; पण केवळ विद्येची महती म्हणूनच ते तिची उपासना करणारे होते. मनाची प्रगल्भता व संस्कृति वृद्धिंगत करण्यास साह्यभूत होणारे असे प्रायः सर्व विषय त्यांना परिचित असत. सर्वच विषयांत त्यांची पूर्ण गति होती, अशी अर्थातच स्थिति नव्हती व तसें होणें शक्यही नव्हतें. स्वतः गातां आलें नाहीं तरी गवई गाऊं लागला कीं, त्यांतलें हृद्गत. समजावयाचें, त्यांत चांगल्या-वाईटाची निवड करतां यावयाची, अशा माणसाला जशी गाण्याची माहिती आहे असें म्हणतात, त्याप्रमाणेंच हरिभाऊंची अनेक विषयांत गति असे. यांच्याशीं बोलावयाचें म्हणजे बरेंच जपून बोललें पाहिजे असा विशिष्ट विषयांत पारंगत असलेल्या माणसासही वचक बसावा, इतकें त्यांचें वाचन विस्तृत व वैचित्र्यपूर्ण असे. वाङ्मय हा तर त्यांचा हातखंडा विषय असे. त्यांत त्यांची विवेचक व चिकित्सक शक्ति पदोपदीं दृष्टोत्पत्तीस येत असे.

या शक्तीचें निदर्शन त्यांच्या कॉलेजच्या दिवसांतही वेळोवेळीं कसें होत असे याचें दिग्दर्शन यापूर्वीं केलेच आहे. त्यांच्या या चिकित्सक शक्तीचीं चिन्हे त्यांच्या अगदीं अल्प वयांतही दिसून आलीं. संस्कृत कवींमध्ये हरिभाऊंची कालिदासावर विशेष भक्ति असे. “ कालिदास, शेक्सपिअर व भवभूति ” या मथळ्याखालीं प्रि. आगरकर यांनीं रान

१८८१ सालीं केसरींत एक लेख लिहिला होता. त्यांत त्यांनीं कवि या दृष्टीनें भवभूतीची योग्यता कालिदासाहूनही अधिक आहे असें विधान केले होते. तें हरिभाऊंना अर्थातच पसंत न पडून त्यांनीं “ विचारा ” या सहीनें केसरीकडे एक पत्रव्यवहार पाठविला. तो त्या पत्राच्या त्याच सालच्या ता. २९ मार्चच्या अंकांत प्रसिद्धही झाला आहे. या लेखांत भवभूतीहून कालिदास हा कसा अधिक सरस व मनोज्ञ कवि आहे, हें त्याच्या ग्रंथांतील अनेक उतारे देऊन त्यांनीं दाखविलें होतें. त्यांचे चुलते कै. अण्णासाहेब आपटे यांजबरोबरही त्यांचा या विषया-संबंधानें पुष्कळ वेळां वादविवाद होई. हरि आपली बाजू मोठ्या त्वेषानें पण मार्मिक रीतीनें प्रतिपादन करीत आहे हें पाहून अण्णासाहेबांना कौतुकच वाटे. त्यांचा हा वादविवाद नुसता तोंडातोंडीच नव्हे तर कित्येक वेळां पत्रव्यवहारानेंही चालत असे.

याच सालांत “ स्थितिं नो रे दृध्याः ” हा जो जगन्नाथपंडिताचा श्लोक केसरीवर येतो त्याचें पद्य भाषांतर करून हरिभाऊंनीं तें केसरी-कारांकडे विद्यार्थी या सहीनें पाठविलें होतें. हरिभाऊंनीं या श्लोकावर आपली सही करून तो पाठविला असता तर आगरकरांनीं अर्थातच त्यास योग्य स्थान दिलें असतें. कारण त्यांच्या आवडत्या हरीकडून आलेल्या श्लोकाचा त्यांनीं केव्हांही अव्हेर केला नसता. पण बिनसहीनें आलेल्या या श्लोकास त्यांनीं बिनतक्रार योग्य स्थळ दिलें यांत हरिभाऊंच्या काव्यविशारदतेची विशेषच पारख झाली असें म्हणावें लागतें. केसरीकरितां त्यांनीं जो श्लोक पाठविला तो खालील-प्रमाणें होता.

द्विपेंद्रांच्या नाथा क्षणभरिहि या दुर्धर वनीं,
मदान्धा रे येथे वसति करणे आण न मनीं;
गजांच्या भ्रांतीनें प्रखर नखरांनीं गुरुशिला
विदारोनी आहे बघ गिरिमधें सिंह निजला.

मोजक्या शब्दांत आणि सुबोध रीतीनें भाषांतर करण्याच्या कामीं हरिभाऊंचा कसा हातखंडा असे, याची साधारण कल्पना यावरून येणार आहे आणि हा श्लोक वयाच्या सतराव्या वर्षीं हरिभाऊंनीं केला ही गोष्ट लक्ष्यांत ठेवण्यासारखी आहे. लाँगफेलोच्या साम ऑफ लाई-

फुचें “ जीवितसार ” या नांवानें हरिभाऊंनीं जें कविताबद्ध भाषांतर केलें आहे त्यावरूनही त्यांची काव्याचें भाषांतर करण्याची हातोटी उत्कृष्ट रीतीनें दिसून येते.

याच्या दुसऱ्या सालीं विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांच्या निधनाचा अत्यंत शोचनीय व जनतेचीं हृदये दुःखित करणारा प्रसंग घडून आला, त्यावेळीं हरिभाऊंनीं “ शिष्यजनविलाप ” हें काव्य केलें. शास्त्रीबुवांची विद्वत्ता, त्यांच्या भाषेचा जोरकसपणा, त्यांची देशहित-तत्परता, पुण्यपत्तनांत त्यांनीं निर्माण केलेल्या वेगवेगळ्या संस्थां वर्गेंचें या काव्यांत फारच हृदयंगम रीतीनें वर्णन केलें आहे. काव्यांत उपयो-जिलेले कित्येक अलंकार चांगल्या नाणावलेल्या कवीलाही भूषविण्या-सारखे आहेत. त्यांची ही कविता अर्थात् त्यांच्या नांवानें प्रसिद्ध झाली नाही. पण काव्याचा प्रसाद व सरसता हीं पाहून तें निर्माण करणाऱ्या विद्यार्थ्यांची सर्वजण प्रशंसा करूं लागले. शास्त्रीबुवांच्या मृत्यूबद्दल दुःख प्रदर्शित करण्याकरितां न्यू इंग्लिश स्कूलमध्ये सभा भरली, त्या वेळीं परलोकवासी गोपाळराव आगरकर यांनीं या काव्यांतील निवडक भाग सर्व विद्यार्थिजनाला वाचून दाखविला व असें काव्य निर्माण करणारे विद्यार्थी ज्या शिक्षणसंस्थेत निपजतात त्या संस्थेचा भविष्यत्काळ खरोखरच उत्कर्षमय होणार अशी खुणगांठ बांधण्यास कांहीं हरकत नाही, असे सद्बदित अंतःकरणानें उद्गार काढले. या पुस्तकाच्या बहुतेक प्रती विद्यार्थ्यांतच स्वपल्या आणि त्या अवघ्या दोनच महिन्यांत स्वपल्या.

याच सुमारास हरिभाऊ शाकुंतल वाचीत असत. त्यांत पांचव्या अंकांत दुष्यंताचें तोंडीं—

स्त्रीणामशिक्षितपद्मत्वममानुषीषु
संदहयते किमुत याः प्रतिबोधवत्यः ।
प्रागन्तरिक्षगमनात्स्वमपत्यजात-
मन्यैर्द्विजैः परभृताः खलु पोषयन्ति ॥

असा श्लोक आहे. स्त्रियांची उपजत हुषारी पशुपक्ष्यांमध्ये सुद्धां दिसून येते, मग ती सुबुद्ध अशा मनुष्यप्राण्यांतही दिसून यावी यांत आश्चर्य

तें काय ? हा या श्लोकाचा भावार्थ समजण्यांत येतो. पण केवळ एवढाच त्याचा अर्थ असता तर शकुंतलेला इतकें राग येण्याचें कारण नव्हतें. तिनें यानंतर राजाला जें उत्तर दिलें आहे तें राजाच्या या भाषणानें आपल्या दुःखावर डागण्या बसल्या या भावनेनें दिलें आहे. तेव्हां या श्लोकाचा जो उत्तान अर्थ दिसत आहे त्याहून वेगळा कांहीं अर्थ निवृं शकेल कीं काय असा विचार येऊन हरिभाऊंचे चुलते अण्णासाहेब यांनीं आपल्या “मौजेच्या चार घटका” या पुस्तकांत शाकुंतलाचें जें भाषांतर दिलें आहे, त्यांत त्यांनीं ‘अमानुषीषु’ या पदाचा, अप्सरांमध्ये किंवा देवांगनांमध्ये असाही अर्थ करतां येण्यासारखा आहे असें ध्वनित केले आहे. हा धागा घेऊन या श्लोकानें ‘स्वाण तशी माती’ असेंच दर्शविण्याचा दुष्यंताचा हेतु असणें कसें संभवनीय आहे हें हरिभाऊंनीं एका प्रसंगीं स्पष्ट केले. स्त्रियांचा उपजत चाणाक्षपणा अप्सरांमध्ये नेहमींच दिसून येतो, मग मेनकेशारख्या ज्या प्रमुख अप्सरा आहेत त्यांची गोष्ट कशाला पाहिजे ? देवांच्या वेद्या (परभृताः) आपल्या अपत्यांचें ब्राह्मणांकडून संगोपन व्हावें अशी अंतरिक्षांत जाण्यापूर्वीं तजवीज करितात, वगैरे या श्लोकाचा अर्थ त्यांनीं लाविला व प्रोफेसर परशुराम नारायण पाटणकर यांनीं आपल्या शाकुंतलाच्या प्रस्तावनेंत तो विशेष मार्मिक आहे असें वाटल्यावरून दिलाही आहे.

हरिभाऊंना परीक्षेंत यश आलें नाहीं, तरी त्यांचा अधिकार फार मोठा होता हें अल्पवयांतच कसें निदर्शनास आलें याचे आतांपर्यंत कांहीं मासले दाखविले. पण वस्तुतः त्यांच्या लेखनक्रियेला त्यांच्या वयाच्या १४ व्या वर्षींच प्रारंभ झाला. इंग्रजी ४ थ्या इयत्तेत असतांनाच त्यांनीं “पांडुरंग हरि” या नांवाच्या पुस्तकाचें बरेचसे भाषांतर केले होते. ज्या वयांत मुलांना वर्गातील निबंध लिहिण्याचीही मारामार पडते त्या वयांत हरिभाऊंच्या लेखनक्रियेस प्रारंभ हावा, ही गोष्ट वाङ्मयसाम्राज्यांत पुढें जें त्यांनीं अद्वितीय स्थान मिळविलें याची सूचक नव्हती असें कोण म्हणेल ? प. वा. गोपाळराव आगरकर यांनीं केलेले हॅम्लेटचें भाषांतर विकारविलसित या नांवानें प्रसिद्ध झालें. त्यावर निबंधचंद्रिका मासिकांत हरिभाऊंनीं सन १८८२ सालीं एक टीकात्मक लेख लिहिला. यावेळीं हरिभाऊ हे विद्यार्थीच होते.

आपल्या विद्यार्थ्यांने आपल्या पुस्तकावर ७२ पृष्ठांचा एक टीकात्मक लेख लिहिला हें पाहून आगरकरांना अर्थातच परमावधीचें कौतुक वाटलें आणि त्याबद्दल त्यांनीं हरिभाऊंची वर्गीतील सर्व विद्यार्थ्यांसमोर प्रशंसाही केली. कै. नारायण बापूजी कानिटकर यांच्या रोमिओ अँड ज्यूलिएट या नाटकाच्या भाषांतरावरही त्यांनीं विस्तृत व सांगोपांग टीका केली होती.

हरिभाऊंचा शेक्सपियरचा व्यासंग विशेष असे आणि त्या व्यासंगाला १७।१८ वर्षांच्या अल्प वयांतच साधारण प्रगल्भ स्वरूप कसे आलें होतें हें वरील हकीकतीवरून समजून येईलच. शेक्सपियर हा त्यांचा आवडता कवि होता. शेक्सपियरचीं नाटके व त्यांवरील विद्वान् ग्रंथकारांचीं परीक्षणे यांचा त्यांनीं फारच चांगला अभ्यास केला होता. शेक्सपियरचें एक विस्तृत परीक्षण करावें असा विचार ठरवून त्यांनीं जे थोडे लेख लिहिले ते चित्रमयजगत् मासिकांत प्रसिद्धही झाले आहेत, पण पुढें तें काम तसेच अपुरें राहिलें. हें परीक्षण समाप्त करण्यास हरिभाऊ वांचले असते तर त्यामुळे महाराष्ट्रवाङ्मयांत उत्कृष्ट प्रकारची भर पडली असती यांत संशय नाही. शेक्सपियरच्या सप्तपद्यांचेही (सॅनेटस्) भाषांतर त्यांनीं सुरू केलें होतें. त्याचा सरासरी तृतीयांश भाग लिहूनही तयार झाला होता. तेवढा जरी प्रसिद्ध झाला तरी कवि या दृष्टीने शेक्सपियरची योग्यता केवढी मोठी होती हें मराठी वाचकांच्या लक्षांत आल्यावांचून राहणार नाही.

हरिभाऊंना परीक्षेच्या कामांत यश आलें नाही तरी पण त्यांचा विद्याव्यासंग अखंडित रीतीने चालल्यामुळे युनिव्हर्सिटीच्या पदवीची उणीव त्यांना केव्हांही भासली नाही. किंबहुना सतत परिशीलनाने त्यांना येवढा अधिकार आला होता कीं, पदवी मिळविण्याच्या दृष्टीने ज्या युनिव्हर्सिटींत प्रवेश मिळतां मिळतां त्यांना मारामार झाली, त्याच युनिव्हर्सिटीने आपल्या अभ्यासप्रणालीतील अत्युच्च परीक्षेला त्यांना सतत दहा वर्षे परीक्षक नेमून त्यांच्याबद्दल आपला आदर व्यक्त केला. युनिव्हर्सिटीच्या कामाची दिशा ठरविणाऱ्या सेनेटचेही ते सभासद होते. विल्सन फायलॉजिकल लेक्चराशिपची जी जागा प्रायः पदवीधरांचे वांट्याला यावयाची तीही हरिभाऊंना स. १९१५ मध्ये मिळाली होती.

त्यांची ही व्याख्यानें झालीं त्या वेळेंस श्रोत्यांची नेहमींच्या मानानें बरीच गर्दी जमत असे. युनिव्हर्सिटीच्या पदवीची उपाधी नसतांही केवळ आपल्या आंगच्या पात्रतेनें विद्वानांच्या समाजांत प्रमुखस्थान मिळविल्याचीं हरिभाऊंच्यासारखीं उदाहरणे कोंठेही झाले तरी थोडीच असोवयाचीं.

पुढील आयुष्यक्रमांत काय करावयाचें हें ज्यांचें आधीं ठरलेलें असतें असे विद्यार्थी फारच थोडे सांपडतील. हरिभाऊ अशा थोड्या विद्यार्थ्यांपैकींच एक होते. “ शिष्यजनविलाप ” या काव्याच्या शेवटच्या म्हणजे ८९ व्या श्लोकांत त्यांनीं आपले हें ध्येय स्पष्टपणें सांगितलें आहे. शास्त्रीबुवांनीं ज्या निरनिराळ्या शिक्षणप्रसारक संस्था स्थापन केल्या त्या चालविणें नूतन पिढीचें कसें कर्तव्य आहे हें सांगतांना हरिभाऊ या काव्यांत म्हणतात:—

युष्मच्छिक्षणवारिधीमधिं अम्ही जे मग्नसे राहिलों,
वैद्यर्था जरि जाउं देउंचि तया, जन्मा कशांला अलों ?
जो जो कृत्यसमूह या पुरिमधें धैर्यें तुवां स्थापिला.
तो तो चालविण्यास जन्म खरचूं सारा अम्हीं आपुला

शास्त्रीबुवांनीं व त्यांच्या सहकारी मित्रांनीं जें कार्य आरंभिलें होतें तें आम्ही अव्याहत पुढें चालवूं, ही जी हरिभाऊंनीं या श्लोकांत शिष्यजनांच्या वतीनें प्रतिज्ञा केली आहे ती केवळ काव्यसृष्टीतच न ठेवितां प्रत्यक्ष व्यवहारांतही त्यांनीं तिची पूर्तता केली. विद्यालय, मुद्रणालय व पुस्तकालय हें शिक्षणप्रसाराचें आधुनिक कालांतिल प्रस्थानत्रयच होय. शास्त्रीबुवांनीं या तिन्ही साधनांचा आश्रय करून समाजांत ज्ञानप्रसार करण्याचा संकल्प केला. हरिभाऊंनींही आपल्या आयुष्यक्रमांत याच कार्याची परिपूर्ति करण्यास अगदीं अल्प वयांतच प्रारंभ करून, तो अव्याहत ३०।३२ वर्षांच्या परिश्रमानें उत्कृष्ट रीतीनें कसा तडीस नेला, याची त्यांच्या या चरित्रावरून वाचकांना निदान स्थूल कल्पना येईल अशी आशा आहे.

हरिभाऊंनीं एलएल. बी. व्हांवें, मिदाम वकिलीची परीक्षा तरी द्यावी अशी त्यांच्या चुलत्यांची व इतर आप्तेष्टांची फार इच्छा होती. पण

पुढे जे कधीच घडून यावयाचा योग नव्हता ते कसे घडून येणार ? अण्णासाहेबांच्या इच्छेप्रमाणे हरिभाऊंना वकील होतां आले नाही. पण पुढे त्यांनी जी समाजाची निरपेक्ष वकिली करून त्यांत स्थित्यंतर घडवून आणण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला तो पहातां, ते केवळ पैशाकरितां भाडोत्री वकील झाले नाहीत, हे सुदैवच समजले पाहिजे. त्यांचे चुलते अण्णासाहेब यांचे हरिभाऊंवर पुत्रवत् प्रेम असे. पण हरिभाऊंचा विद्याभ्यास नीट रीतीने तडीस गेला नाही याबद्दल त्यांची ही हरिभाऊंवर थोडीशी नाराजी झाली. ही नाराजी अर्थातच प्रेममूलक होती. वकिली नाही तर नाही, पण मुलाला कांहीं तरी धंदा लावून द्यावा या हेतूने अण्णासाहेबांनी त्यांना मुंबईस नेले व तेथे जगदीश्वर प्रेसमध्ये छापखान्याचे काम शिकण्यास ठेविले. पण शिकणे म्हटले म्हणजे त्याला कांहीं तरी नियंत्रण व शिस्त लागते. त्यास लोकांनी घालून दिलेल्या मार्गाने निमूटपणे जाण्यासारखा आज्ञाधारकपणा किंबहुना अंधविश्वासही लागतो. त्याचे हरिभाऊंच्या ठिकाणी असावे तसे वास्तव्य नसल्यामुळे याही ठिकाणी दुसऱ्याने ठरविलेल्या धंद्याची वेसण आपल्या नाकांत अडकवून घेण्याची त्यांनी चुकवाचुकव केली आणि अखेर त्यांच्या पूर्वपरंपरेप्रमाणे ते या छापखान्याच्या परीक्षेतही नापास झाले ! खिळे जोडणे, मशीनवर जाण्यास फर्मा तयार करणे, मशीनची माहिती मिळविणे, फर्मा जुळविणे, कागद मोडणे, छपाईचा आकार ठरविणे वगैरे छापखान्यासंबंधांतल्या सर्व गोष्टींची माहिती पुढे आनंदाश्रमांतील पुस्तकप्रकाशनाचे काम चालविण्यासंबंधांत हरिभाऊंना उपयोगी पडावी या हेतूनेच अण्णासाहेबांनी त्यांना मुंबईत जगदीश्वर छापखान्यांत ठेविले हातें. पण त्याचा परिणाम वर सांगितल्याप्रमाणेच झाला. आपल्या प्रिय भगिनी श्रीमती काशीताई कानिटकर व प्रिय मित्र रा० कृष्णाजी केशव गोखले यांना त्यांनी त्या वेळी पत्रे लिहिलीं त्यांत, “हरि नारायण आपटे व परीक्षा यांचे अत्यंत वांकडे कसे आहे हे सुप्रसिद्धच आहे. त्याप्रमाणेच आम्ही येथील परीक्षेतही नापास झालो !” अशा आशयाचा मजकूर होता.

जगदीश्वर प्रेसमधील शिक्षणाचा अशा तऱ्हेने निकाल लागल्यानंतर अण्णासाहेबांनी “हरिभाऊंस” एक पुस्तकप्रकाशनाची कंपनी काढ -

ण्यास सांगितलें. पण हरिभाऊंनीं. ' माझ्यानें तें काम होणार नाहीं. व त्यांत नड येईल ' असें स्पष्ट सांगितलें. पुढें त्यांनीं करमणूक काढली. तेव्हां अण्णासाहेबांनीं त्यांस एक पत्र पाठवून खडखडीत सांगितलें कीं ' तूं जर माझी कोणतीच गोष्ट ऐकत नाहींस तर तुला मजकडून एक कपर्दीकसुद्धां मिळणार नाहीं. ' या पत्राचें उत्तर हरिभाऊंनींही तसेंच लिहिलें, व अण्णासाहेबांस कळविलें कीं, " मीं तुमच्या पैशाची केव्हांच आशा केली नाहीं, तुमचा पैसा स्वकष्टार्जित आहे. तुम्ही त्याचे मालक आहांत, त्यावर माझा डोळा स्वप्नांत सुद्धां नव्हता व आतांही नाहीं." स्वरोखरीच हा प्रसंग मोठा आणीबाणीचा होता. " दुसऱ्याचें म्हणणें अगदीं निरुपयोगी, किंबहुना दुसऱ्याचें म्हणणें मुळींच नसलें पाहिजे " अशी भयंकर दिव्यांतील दादासाहेबांच्याप्रमाणें अण्णासाहेबांची प्रवृत्ति नसल्यामुळें त्यांनीं हा वाद विकोपास न जाऊं देतां थोडक्यांतच मिळतें घेतलें व हरिभाऊंची आनंदाश्रमावर स्थापना केली.

प्रकरण चवथें.

मधली स्थिति.

मनोज्ञ मन्वंतराचा पाया.

पुढें आपण उत्कृष्ट लेखक होणार याची स्पष्ट सूचना देणारे हरिभाऊंच्या हातून जे लहानसहान प्रयत्न झाले त्यांची साधारण माहिती यापूर्वी दिलीच आहे. हे सर्व प्रयत्न त्यांच्या विशीं एकविशींत झालेले. यांत सर्वांत श्रेष्ठ व हरिभाऊंच्या अकाल-परिपक्वतेची स्पष्ट जाणीव उत्पन्न करून देणारा त्यांचा प्रयत्न म्हटला म्हणजे त्यांची ' मधली स्थिति ' ही कादंबरी होय. या कादंबरीची हकीकत मोठी मनोरंजक आहे. हें पुस्तक १८८५ सालीं प्रसिद्ध झालें. पण हरिभाऊंच्या कल्पनेनें तें यापूर्वीच एकदोन वर्षे लिहून निघालें असावें. या वेळीं हरिभाऊंचा रेनाल्डसच्या कादंबऱ्यांचा विशेष व्यासंग असे. प्रथम:

वयांत शास्त्रीबुवा हेच त्यांचे आदर्श होते. आणि शास्त्रीबुवांनी हवा तो विचार सुगम रीतीने प्रदर्शित करण्याचें मराठी भाषेस सामर्थ्य आणलें तें रेनॉल्डसच्या वाचनामुळेच होय, असा त्या वेळीं लोकप्रवाद असल्यामुळे हरिभाऊही या कादंबऱ्या वाचीत असत. यामुळे त्यांच्या डोळ्यांवर जो परिणाम झाला तो त्यांना जन्मभर भोगावा लागला. रेनॉल्डसची 'ओल्ड लंडन' या नांवाची एक कादंबरी आहे. तिलाच मराठी पेहराव चढवून ती महाराष्ट्रवाचकांपुढें ठेवावी असा हरिभाऊंचा प्रथम मनोदय होता. त्याप्रमाणें 'मधली स्थिति' या पुस्तकाचें पहिलें प्रकरण भाषांतरमय आहे. पण परक्याच्या कल्पनाशक्तीवर चरितार्थ चालविणें मोठेंसें भूषणावह नाहीं असें वाटूनच कीं काय, हरिभाऊंनी तो नाद सोडून दिला व या पुस्तकाच्या दुसऱ्याच प्रकरणापासून स्वतंत्र रीतीनें ग्रंथरचना करण्यास सुरवात केली. ग्रंथाचीं कांहीं प्रकरणें तयार झालीं, तीं त्यांनीं आपल्या कांहीं मित्रांना दाखविलीं. तीं पाहून त्यांचे कित्येक स्नेही अर्थातच चकित होऊन गेले. मराठी भाषेंतील एका नवीन पण, मनोज्ञ मन्वंतराचा हा पायाच होय असें त्यांना वाटलें. पण हें पुस्तक छापून कसें निघावें ही विवंचना सर्वांपुढें येऊन उभी राहिली. शेवटीं त्यांच्या एका स्नेह्यानें येथील पुणेंवैभवाचे मालक प. वा. शंकरराव केळकर यांना त्याबद्दल विचारलें. रा. केळकर हे जुन्या मताचे कड्डे अभिमानी होते. या पुस्तकाचा प्रतिपाद्य विषय सुधारकी मताचा आहे हें समजूनही त्यांनीं हें पुस्तक पुणेंवैभवांत छापण्याचें कबूल केलें, ही एकच गोष्ट हरिभाऊंच्या रचनासौष्ट्याची साक्ष पटविते. रा. केळकर यांनीं कबूल केल्याप्रमाणें हें पुस्तक दरमहा पुणेंवैभवास जोडलेल्या एका जादा पुरवणींत खंडशः प्रसिद्ध होऊं लागलें.

पहिलें प्रकरण पुणेंवैभवाच्या ज्या अंकांत प्रसिद्ध झालें त्या अंकांतच 'कादंबऱ्यांचें उद्दिष्ट' या मथळ्याखालीं एक सुंदर अग्रलेख प्रसिद्ध झाला. कादंबऱ्यांचा उद्देश मनोरंजन हा आहेच, पण त्याबरोबरच समाजाला सद्बोध करून त्यास सन्मार्गीस लावण्याचें सत्कार्य कादंबऱ्यांच्या हातून होणें जरूर आहे, असें या लेखांत प्रतिपादन करण्यांत आलें होतें. हा लेख हरिभाऊंचाच होता. हरिभाऊंनीं या लेखांत

निदर्शित केलेला कादंबऱ्यांचा उद्देश त्यांच्या कादंबऱ्यांनीं किती उत्कृष्ट रीतीनें सफल केला हें महाराष्ट्रवाचक जाणतच आहेत. साधारण कादंबरी म्हटली कीं तें हलक्या दर्जाचें वाङ्मय, म्हणून लोकांनीं नाकें मुरडलींच म्हणून समजावें. पण हरिभाऊंची ही कादंबरी प्रसिद्ध होऊं लागली तेव्हां समाजांत खळबळ उडवून देण्याचे कामीं अशा प्रकारचें वाङ्मय किती सामर्थ्यवान् असतें हें लोकांच्या निदर्शनांस आलें.

मधल्या स्थितीचीं दोन प्रकरणें प्रकाशित होतांच पुण्याचेंच नव्हे तर सर्व महाराष्ट्रीय वाङ्मयाचें वैभव वाढविणारा हा रचनाकर्ता कोण, हें जाणण्याची सुबुद्ध समाजांत तीव्र लालसा उत्पन्न व्हावी हें स्वाभाविकच होतें. या पुस्तकाचा कर्ता कोण हें कांहीं दिवस अज्ञातच होतें. प. वा. शंकर मोरो रानडे, रावबहादूर काशिनाथ नारायण साने, रा. ब. विष्णु मोरेश्वर महाजनी वगैरे गृहस्थांनीं पुणेंवैभवकर्त्याला पत्रें लिहून “ मधली स्थिति ” निर्माण करणाराची मनःपूर्वक प्रशंसा केली. प. वा. शंकर मोरोंनीं तर आपल्या पत्रांत असें लिहिलें होतें कीं, “ या कादंबरीचें प्रकाशित प्रकरण वाचून झाल्यानंतर, पुढचें प्रकरण हातीं केव्हां येईल, असें मनाला वाटूं लागतें. ” हरिभाऊंना लिहिण्याची स्फूर्ति प्रथम ज्यांच्यामुळें झाली त्यांत शंकर मोरो रानडे यांना अग्रस्थान दिलें पाहिजे. त्यांच्या नाट्यकथार्णवानेंच हरिभाऊंच्यामध्ये लेखनप्रवृत्ति उत्पन्न केली. अशा गृहस्थांच्या तोंडून आपल्या कृतीची प्रशंसा झालेली पाहून हरिभाऊंना अर्थात् धन्यताच वाटली असली पाहिजे. या कादंबरीचें जनकत्व हरिभाऊंकडेच आहे ही गोष्ट बाहेर आली त्यावेळीं त्यांच्याबद्दल पूर्वीच ज्यांच्या मनांत आदर होता, त्यांचा तो दुणावला व ज्यांना या पुस्तकाच्या योगानेंच हरिभाऊंची माहिती झाली त्यांच्या मनांत तो निर्माण झाला.

‘ मधली स्थिति ’ हें कादंबऱ्यांच्या मालिकेंतील हरिभाऊंचें पहिलेंच पुस्तक. अगदीं लहान वयांत लिहिलें. तरी चांगल्या अनुभवी व चाणाक्ष माणसासही मनुष्यस्वभावांचे जे कप्पे सांपडणें कठीण ते हरिभाऊंना अगदीं अल्पवयांत कसे उघडे करून दाखवितां आले असा हें पुस्तक वाचून कित्येकांपुढें प्रश्न उभा राहिला आणि त्याचें एकच

उत्तर घावेंयाचें म्हणजे हां सर्व प्रतिभेचा प्रभाव होय. या पुस्तकांत वाचकांनीं नमूद करून ठेवण्यासारखे किंबहुना पाठ करण्यासारखे असे वर्णनात्मक किंवा विचारात्मक अनेक उतारे सांपडतील. याचें कारण हें पुस्तक अगदीं तारुण्यावस्थेंत लिहिलेलें आहे, हेंच असावें. लहानपणींच हातांत पुष्कळ पैसा आला म्हणजे तो किती खर्च करूं आणि कसा खर्च करूं असें मनुष्यास होऊं लागतें, त्याप्रमाणेंच अकालपरिपक्व अशी प्रतिभा ज्यास लाभते त्या ग्रंथकाराची गोष्ट होय. त्याच्या पहिल्या पहिल्या ग्रंथांतून सुविचाराचे फवारे, कल्पनेच्या भराच्या व वर्णनाच्या बहारी यांची विशेष गर्दी उसळून गेलेली दिसते. एखाद्या सभेला किंवा सार्वजनिक समारंभाला, समाजास अपरिचित अशा माणसास प्रथमच जावयाचें झाल्यास, तो जसा अगदीं व्यवस्थित व नीटनेटका पोषाक करून जातो व सर्वांचें लक्ष आपल्याकडे जाऊन आपल्याला मानाची जागा मिळावी म्हणून खटपट करित असतो, त्याप्रमाणेंच तरुण ग्रंथकाराचीही स्थिति असते. आपल्या पुस्तकाचें विद्वान् लोकांकडून योग्य रीतीनं गुणग्रहण व्हावें या इच्छेनें तो साहजिकच आपल्या शक्तीचें त्यांत सारसर्वस्व ओतण्याचा प्रयत्न करितो. हरिभाऊंच्या “मधली स्थिति” ची त्यांच्या त्यानंतरच्या पुस्तकाशीं तुलना केल्यास वाचकांना याबद्दलची खात्री पटल्यावांचून रहाणार नाहीं.

हरिभाऊंची सूक्ष्म निरीक्षणशक्ति, कादंबऱ्यांतील भूमिकांशीं तादात्म्य पावण्याची त्यांची हातोटी, व सर्व कथानक जणूं काय आपल्या समोरच चाललें आहे, किंबहुना आपण स्वतः त्या कथानकांतीलच एक घटक आहों असा आभास उत्पन्न करण्याचें त्यांचें अप्रतिम कौशल्य त्यांच्या या अगदीं तारुण्यांत लिहिलेल्या कादंबऱ्यांतही चांगल्या रीतीनें दिसून येतें.

या पुस्तकांत त्यांनीं वेश्येच्या घराचें जें वर्णन केले आहे तें इतकें हुबे-हुब साधलें आहे कीं तें पाहून हा माणूस अष्टौप्रहर वेश्येच्या घरींच काळ घालविणारा असला पाहिजे, असे येथील एका प्रमुख वेश्येनें त्या वेळीं उद्गार काढले होते. याच प्रकरणांत एका बैठकीचें वर्णन देतांना, त्या ठिकाणीं बाह्या आणि डग्गा होता, असें हरिभाऊंनीं म्हटलें आहे. ही त्यांची अर्थातच चूक होती. डग्यासच बाह्या म्हणतात. डग्गा आणि

तबला असें हरिभाऊंना म्हणावयाचें होतें त्या ठिकाणीं त्यांनीं वरील-
प्रमाणें चूक केली आहे, ही गोष्टही त्या वेश्येच्या निदर्शनास आली.
दुसऱ्याकडून माहिती मिळवूनच यानें हें वर्णन लिहिलें आहे ही गोष्ट
यावरून त्या चाणाक्ष वेश्येनें ओळखली व हरिभाऊंबद्दल तिचा पहिला
संशय अर्थातच नाहीसा झाला.

हरिभाऊंचें मनुष्यस्वभावाचें अवलोकन सूक्ष्म व मोठें मार्मिक होतें.
मनुष्यस्वभावाचे दोषहि ते मोठ्या रसभरित रीतीनें वर्णन करीत. पण
यांत त्यांची उपहासबुद्धि केव्हांही नसे. त्यांच्या वर्णनाच्या मुळाशीं
नेहमीं सदयता वास करीत असे, हाच त्यांच्या कादंबऱ्यांतील विशेष
होय. वेश्या झाल्या तरी त्या सर्वस्वीं तिरस्करणीय नसून त्यांच्याही
परावर्तनाचे प्रयत्न करणें जरूर आहे असेंच त्यांना वाटे. आणि या
प्रश्नाचें एका कादंबरींत पृथक्करण करून त्यावर उपायही सुचविण्याचा
हरिभाऊंचा विचार होता. या प्रश्नाप्रीत्यर्थ त्यांची स्वतंत्र कादंबरी
झाली नाही तरी कर्मयोगामध्ये नर्मदेची भूमिका रंगवून पतित स्त्रियां-
चाही उद्धार करणें कसें अवश्य आहे, याची त्यांनीं रूपरेखा दर्श-
विली आहे. भावानंदाच्या मठांत असलेल्या संस्थासमुदायांपैकीं
पतित स्त्रियांच्या उद्दाराकरितांही एक नमुनेदार संस्था चालली होती.
त्या संस्थेंतच शेवटीं नर्मदेला जावें लागलें. स्त्रिया पतित होतात त्या
प्रायः पुरुषांच्याच फुसलावणीनें होतात. अशा स्थितींत ज्यांना कृत-
कर्माबद्दल खरोखरच पश्चात्ताप होत आहे, अशांना शिष्टसमाजांत परत
येण्याचा मार्ग मोकळा कां राहूं नये, हा प्रश्नच नर्मदेच्या भूमिकेवरून
हरिभाऊंनीं उपस्थित केला आहे. यावरून हरिभाऊंच्या सदयतेचा व
सामाजिक सुधारणेच्या संकल्पित कार्याचा परिघ किती पळेदार होता
हें दिसून येतें.

त्यांचे चुलते अण्णासाहेब यांच्या पत्नी वारल्यानंतरचा त्यांचा
आयुष्यक्रम कशा प्रकारचा होता याची ओझरती सूचना वाचकांना
पहिल्या प्रकरणावरून मिळाली असेलच. अण्णासाहेबांना अपत्य
नसल्यामुळे त्यांची सर्व इस्टेट हरिभाऊंनाच मिळणार ही गोष्ट साधारण
ठरल्यासारखीच होती. अर्थात् त्यांच्याजवळ असलेल्या बाईंना
हरिभाऊंचें मुंबईस जाणें येणें स्वपत नसे. तरी पण त्या बाई मोठ्या हुशार

च चाणाक्ष होत्या. हरिभाऊ हा साधारण माणसांपैकी नव्हे, हे त्यांनीही ओळखले. अशा हुषार बाईवर असला अवनत आयुष्यक्रम घालविण्याचा प्रसंग यावा याबद्दल हरिभाऊंनाही वाईट वाटे. त्यांनी सहज बोलण्याचालण्यांत निघालेल्या इतर गोष्टींबरोबर बाईजवळ याबद्दलचें दिग्दर्शनही केलें. त्याचा परिणाम बाईच्या मनावर तत्काळ घडला नसला तरी तेवढ्यानेच त्यांच्या ठिकाणीं पश्चात्तापाचें बीजारोपण झाल्याशिवाय राहिलें नाहीं. पुढें बाईचीं त्याच आयुष्यक्रमांत अनेक परिवर्तनें होऊन बऱ्याच वर्षांनीं त्या पुण्यास रहावयास आल्या. त्या वेळीं हरिभाऊंच्या उपदेशाची आठवण होऊन, आपल्या द्रव्याचा कांहीं सत्कार्यासाठीं उपयोग करावा अशी त्यांच्या ठिकाणीं इच्छा उत्पन्न झाली. तेव्हां त्यांनीं हरिभाऊंच्याच सल्ल्यानें येथील एका उपयुक्त संस्थेस म्हणजे डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीस दहा हजार रुपयांची देणगी दिली. ही देणगी स्वीकारावी किंवा न स्वीकारावी याबद्दल संस्थेच्या त्या वेळच्या चालकांना बराच विचार पडला. पण कृतकर्माबद्दल पश्चात्ताप झाला असतांही वेइयेसारख्या एका विशिष्ट वर्गास आपली उन्नति करण्याचें द्वार समाजानें कां बंद ठेवावें, हों विचारसरणी हरिभाऊंनीं चालकांपुढें मांडली व अखेर बाईच्या इच्छेप्रमाणें त्यांची देणगी स्वीकारली गेली.

आपल्या समाजांत स्त्रिया आधीं परवश. त्यांतही नवरा दुर्व्यसनी असला म्हणजे त्यांचे हाल कसे होतात हे 'मधली स्थिति' या पुस्तकांत हरिभाऊंनीं दाखविलें आहे. दारूच्या व्यसनामुळे मनुष्याच्या द्रव्याची हानि होते, शरीराची हानि होते, लौकिकाची हानि होते वगैरे त्यापासून होणाऱ्या दुष्परिणामांस प्राधान्य न देतां अशा व्यसनी माणसाच्या बायकोस किती त्रास होतो, प्रसंगीं तिचा जन्मही वायां जाण्याची कशी भीति असते हेंच वाचकांच्या मनावर ठसविण्याचा हरिभाऊंचा हेतु दिसतो. याचें कारण दुसरें कांहीं नसून स्त्रियांबद्दलचें त्यांचें दाक्षिण्य, त्यांच्या हिताबद्दलची त्यांची कळकळ, त्यांच्यावर होत असलेल्या अन्यायाबद्दलचा त्यांना वाटणारा द्वेष हींच होत. स्त्रियांची आधींच हीन असलेली स्थिति अधिकच हीनतर अवस्थेंत समाजापुढें येऊन समाजास त्यांच्याबद्दल तत्काळ कळवळा उत्पन्न व्हावा हाच

मद्यपी लोक निवडून त्यांचें चरित्र आपल्या कादंबरींत ग्रथित करण्याचा हरिभाऊंचा उद्देश स्पष्ट दिसतो. आणि तेंच कार्य या कादंबरीनें केलेलें आहे.

‘मधली स्थिति’ या कादंबरीचें कथानक हरिभाऊंनीं कसें जमविलें, याचें पुष्कळांना गूढ पडेल. पण कादंबऱ्यांत वर्णन केलेली स्थिति त्यांनीं आपल्या कल्पनाशक्तीनें रंगविलेली असली तरी तिचें मूळ स्वरूप त्यांनीं वस्तुसृष्टींत प्राहिलें होतें. पुणें येथें शनीच्या पाराजवळ दुर्व्यसनी लोकांचा एक अड्डा होता, तेथें हरिभाऊंचें जाणें येणें असे. हरिभाऊंसारखा सुशिक्षित मनुष्य आपल्या कंपनींत असणें हा या लोकांना मोठेपणाच वाटे. त्यांतील सर्व लोक हरिभाऊंना आदरानें वागवीत. प्रथम प्रथम हरिभाऊंच्या देखत ते आपल्या दुर्व्यसनांचे प्रकार करण्यास सामान्यतः लाजत असत. परंतु पुढें परिचयानें भीड चेपत गेल्यामुळें हरिभाऊंस साक्ष ठेवूनही ते बेलाशक बाटल्या तोंडाला लावूं लागले ! हरिभाऊ हे अर्थातच केवळ निरीक्षकाचेंच काम करीत असत. ते असल्या प्रकारापासून तेव्हांच काय, पण पुढेंही आजन्म निलेंप असत. विनायकराव, गोविंदराव वगैरे पात्रें याच आखाड्यांतील होत. या कादंबरींतील कित्येक भूमिकांचें रूपवर्णनही या आखाड्यांतील कित्येक मनुष्यांशीं तंतोतंत जमतें. असें कित्येक माहितगार माणसें सांगतात.

मधली स्थिति प्रसिद्ध होऊं लागतांच हरिभाऊ कांहीं भलत्याच नादाला लागले नसतील ना ? अशी कित्येकांना शंका येऊं लागली. प्रत्यक्ष त्यांचे चुलते अण्णासाहेब यांचेंही मन हरिभाऊंच्यासंबंधानें क्षणैक संशयग्रस्त झालें; पण यासंबंधानें बोलणें निघालें असतांना रा. ब. विष्णु मोरेश्वर महाजनी म्हणाले, “आपल्या मुलाचा अधिकार मोठा आहे. त्याच्याबद्दल असला भलता संशय घेऊं नका. दुर्वृत्त लोकांना सुमार्गावर आणण्याकरितांच ज्यांचा जन्म ते स्वतः दुर्मागीं कधींही होत नसतात.” हरिभाऊंच्या यानंतरच्या कामगिरीनें हें सर्व संशयप्रवृत्त आपोआपच दूर झालें हें सांगावयास नकोच.

हरिभाऊ लहानपणापासूनच स्वतंत्र असत. वडील नोकरीच्या निमिचित्तें बाहेरगांवीं असणार, चुलत्यांचें वास्तव्य बकिलीच्या धंद्याच्या

निमित्तानें मुंबईस असणार, अर्थात् त्यांच्या तरुण वयांत त्यांना दावतें दडपतें कोणीही नव्हतें. कोणत्या मंडळींत जावें आणि कोणत्या मंडळींत जाऊं नये याचा विधिनिषेध हरिभाऊंना नव्हता. एखादी सुगरण गृहिणी, प्रपंचाला लागणारी जी वस्तु जेथें सांपडेल तेथून ती पैदा करून जशी प्रपंचाची ठाकठिकी बसविते, त्याप्रमाणेंच आपल्या सामाजिक कादंबऱ्यांचा प्रपंच उभारण्यास निरनिराळ्या मनोरचना, निरनिराळे स्वभाव व निरनिराळ्या अभिरुचि असलेल्या व्यक्तींचें निरीक्षण करण्याचें हरिभाऊंचें काम अगदीं बालपणापासून सुरू झालें होतें. या महत्त्वाच्या कार्यामध्ये ते इतके निमग्न झाले होते कीं, दुर्व्यसनांचा विचार त्यांच्या मनांत येण्यास वावच नव्हती ! तरुणपणांत विषडण्याच्या जितक्या म्हणून सोयी असतात त्या सर्व त्यांना अनुकूल होत्या; पण तितक्यांतूनही ते धुतल्या तांदळाप्रमाणें शुद्ध राहिले, इतकेंच नव्हे, तर इतरांचींही मनें दुर्वर्तनापासून परावृत्त करण्याचा त्यांनीं परिणामकारक रीतीनें प्रयत्न केला, यावरून त्यांचा सद्गुणाचा पाया किती खंबीर होता हें कोणासही समजून येण्यासारखें आहे.

‘ मधली स्थिति ’ या नांवावरून हरिभाऊंना खालची स्थिति व वरची स्थिती या दोन कादंबऱ्या लिहावयाच्या असाव्यात, असा स्वाभाविकच तर्क होतो. वरच्या स्थितीतील म्हणजे जहागीरदार, इनामदार, वगैरे लोक व खालच्या स्थितीतील म्हणजे अज्ञानपंकांत निमग्न झालेले अगदीं निकृष्ट स्थितीतील लोक यांना अनुलक्षून कथानकांची रचना करण्याचा त्यांचा उद्देश असावा असें वाटतें. ‘ जग हें असें आहे ’ या कादंबरींत खुपकाबाद संस्थानचें त्यांनीं जें वर्णन दिलें आहे तें अंशतः या हेतूच्या सिद्धयर्थच असावें. महाराष्ट्रांतील संस्थानांची ज्यांना माहिती आहे त्यांना हें जुनाट संस्थान कोणतें असावें हें चटकन समजून येणार आहे ! ‘ मी ’ प्रकरण ४१ मध्येहि त्यांनीं श्रीमंतांच्या परवशतेचें वर्णन केलें आहे. दक्षिण आफ्रिकेतील हिंदी लोकांच्या स्थितीवर एखादें कथानक रचवें असा त्यांचा विचार होता. कदाचित् हें कथानक खालच्या स्थितीतील लोकांची हवाल दर्शविणारें झालें असतें.

कादंबऱ्या लिहिण्यास सुरुवात करतांना हरिभाऊंचा असा संकल्प होता असें त्यांचे कित्येक समकालीन मित्र सांगत. पण प्रत्यक्ष

त्यांच्या ग्रंथांवरून पहातां हा संकल्प कायम राहिल्याचें दिसून येत नाहीं. मधली स्थिति या कादंबरीचें पहिलें प्रकरण भाषांतरित आहे. पण दुसऱ्या प्रकरणापासून हरिभाऊंनीं जशी स्वतंत्र ग्रंथरचना सुरू केली त्याप्रमाणेंच आरंभीं त्यांनीं धरलेला हा हेतु सुटला असावा असें म्हणतां येईल. द्रव्यसंपन्नही नाहींत किंवा दारिद्र्यग्रस्तही नाहींत अशा मधल्या स्थितींतीलच लोक घेऊन हरिभाऊंनीं आपल्या कादंबऱ्यांतील भूमिका रंगविल्या आहेत, हें लक्षांत घेतां 'मधली स्थिति' हे शब्द या एकाच कादंबरीस लागू पडतात असें मानणें अर्थातच सयुक्तिक होणार नाहीं. म्हणूनच यांतील 'मधली' या शब्दाचा "मधल्या कालची" असाच अर्थ करणें जरूर आहे. हाच अर्थ अभिमत ठरण्यास दुसरेंही एक सबळ कारण आहे. "आजकालच्या गोष्टी" या सर्वसामान्य नांवाखालीच हरिभाऊंच्या सामाजिक कादंबऱ्या प्रसिद्ध झाल्या आहेत. आणि "मधली स्थिति" ही या अनुक्रमांतील पहिली गोष्ट होय. इंग्रजी अमदानी येंथें सुरू झाली त्या वेळेस समाजसुधारणेचे विचार नुकते क्षितिजावर दिसूं लागले होते. त्याचप्रमाणें इंग्रजांचें सुरापान व छानछोकी हींही दृष्टिपथांत वावरूं लागलीं होतीं. आमच्यांत उथळ स्वभावाचे व उच्छृंखळ वृत्तीचे जे लोक होते त्यांच्या सुधारणाविषयक कल्पनांत सुरापानादि प्रकारांसच मानाचें स्थान मिळालें ! बाहेरख्यालीसारख्या जुन्या व्यसनास सुरापानाच्या नव्या व्यसनाची जोड देऊन या लोकांनीं जुनें बरे असें म्हणविण्याची पाळी आणली ! आपली जुनी परंपरा व समाजसुधारणेच्या नव्या परंपरेचा निरभ्र उदय यांच्या दरम्यानची म्हणजेच "मधली" स्थिति हरिभाऊंनीं या कादंबरींत निदर्शित केली आहे. यावरून 'मधली' हा शब्द स्थितिवाचक नसून कालदर्शकच असला पाहिजे असा निर्णय देणें भाग पडतें.

मधल्या स्थितीनंतर हरिभाऊंची दुसरी कादंबरी म्हणजे गणपतराव ही होय. ही कादंबरी मनोरंजन आणि निबंधचंद्रिका या मासिकांच्या १८८७ व १८८८ सालांत प्रसिद्ध झाली आहे. तिचीं केवळ १८ प्रकरणेंच होऊन ती तशीच अपूर्ण स्थितींत राहिली. "विष्णुपंत व यमुना यांचें प्रेमळ चरित्र गाण्याचें माझ्या मनांत फार आहे, तेव्हां

त्यांचें तें चरित्र दुसऱ्या ठिकाणीं गात आहे, हें येथे सांगून ठेवूनको काय ?" असें हरिभाऊंनीं मधल्या स्थितीच्या अखेरीस आश्वासन देऊन ठेविलें. त्याप्रमाणें या दोन्ही भूमिका गणपतराव कादंबरींत आलेल्या आहेत. आपल्या समाजातील स्त्रियांची परवशता काढून टाकून त्यांची स्थिति सुधारल्याखेरीज आपली उन्नति केव्हांहि होणार नाही, या विचाराचें काहूर गणपतरावासारख्या सुशिक्षित व प्रगल्भ विचाराच्या माणसाच्या मनांत एकसारखें कसें उसळून गेलें होतें याचें वर्णन हरिभाऊंनीं या कादंबरींत केलें आहे. स्त्रियांच्या परवशतेसंबंधाचे विचार गणपतरावाच्या मनास सुचले ते मिलच्या ग्रंथाच्या वाचनानेंच होत. "मिलसाहेब, आपण माझ्या मनाला जितकें उदात्तत्व दिलें तितकें दुसरें कोणीहि दिलेलें नाही. तरी मी आजपासून स्त्रियांच्या उन्नत्यर्थ झटें, अगदीं शपथपुरस्सर झटें," अशी शपथ गणपतराव प्रकरण १२ मध्ये घेतो.

हरिभाऊंनीं ही आपल्या अंतरींची तळमळ गणपतरावाच्या मुखानें व्यक्त केली, आणि येथून पुढें त्यांनीं जी जी ग्रंथरचना केली तिचें, स्त्रियांची सुधारणा करणें, हें एकच सूत्र असलेलें दिसून येईल. गणपतराव या कादंबरीचीं ४० वर्षांपूर्वीं जेवढीं प्रकरणे झालीं तेथेंच अपरिसमाप्त स्थितींत तिला काळ कंठावा लागला आणि आतां तर ती समाप्त होण्याचो आशाच समाप्त झाली ! एक कादंबरी लिहित असतां दुसऱ्या अनेक कथानकांनीं डोक्यांत काहूर उसळून घावें आणि ज्या कथानकाचा विशेष जोर व्हावा तेंच पुढच्याला मार्गें सारून अघाडीस यावें, असे प्रकार हरिभाऊंच्या लेखनव्यवसायांत अनेक वेळां घडले. त्यांच्या कित्येक कादंबऱ्या अपूर्ण राहिल्या, कित्येक तर बऱ्याच प्रौढावस्थेस पोहोचल्या असतांही थकल्या, त्याचें हेंच कारण होय.

मनोरंजन आणि निबंधचंद्रिका या मासिकांत त्यांनीं आणखीहि कित्येक पुस्तके लिहिलीं. व्हिक्टर ह्यूगोच्या हर्नानी या पुस्तकाच्या आधारें श्रतकीर्तिचरित्र हें नाटक लिहून त्यांनीं याच मासिकांत प्रसिद्ध केलें. त्याचप्रमाणें विख्यात प्रहसनकार मोलियर याच्याहि कित्येक प्रहसनांचीं भाषांतरे त्यांनीं यांतच प्रकाशित केलीं. मारून मुट्कून वैद्यबुवा, धूर्तविलासित, जबरीचा विवाह हीं अशाच प्रकारचीं

न येत प्रहसनं होत. चाणाक्षपणाचा कळस, दुर्गाताईची ओवाळण. आहे. व्याला भेट या गोष्टीहि त्यांनीं याच काळांत प्रसिद्ध केल्या. सुरू पासून १८८९ पर्यंत म्हणजे सुमारे तीन वर्षांत हीं सर्व पुस्तके असें झालीं. मोल्लिअरचीं त्यांनीं केलेलीं भाषांतरे इतकीं सुंदर झालींत तीं भाषांतरे आहेत असें सांगितल्याशिवाय कोणाला कदाचित् अं-खतांहि येणार नाहीं, असा त्यांजवर प्रो. वासुदेवराव केळकर यांच-सारख्या रसिक भाषाभिज्ञांनीं अभिप्राय व्यक्त केला.

या काळांतच त्यांनीं फ्रेंच भाषेचा अभ्यास केला. वर विह्वट्टर ह्यूगो व मोल्लियर यांच्या पुस्तकांचीं जीं रूपांतरे सांगितलीं तीं या अभ्यासा-चेंच फळ होत. गायन, वैद्यक, गणित वगैरे विषयांना जसा उपजत अंगस्वभाव लागतो, त्याप्रमाणेंच भाषाभिज्ञतेचीहि स्थिति असली पाहिजे. हरिभाऊंना फ्रेंच व जर्मन या परभाषा व बंगाली, गुजराथी वगैरे देशी भाषा चांगल्या येत असत. आणि त्या त्यांना अल्पायासानें व अल्प-काळांत अवगत करून घेतां आल्या यांचें कारण त्यांचा हा भाषा-भिज्ञतेचा अंगस्वभावच होय, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

प्रकरण पांचवें.

करमणुकीचा जन्म.

आपल्या हातून नियमित रीतीनें काम होऊन आपला लेखनव्यवसाय अव्याहत चालावा, यासाठीं आपलें एक स्वतंत्र पत्र असणें जरूर आहे, असें वयाच्या पंचवीशीनंतर हरिभाऊंना वाटूं लागलें व १८९० सालीं आक्टोबरअखेर त्यांनीं “करमणूक” पत्र सुरू केलें. यावेळीं हरि-भाऊंचें वय अवघे सव्वीस वर्षांचें होतें. तरी पण सामान्य बुद्धीच्या माणसाला आजन्म लेखनव्यवसाय चालवून जी कीर्ति मिळविणें मुष्किलीचें झालें असतें, ती कीर्ति हरिभाऊंनीं या अल्पवयांतच संपादन केली होती. “करमणूक” पत्र सुरू होतांच त्यावर वाचकांच्या उड्या

त्यांचे ज्या, व त्यांत प्रसिद्ध होणाऱ्या गोष्टी, चुटके, कादंबऱ्या यांनीं काय तील स्त्रीपुरुष वाचकांना चटका लावून सोडला आणि रिकाम्या देऊन 'करमणूक' ती करमणूक होऊन बुद्धीचाहि विकास करण्याचें आहे, त्यांना उपलब्ध करून दिलें.

टा. न. काय करावं, मराठींत तुमच्यासारख्यांना वाचायला बुकेंच नाहीत चांगलींशीं. हेंच इंग्रजी शिकतीस थोडंसं म्हणजे होती कांहीं पंचाईत. ” (गणपतराव प्र. १०). गणपतरावासारख्या प्रगल्भ विचाराच्या ज्या पुरुषास आपल्या पत्नीस शिकविण्याकरितां चांगल्या पुस्तकांची उणीव भासत होती, ती दूर करण्याचें महत्त्वाचें कार्य करमणुकीनें केलें, याबद्दल कोणासही मनःपूर्वक कृतज्ञताच वाटिल. करमणुकीनें वाचनाकडे ज्यांची प्रवृत्ति झाली अशा आज शेंकडों स्त्रिया महाराष्ट्रांत सांपडतील. शेंकडों शाळांनीं जें कार्य कदाचित् झालें नसतें तें करमणुकीनें वर्षानुवर्ष विनबोभाट कसें केलें याचा इतिहास अगदीं ताजा असल्यामुळें त्यासंबंधानें विशेष लिहिण्याचें कारण नाही. करमणुकीनें स्त्रीवाचकच काय, पण स्त्रीलेखकहि निर्माण केले ही तिची कामगिरी महाराष्ट्रवाङ्मयाच्या व स्त्रीशिक्षणाच्या इतिहासांत निःसंशय संस्मरणीय होऊन राहिल.

करमणूक पत्र काढण्याचा जो उद्देश हरिभाऊंनीं पहिल्याच अंकांत प्रदर्शित केला आहे तो पाहिला म्हणजे या उद्देशांत दर्शविलेल्या प्रतिज्ञेची त्यांनीं आपल्या पुस्तकांनीं कशी पूर्ती केली हें समजून येईल. हरिभाऊ आपल्या उद्देशांत म्हणतात:—

“केसरी, सुधारक एखाद्या कठोर पित्याप्रमाणें कठोर शब्दानें सांगणार व समाजाचें अप्रशस्त वर्तन झाल्यास वेळीं वाक्प्रतोदाचे तडाके लगावणार. तीच गोष्ट हें पत्र प्रेमळ मातेप्रमाणें गोडगोड शब्दांनीं व चांगल्या चांगल्या गोष्टींनीं अप्रशस्त वर्तनाबद्दल मायेचें शासन देऊन करणार. येवढें मात्र ध्यानांत ठेवावें, कीं हें पत्र आचरट आईप्रमाणें फाजील लाड करणार नाही..... ज्यास पुढल्या माडीपासून चलीपर्यंत व दिवाणखान्यांतील टेबलापासून फणीकरंड्याच्या पेट्टीपर्यंत कोणाच्या हातीं पडलें तरी हवें त्यानें, हवें त्याच्या देसत निःशंकपणानें वाचण्यास

हरकत नाही असें पत्र पाहिजे असेल तर त्यांनीं अवश्य करमणुकीचे वर्गणीदार व्हावे.....शनिवारीं संध्याकाळीं थकून भागून आल्यावर आपल्या कुटुंबांतील लहान मोठ्या माणसास जमवून खुशाल हंसत खेळत करमणूक करून ज्ञान मिळविण्याची ज्यांची इच्छा असेल त्यांचे आम्ही नम्र सेवक आहोंत. ”

वरील उद्देशावरून हरिभाऊंचा आत्मविश्वास केवढा दांडगा होता हें दिसून येतं. कोणालाही, कोठेंही व कोणाच्याही देखत बिनदिक्कत वाचतां यावे असें वाङ्मय आम्ही प्रसिद्ध करूं, हें जें वरील उद्देशांत त्यांनीं सांगितलें आहे, त्याचप्रमाणें त्यांनीं आपली ग्रंथरचना अत्यंत अभिजात व कुलीन माणसांनीं वाचून मनन करण्यासारखी अशी केली. शृंगाररसाशिवायही कादंबरीस हृदयंगमता आणि आकर्षकता कशी आणतां येतें हें त्यांनीं उत्कृष्ट रीतीनें दाखवून दिलें. ‘पण लक्ष्यांत कोण घेतो,’ या कादंबरीतील प्रकरणें करमणुकींत प्रसिद्ध झालीं त्या वेळीं कित्येक प्रमुख स्त्रीपुरुषांकडून हरिभाऊंस पत्रें येत. त्यांतील कांहीं पत्रें फारच नामी असल्यामुळें त्यांतील कांहीं उतारे थोडक्यांत येथें दिले असतां अप्रासंगिक होईल असें वाटत नाही.

कै. प्रि. वामन शिवराम आपटे हे आपल्या अभिप्रायांत म्हणतात:—

“इतकी बोधपर, नीतिपर, आल्हादपर गोष्ट फार विरळा सांपडेल. गोष्टीचें संविधानक फारच साधें व नित्य व्यवहाराच्या स्थितीला धरूनच बहुशा आहे. परंतु भाषाशैली फार शुद्ध व चटकदार आहे, तेणेंकरून वाचणाऱ्यांना कंटाळा येत नाही. शिवाय विशेष महत्त्वाची गोष्ट ही कीं, तिच्यांत अश्लीलपणाचा गंधही नाही. ”

प्रो. वा. बा. केळकर हे लिहितात:—

“कल्पित कादंबऱ्यांविषयीं नाकें मुरडणाऱ्या लोकांनीं ही कादंबरी वाचून पहावी म्हणजे कादंबरी हा एक मनःशुद्धीच्या सौम्य उपायांपैकीं श्रेष्ठ व तीव्र गुणकारी उपाय आहे हें त्यांस तेव्हांच कळून येईल. ”

सौ. काशीताई कानिटकर लिहितात:—

“दर सोमवारीं टपाल आधीं कोणाच्या हातीं पडतें यासाठीं तीं (मुलें) जपत असतात व तो अंक घेऊन समईजवळ कोंडाळें करून

तीं सर्व वाचून करमणूक करून घेतात. त्याचप्रमाणे आम्ही मोठीं माणसेंही ती गोष्ट लक्ष लावून वाचतो व ती खरोखर घडलेली गोष्ट आहे असें आम्हांला वाटते.”

सौ. स. शिरगांवकर या लिहितात:—

“ ही कादंबरी एकदां वाचल्यानें कंटाळा येण्याजोगें नाही, तर जितक्यानदां वाचावी तितकी थोडीच असें वाटणारी आहे. ”

सौ. रमाबाई रानडे लिहितात:—

“ ही गोष्ट वाचून कित्येक बायकांना तर ती आपली लहान वयांतील गोष्ट कोणी कांहीं फेरबदल करून लिहिली आहे असें वाटल्यावांचून रहात नाही. तोच समज पुढेही कांहीं ठिकाणीं कायम राहतोच. ”

हरिभाऊंच्या सामाजिक कादंबऱ्या.

“ पण लक्ष्यांत कोण घेतो ” व हरिभाऊंच्या इतर सामाजिक कादंबऱ्या यांतील पात्रें अगदीं रोजच्या व्यवहारांतील आहेत याबद्दल वर दिलेल्या, विशेषतः विदुषी स्त्रियांच्या अभिप्रायांवरून कोणास संशय राहिल अस वाटत नाही. आणि संशय येण्याचें कारणही नाही. कारण ही कादंबरी वाचणारे हजारो लोक हीच साक्ष आज एकमुखानें पटवितील. स्त्रीशिक्षण, सासुरवास न करणें, बालविवाहनिषेध, वाढ पूर्ण होण्यापूर्वीं यौवनसुखानुभवाचा प्रतिबंध इत्यादि सर्व अपेक्षित व हितकर सुधारणांचें बीं रुजविण्याचा या एकाच कादंबरींत हरिभाऊंनीं उपक्रम केला आहे.

“ मी ” या कादंबरींत या सर्व आपत्ती दूर करण्याकरितां एका खऱ्या समाजसुधारकाकरवीं उपाय सुचविण्यांत आला आहे. “ कर्मयोग ” हा ‘ मी ’ कादंबरींत ग्रथित झालेल्या तत्त्वांचाच पुढचा विकास होय. ‘ यशवंतराव खरे ’ व ‘ आजच ’ या दोन कादंबऱ्या समाजसुधारणेस प्रतिकूल असलेल्या व राजकीय सुधारणेवरच सर्वस्वी भर ठेवणाऱ्या अशा व्यक्तींची मनोरचना चित्रित करणाऱ्या आहेत. पण त्यांच्या कथानकास कोठेंच पूर्णता आलेली नाही. कारण त्यांपैकीं शेवटची ‘ आजच ’ ही कादंबरी अपूर्ण स्थितींत राहिली आहे. याचें कारणही

उघडच आहे. विधायक किंवा संधायक कार्य करण्याचें ज्यांचें ब्रीद नसतें, लोक करतील त्यावर टीका करणें किंवा त्यास विरोध करणें येवढाच ज्यांचा कार्यभाग, त्यांच्या कार्याचें पर्यवसान हरिभाऊ झाले तरी काय दाखविणार ?

‘ जग हें असें आहे ’ या कादंबरींत सापत्न संबंधामुळें होणारे दुष्परिणाम वर्णिले आहेत. ‘ भयंकर दिव्य ’ यांत पुनर्विवाहित दंपत्याच्या एका सुशिक्षित व कुलीन दुहितेनें आपल्या पुराणमताभिमानी श्वशुराकडून सद्वर्तन व कर्तव्यनिष्ठा या गुणांबद्दल बिनशर्त प्रशंसापत्र कसें मिळविलें याचें, हरिभाऊंनीं कथानकाची मांडणी मोठ्या चातुर्यानें करून, सुंदर चित्र रेखाटलें आहे. ‘ मायेचा बाजार ’ या कादंबरींत दुष्ट पतीमुळें स्त्रियांच्या हाणान्या दुःस्थितीचें शब्दचित्र रेखाटलें आहे.

या सर्व कादंबऱ्यांत एकंदर तीन पिढ्यांचा इतिहास आहे. गणपतरावाचा मुलगा चंद्रशेखर हा कर्मयोगाचा नायक आहे. ‘ मी ’ या कादंबरींतील ताईचा मठ “ भयंकर दिव्यांत, ” “ आजच ” मध्ये व “ कर्मयोगांत ” हि अधिष्ठित झालेला दिसतो. “ यशवंतरावां ” तील व “ भयंकर दिव्यां ” तील पात्रें “ आजच ” मध्ये आणि “ कर्मयोगांत ” हि आलेली आहेत. वर दिलेल्या कादंबऱ्यांपैकी “ गणपतराव, ” “ आजच ” व “ कर्मयोग ” या अपूर्ण आहेत.

ऐतिहासिक कादंबऱ्या.

हरिभाऊंच्या ऐतिहासिक कादंबऱ्या पुढें दिल्याप्रमाणें आहेत:— पहिली “ ह्यैसूरचा वाघ ” (आधाररचित). दुसरी “ उषःकाल ” यांत शिवाजीचा उदयकाल वर्णन केला आहे. तिसरी ‘ सूर्योदय ’ यांत अफजुलखानाच्या वधाचें कथानक वर्णन केलें आहे. चवथी ‘ सूर्यग्रहण ’ या कादंबरींत शिवाजी औरंगजेबाच्या कैदेत पडलेला आहे, त्या काळची स्थिति आलेली आहे. पांचवी ऐतिहासिक गोष्ट म्हणजे “ गड आला पण सिंह गेला ” ही होय. सहावी “ मध्यान्ह ” ही सवाई माधवरावांच्या काळची आहे. सातवी “ चंद्रगुप्त ”. आठवी “ कालकूट ” या कादंबरींत पृथ्वीराज चव्हाणाचें कथानक आहे. नववी “ वज्राघात ” यांत विजयनगरच्या विनाशकालाची परिस्थिति

वर्णन केली आहे, व दहावी “ रूपनगरची राजकन्या ” ही होय. या कादंबऱ्यांपैकी “ सूर्यग्रहण, ” “ मध्यान्ह, ” व “ कालकूट ” या अपूर्ण स्थितींतच आहेत.

हरिभाऊंच्या सामाजिक तीन, व ऐतिहासिक तीन अशा एकंदर सहा कादंबऱ्या असमाप्त राहिल्या आहेत. या आपल्या हातून पुऱ्या व्हाव्या, अशी त्यांची फार इच्छा होती. जलोदरासारख्या असाध्य रोगानें गांठलें असतांही त्यांचा हाच ध्यास सारखा चालला होता. “ अपूर्ण कादंबऱ्यांपैकीं अवशिष्ट कथानकें डोक्यांत सर्व तयार आहेत. हातांत लेखणी धरण्यास शक्ति आली कीं हें काम मी ताबडतोब करीन ” असें ते म्हणत. आपल्या मुलाबाळांची मनाप्रमाणें व्यवस्था न करतां आल्यामुळें मनुष्याची मृत्युशय्येवर जी स्थिति व्हावी, तीच हरिभाऊंची आपल्या असमाप्त कादंबऱ्यांसंबंधानें झाली होती ! देहावसान होतांना मृत्युलोकचा त्यांना जर कांहीं धागा राहिला असेल तर तो अर्धवट रस्त्यांत सोडून दिलेल्या या आपल्या अपत्यांसंबंधानेंच होय !

कथानकांचा संकल्प ठरवून त्यांची सुसंगत रीतीनें रचना करणें, त्यांतील पात्रांचा कथानकांतील प्रसंगानुरूप उठाव करणें, स्थलवर्णनांची हुबेहुब मांडणी करणें, पात्रांच्या स्वभावाचें यथार्थ दिग्दर्शन करणें, कथानकांतील निरनिराळ्या घटकांचा परिपोष यथाक्रम व यथाप्रमाण होईल अशी तरतूद करणें वगैरेसंबंधांत हरिभाऊंचा हातखंडा असे. कल्पनेनें निर्मित अशा कृत्रिम सृष्टीची स्वाभाविक सृष्टीप्रमाणें बेमालुम बनावट करणें हा जो उत्कृष्ट कादंबरीकाराचा गुण तो हरिभाऊंना सहजसाध्य होता. त्यांच्या कादंबऱ्या वाचणाराला, कादंबऱ्यांत वर्णन केलेले प्रसंग प्रत्यक्ष आपल्या डोक्यांपुढेंच घडत आहेत कीं काय, असा भास झाल्याशिवाय रहात नाही.

‘ मायेचा बाजार ’ या कादंबरींत पन्नेवर त्यांनीं जे संकटाचे एका-मागून एक भयंकर प्रसंग आणून त्यांतच तिची अखेर केली, ते प्रकार वाचून एका वाचकानें त्यांना एक पत्र पाठवून त्यांची चांगलीच खरडपट्टी काढली होती. “ या स्त्रीचा तूं इतका छळ केलास तेव्हां तूं असा पाषाणहृदयी आहेस तरी कोण ? तिला थोडा तरी सुखाचा अनुभव येऊं दिला असतास, तर त्यांत तुझ्या बापाचें कांहीं

गेलें असतें का ? ” असें या गृहस्थानें हरिभाऊंना पाठविलेल्या आपल्या पत्रांत म्हटलें होतें. आपण निर्माण केलेली ही कल्पनासृष्टि आहे याचाहि या वाचकाला विसर पडला, हें पाहून हरिभाऊंना आपल्या लेखनकलेचें कौतुक वाटलें असल्यास त्यांत कांहीं आश्चर्य नाहीं !

‘ भयंकर दिव्य ’ या कादंबरींत ‘ वार्धक्यकुठार ’ नांवाच्या औषधाची जाहिरात कथानकाच्या संदर्भानें त्यांनीं आणली आहे. ती पाहून एकदोन माणसांकडून त्यांना हें औषध पाठविण्याविषयीं पत्रेंहि आलीं ! “ पण लक्ष्यांत कोण घेतो ? ” ही कादंबरी पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध होईपर्यंत ती खरोखरच यमुना नांवाच्या एका स्त्रीनें लिहिली असें समजणारे कित्येक वाचक होते; आणि त्याप्रमाणें हरिभाऊंकडे कित्येक पत्रेंहि आलीं ! नाशिकच्या एका विद्वान् शास्त्र्यांनीं हरिभाऊंची “ चंद्रगुप्त ” ही कादंबरी वाचली व हरिभाऊंना लिहिलें कीं, “ मुद्राराक्षस नाटक मीं कित्येक वेळां वाचलें व विद्यार्थ्यांनाहि शिकविलें; पण आर्यचाणक्याच्या भूमिकेचें रहस्य आपली कादंबरी वाचूनच माझ्या लक्षांत आलें ! ”

हरिभाऊंच्या लेखनव्यवसायाच्या प्रारंभाचा काळ म्हणजे चाळीस वर्षापूर्वींचा काळ. हा एका दृष्टीनें विशेष नाजूक होता. इंग्रजी राज्याच्या वैभवानें आपल्या लोकांच्या डोळ्यांवर जो दीप आला होता, तो अद्याप अवशिष्ट होता. एवढा थोरला प्रचंड देश एकछत्री करून त्यांत इंग्रजांनीं अखंड शांतता स्थापन केली, या विचारानें लोकांचीं मनें वडावून गेल्यासारखीं झालीं होती. त्यांच्यामधील आत्मविश्वास पूर्णपणें नष्ट झाला होता. त्याचें पुनरुज्जीवन करून आपणही उद्योग केला तर आपला भविष्यत्काळ आपणाला स्वचित उज्वल करतां येईल, अशी लोकांमध्ये जाणीव उत्पन्न होणें यावेळीं जरूर होतें. ही जाणीव उत्पन्न करण्यास निरनिराळ्या प्रकारांनीं पात्र असलेले जे अनेक पुरुष त्यावेळेस जन्मास आले त्यांतच हरिभाऊंची गणना करणें कसें जरूर आहे, हें त्यांच्या ग्रंथांचें ज्यांनीं परिशीलन केलें आहे त्यांना वेगळें सांगावयास नकोच.

लोकांमध्ये आत्मविश्वास उत्पन्न करण्यास त्यांना त्यांच्या पूर्ववैभवाचें स्मरण करून द्यावें लागतें. त्याचप्रमाणें ज्या अवगुणांच्यामुळे व सामाजिक दुष्ट चालीरीतींमुळे आपली अवनति झाली, ते अवगुण व

त्या चालीरीती यांचा त्याग केल्याशिवाय आपल्याला पूर्ववैभवाचें पुनरुज्जीवन करतां यावयाचें नाहीं, हेंहि सत्य लोकांच्या मनावर ठसविणें जरूर असतें. हरिभाऊंच्या ऐतिहासिक व सामाजिक कादंबऱ्यांनीं हाच महत्त्वाचा कार्यभाग केला, आणि तो त्यांनीं लोकांना समजेल अशा सुलभ व पटेल अशा मोहक रीतीनें केल्यामुळे विशेष यशस्वी ठरला.

त्यांचा दांडगा विद्याव्यासंग, त्यांची उज्ज्वल प्रतिभाशक्ति व मोठमोठे उदात्त विचारही अगदीं सोप्या भाषेंत व्यक्त करण्याची त्यांची हतोटी या गुणत्रयामुळे त्यांचीं पुस्तकें इतकीं लोकप्रिय झालीं. लोकजागृति करण्याच्या इतर शाखांत एकाला दोन किंवा दोहोला तीन अशीं थोर माणसें सांपडतील; पण हरिभाऊंनीं लोकजागृतीची जी विवक्षित शाखा अगदीं अल्पवयापासून स्वीकारली, व जिची कायावाचामनेंकरून त्यांनीं आजन्म जोपासना केली, त्या शाखेंत मात्र त्यांना एकहि जोडीदार मिळाला नाहीं. या शाखेंत ते ' एकमेवाद्वितीय ' च होऊन राहिले.

प्रकरण सहावें.

कादंबऱ्यांचा कार्यभाग.

आपल्या समाजांतिल स्त्रियांची जी अवनत स्थिति आहे ती सुधारल्याशिवाय आपली स्वरी सुधारणा केव्हांही होणार नाहीं, ही कल्पना अगदीं बाल्यावस्थेंत हरिभाऊंच्या मनांत उत्पन्न झाली व मिलच्या वाचनानें त्या कल्पनेस मजबुती येऊन " मी आजपासून स्त्रियांच्या उन्नत्यर्थ झटेन " अशी गणपतरावाच्या मुखानें त्यांनीं अगदीं तरुण वयांत प्रतिज्ञा केली. "कोणाही गृहस्थाच्या ठिकाणीं आपल्या बायकोच्या बोलण्याविषयीं किंवा तिच्या मताविषयीं आदरबुद्धि वसत असलेली त्याच्या नजरेस आली म्हणजे त्याला त्या गृहस्थाविषयीं मोठी पूज्यबुद्धि वाटे." (गणपतराव प्र. १३). इतकें स्त्रियांच्याबद्दल हरिभाऊंच्या ठिकाणीं

दाक्षिण्य वसत असे. पुढें आपल्या निरीक्षणशक्तीनें त्यांनीं जी सामुग्री जमविली, ती या प्रतिज्ञापूतीस साधनीभूत अशीच होती. आपल्या समाजांत आज स्त्रियांची स्थिति खरोखर कशी आहे याची त्यांनीं आपल्या सूक्ष्म दृष्टीनें जी छाननी केली, ती किती समर्पक व मार्मिक आहे हें विशेषतः त्यांची 'पण लक्ष्यांत कोण घेतो!' ही कादंबरी वाचली असतां कोणाच्याही लक्षांत येईल.

हरिभाऊंची कोणतीही कादंबरी ध्या, तींत कथानकाची उभारणी कोणत्याही प्रकारची असली तरी त्यांत, स्त्रियांची स्थिति सुधारणें हाच एक हेतु गर्भित झालेला दिसतो. 'पण लक्ष्यांत कोण घेतो!' यामध्यें यमुनेनें आपलें चरित्र सांगितलें तेंही "मला माझे चरित्र कांहीं हेतूनें लिहावयाचें आहे; माझ्या पश्चात् तें प्रसिद्ध होऊन त्यापासून कोणाला कांहीं आमच्या हीन स्थितीबद्दल कीं वाटूं लागली तर माझी इच्छा परिपूर्ण होईल," व "आम्हां मुळींना आपल्या आयुष्यक्रमाबद्दल साधारणतः वाटतें काय आणि आमचे स्वतःचें बरे वाईट अनुभव असतात काय, हें माझ्या पश्चात् लोकांना कळावें आणि त्यांत खरोखर कांहीं सुधारण्याजोग वाटलें तर त्यांनीं तशी तजवीज करावी." या हेतूनेंच सांगितलेला आहे. यमुनेचें हें हृदयास पाझर फोडणारें व डोळ्यांतून अश्रू गाळावयास लावणारें आत्मचरित्र ऐकूनच कीं काय, "दुबळ्या-कष्ट्यांना जबरदस्तापासून त्रास होत असला तर तो दूर करण्याला आपला हात पुढें असावा" असें धोरण "मी" नें स्वीकारलें. गणपतरावमधील गोदावरी, 'पण लक्ष्यांत कोण घेतो' मधील यमुना व दुर्गी, 'मी' मधील ताई, 'भयंकर दिव्यां'तील कमला, 'मायेच्या बाजारा' मधील पद्मावती व मथुरा या सर्व स्त्रियांचे आयुष्यक्रम निरनिराळ्या कथाप्रसंगांत गांवललेले असले तरी या स्त्रियांच्या संरक्षणार्थ 'मी' सारखे शेंकडों पुरुष उज्वल हेतु धरून निरपेक्ष भावनेनें पुढें आल्याशिवाय स्त्रियांची उन्नति होणें कठिण आहे, हेंच निदर्शित करण्याचा हरिभाऊंचा हेतु सर्वत्र सारखाच दिसून येतो.

'हा हेतु बळजबरीनें अमलांत आणणें हें समाजाच्या हिताला अपायकारक आहे' (गणपतराव पान ७४) व 'कोणतीही गोष्ट सावकाशी सावकाशीनें जितकी होईल तितकी एकदम दांडगाईनें होणार

नाहीं.' (मी प्रकरण ६०) असेंच हरिभाऊंचें मत होतें. "धीरे धीरं कां होईना, पण खात्रीचा सुधारणा पाहिजे. अतिशय उष्णते-तून निघून अतिशय थंडींत गेलें म्हणजे काय बरें अनर्थ होतात?" (गणपतराव, प्रकरण १०) हा प्रश्न डोळ्यांपुढें ठेवूनच हरिभाऊंनीं आपली ग्रंथरचना मोठ्या दूरदर्शित्वानें व सर्वांना म्हणजे नव्यांना व जुन्यांना दोघांनाही विचारप्रवर्तक होईल अशा पद्धतीनें केली आणि ती तशी केली म्हणूनच आज तिला इतकें महत्त्व आलें आहे.

हरिभाऊंनीं आपल्या स्त्रीवाचकांकडून व सहृदय व प्रगमनशील अशा पुरुषवाचकांकडून "पण लक्ष्यांत कोण घेतो" असे उद्गार काढविणारी कादंबरी लिहिली त्या वेळचा काळ कित्येक जुन्या चाली-रीतींचा अस्त व नवीन कल्पनांचा उदय याचा संधिकाळ होता. त्यांचा सांधा बरोबर जमविणें म्हणजे जुन्यांतील चांगलें तेवढें सजीव ठेवणें व वाईटाच्या कुडींत नवीन विचारांचें जीवन घालून त्यांचें स्वरूप उज्वल व समाजोपकारक असें करणें हेंच होय. हरिभाऊंच्या ग्रंथ-कर्तृत्वाचें हेंच कार्य होतें. हें योग्य रीतीनें पार पाडण्यास समाजां-तील मुलें, तरुण व वृद्ध स्त्रीपुरुष या सर्वांच्या मनोघटनेचें यथार्थ निरीक्षण हरिभाऊंनीं केलें व त्यांचीं शब्दचित्रें वस्तुसृष्टीशीं सुसंगत अशा प्रकारेंच त्यांनीं रेखाटलीं. हरिभाऊंना अनेक भाषा येत होत्या याबद्दल ते अर्थातच प्रशंसेस पात्र होते. या भाषा कमी अधिक श्रमानें पुष्कळांना हस्तगत करून घेतां येतील. पण त्यांनीं आपल्या कादंबऱ्यांतून मुलामुलींचें, युवयुवतींचे, वयस्क स्त्रीपुरुषांचे, सुशिक्षित अशिक्षितांचे, सुष्टदुष्टांचे, विचार हुबेहूब त्यांच्याच भाषेंत प्रदर्शित केले आहेत, ही कला मात्र आजमितीपर्यंत तरी दुसऱ्या कोणास साधलेली दिसत नाही. त्यांना ती उत्कृष्ट साधली याचें कारण या सर्वांच्या मनोघटनेशीं त्यांना तादात्म्य पावतां आलें व त्यांच्या मनो-व्यापारांची त्यांना मनोमय साक्ष पटली हेंच होय. समाजाशीं ते तद्रूप झाले म्हणूनच त्यांच्या कादंबऱ्यांत समाजाचें आत्मचरित्र प्रतिबिंबित झालें आहे. हरिभाऊंचे ग्रंथ समाजास दर्पणवत् नुसते बाह्यरूपदर्शकच झाले नाहींत तर एकसरेजप्रमाणें अन्तर्गत स्वरूपाचेंही ज्ञान करून देणारे झाले. त्यांच्या ग्रंथांतील हा गुण खरोखरच असाधारण होय.

समाजास नवीन विचारांची जी शिकवण द्यावयाची ती देतांना अनेक गोष्टींची खबरदारी घ्यावी लागते. समाजाचे अवगुण त्यास दाखवावयाचे म्हणजे ते मोठ्या खुबीने दाखवावे लागतात. आपली निंदा स्वतःच्या कानानें ऐकणें कोणासही खपत नाही. समाजाच्या हितचिंतकांस व समाजाची खरी सुधारणा व्हावी अशी सदिच्छा बाळगणारांस निंदा केल्याशिवाय तर गत्यंतर नसतें. अशा स्थितींत “मातेप्रमाणें गोडगोड शब्दांनीं व चांगल्या चांगल्या गोष्टींनीं अप्रशस्त वर्तनावद्दल त्यांस मायेचें शासन” करावें लागतें. समाजाची कोणत्याही प्रकारें खुशामत तर करावयाची नाही आणि त्याचें मन न दुखेल अशा रीतीनें त्याचे अवगुण त्याच्या नजरेस आणून त्याची दृष्टि अंतर्मुख करावयाची हें अवघड काम हरिभाऊंनीं आपल्या सामाजिक कादंबऱ्यांनीं फारच बहारदार रीतीनें केलें आहे.

सामाजिक सुधारणेवरील व्याख्यानें किंवा लेख यांच्या योगानें समाजांत जागृति होते. पण त्या जागृतीची मजल समाजांतील विचारवंत व सुबुद्ध जनतेपलीकडे जात नाही. सामान्य जनतेस हे विचार पटण्यास ते त्यांच्याच भाषेंत व त्यांना उमजतील अशा मनोरंजक रीतीनेंच मांडले गेले पाहिजेत. किंबहुना आपल्या आयुष्यक्रमाचें शब्दचित्र पाहून ते विचार त्यांचे त्यांनाच सहजगत्या सुचले पाहिजेत. हरिभाऊंची “पण लक्ष्यांत कोण घेतो” ही कादंबरी अशाच प्रकारें समाजास विचारप्रवर्तक झालेली आहे. त्या कादंबरीचीं कितीही पारायणें केलीं तरी ती पुनः वाचावीशी वाटते याचेंही गमक हेंच होय.

आपली सुधारणा करूं पाहणारा माणस हा आपल्यांतीलच आहे. त्याची वागणूक, चालरीत, मनोधर्म वगैरे सर्व आपल्याशीं जुळतीं आहेत अशी समाजाची खात्री झाली म्हणजे तो या मनुष्याच्या म्हणण्याकडे सहाजीकच लक्ष पुरवितो. या माणसास आपल्याबद्दल खरोखरच कळवळा वाटतो, आपले अवगुण जाऊन आपण सुमार्गास लागावें अशी त्याला खरोखरच मनापासून तळमळ वाटते हें समाजास दिसून आलें, आपल्या अवगुणाचें आविष्करण करितांना आपल्या गुणांचेंही यथार्थ निदर्शन करण्यास हा चुकला नाही ही गोष्ट समाजाच्या

प्रत्ययास आली म्हणजे ज्या बंधुप्रेमानें, सदयतेनें व जिव्हाळ्यानें तो समाजास हाक मारतो त्याच बंधुप्रेमानें व जिव्हाळ्यानें समाजही त्याच्या हाकेस मोठ्या तत्परतेनें ओ देतो. हरिभाऊंनीं समाजाबद्दल आपलेपणा धरला व त्याच्याशीं जिवलग मैत्री कायम ठेवूनच त्यास मनोरंजनाच्या द्वारे सदुपदेश केला म्हणूनच त्यांच्या कादंबऱ्यांना आजचा मोठेपणा प्राप्त झाला आहे. आणि तो यापुढेंही असाच अखंडित राहील हेंहि निःसंशय दृष्टोत्पत्तीस येत आहे.

कुशल सामाजिक कादंबरीकार आपल्या कथानकाची व त्यांतील भूमिकांची अशी खुबीची रचना करितो कीं, वाचकांपैकीं कोणासही हें आपलेंच वर्णन आहे अशी ओळख पटली तरी तें तो कौतुकानें वाचतो. इतकेंच नव्हे, तर माझ्या स्वभावाचें, आयुष्यक्रमाचें व मनोव्यापारांचें इंगित याच्या लक्षांत तंतोतंत कसें आलें, याबद्दल त्याला आश्चर्य वाटल्याशिवाय रहात नाहीं. वेडेंवांकडें गाणाराचें गाणें फोनोग्राफांत धरून तें त्याचें त्यालाच ऐकविलें म्हणजे “ माझें गाणें इतकें कां विचित्र असतें ” असा विचार त्याच्या मनांत येऊन क्षणैक त्याची त्यालासुद्धां करमणूक होते ! पण त्यानंतर आपल्या गायनकलेचें प्रदर्शन करण्याचे कामीं तो जसा सावधगिरीनें वागूं लागतो त्याप्रमाणेंच समाजाला आपला आयुष्यक्रम कादंबरींत हुबेहूब रंगविलेला दिसला कीं एवढाले ढोबळ अवगुण मी आज शेंकडों वर्षे कसा वागवीत आलों, याबद्दल त्याचें त्यालाच सखेदाश्चर्य वाटूं लागतें व त्या अवगुणांचा निरास करण्याची त्याच्या मनांत साहजिकच इच्छा उत्पन्न होते.

समाजास सदयता असते व सहृदयताही असते, तरी पण “ रूढी आजीबाई ” चें व “ पिछेसें आई ” चें त्याच्यावर जबरदस्त वजन असल्यामुळें त्यास सर्व गोष्टी कळल्या तरी त्या वळत नाहींत. ही पिछेसे आई आपल्या मुलांकडून हवें तें घडवूं शकते. “ आपल्या पांच वर्षांच्या पोरीस साठ वर्षांच्या थेरड्याच्या गळ्यांत बांधण्यास लावते. बालवैधव्याग्नीनें होरपळलेल्या आपल्या बारा तेरा वर्षांच्या पोरीचें शरीर आपल्या देखत विद्रूप करण्यास लावते. एके वेळीं ती शरीराचें दहनही करण्यास लावीत असे. असा तिचा जोर, असें तिचें वजन, अशी तिची शक्ति ” ! (मी प्रकरण ५७). ‘ मी ’ ची आजी मोठी

ममताळू. पण या लोकापवादरूपी खविसानें. पछाडल्यामुळें आपलीं नातवंडेंही तिला अस्पृश्य वाटूं लागलीं !

रूढि ही खरोखर भयंकर राक्षसी होय. हिच्या तावडींत सांपडून ज्या समाजानें आपली विचारशक्ति गमावली त्याचा अधःपात झालाच म्हणून समजावें. आणि या रूढीस धर्माचा पेहराव चढून तिचा धर्मातच मिलाफ होतो तेव्हां तर या अधःपातास सीमाच रहात नाही. कारण दुष्ट रूढि बदलण्याचा कोणा प्रयत्न केला कीं तो धर्मावर घाला घालतो, अशी धर्माभिमान्यांची प्रामाणिक समजूत होऊन ते या प्रयत्नास विरोध करूं लागतात. आणि गम्मत ही कीं, या विरोधांत स्त्रियाही पुरस्कार घेतात ! बाल्य, तरुण, वृद्ध वगैरे अवस्थांत स्त्रियांनीं कोणाची तरी मनधरणी करून राहिलें पाहिजे ही स्थिति ईश्वरप्रणीत धर्मानें आपल्या मार्गें लावून दिली आहे अशी त्यांची दृढ श्रद्धा असल्यामुळें, ती दूर झाली पाहिजे अशी इच्छा करणें हेंही त्यांना पाप वाटतें आणि तसे प्रयत्न करणारास विरोध करण्यांतच स्वें 'पुण्य' आहे अशी त्यांची समजूत होते. गणपतरावांची स्त्री पुनर्विवाहित होती तरीसुद्धां ती "आतां कांहीं ताळतंत्र राहिला नाही" (कर्मयोग) ! असे नव्या काळाला उद्देशून उद्गार काढतेच !

आपल्या समाजांतील कोणतीहि बाई पहा, ती तोंडानें 'नको हा स्त्रियांचा जन्म' असें म्हणत असते. पण तिचें वर्तन त्याच जन्माच्या अनेक आवृत्ती निघाव्या अशाच प्रकारचें असतें ! स्त्रियांच्या मार्गें धर्मानें अथवा धर्मावर निर्वाह करणाऱ्या वेदोनारायणांनीं जीं व्रतें लाविलीं आहेत, तीं पाहिलीं म्हणजे या गोष्टीची सत्यता प्रत्ययास येईल. त्यांपैकीं कोणाची फलश्रुति पुढच्या जन्मीं नवरा चांगला मिळेल ही असावयाची किंवा सात जन्म अखंड सौभाग्य लाभेल असा कोण्या व्रताचा फलादेश असावयाचा ! मिळून सदासर्वदा स्त्रीजन्मच असावा या इच्छेच्या भोंवऱ्यांत आमचा स्त्रीवर्ग परिभ्रमण करीत असलेला दिसून येतो ! आपली गुलामगिरी जाऊन आपल्याला पुरुषांसारखेच मानसिक व बौद्धिक विकसनाचे मार्ग मोकळे असावे अशी ईश्वराजवळ प्रार्थना करणारी किंवा इतउत्तर आपल्याला पुरुषांचाच जन्म यावा अशी उत्कट इच्छा बाळगणारी हिंदू स्त्री सांपडेल काय ? या

सर्वांचें खरें कारण एकंदर समाजामधील, विशेषतः स्त्रियांमधील धर्म-संबंधाच्या अवास्तव कल्पना हेंच होय.

याला खरा उपाय स्त्रियांना शिक्षण देऊन त्यांचीं मनं सुसंस्कृत करणें हा होय, हें हरिभाऊंनीं आपल्या कादंबऱ्यांत मोठ्या कुशलतेनें समाजाच्या निदर्शनास आणलेलें आहे. नणंदाभावजयांचे दुःस्वास, सासवा-सुनांतील तेंढ, बहिणीबहिणींतीलही हेवेदावे वगैरे प्रकारांमुळे स्त्रीसमाज कसा पोखरलेला आहे ही स्थिति, 'पण लक्ष्यांत कोण घेतो' यांत अविभक्त कुटुंबाचा शब्दचित्रपट रंगवून हरिभाऊंनीं उत्कृष्ट रीतीनें दाखविली आहे. त्यांना शिक्षण देऊन त्यांचीं मनं सुसंस्कृत केल्यास त्यांचे आपसांतील कलह नाहींस होतील व आपल्या उन्नतीचे उपाय त्यांना एकजुटीनें योजितां येतील, याचाही 'पण लक्ष्यांत कोण घेतो' मधून निघत असलेला ध्वनि चाणाक्ष वाचकांच्या कानांत गुणगुणल्याशिवाय राहणार नाहीं.

सारांश काय कीं, हरिभाऊंच्या कादंबऱ्या नुसत्या सद्विचारांचें निरूपण करणाऱ्याच नव्हेत, तर त्या विचारांच्या अनुरोधानें वाचकांच्या मनांत नवीन विचारांचें काहूर उसळवून देणाऱ्या आहेत. हरिभाऊंनीं सुमारे ३०।३५ वर्षे जी ग्रंथरचना केली, तिनें आपला एक स्वतंत्र काळच निर्माण केला. याचें कारण त्यांनीं विदग्ध वाङ्मयांत म्हटल्याप्रमाणें "सौंदर्याच्या आत्म्यानें आनंद उत्पन्न करून सत्याचा संचार मनुष्याच्या मनांत उत्पन्न करून देणारें वाङ्मय" त्यांनीं निर्माण केलें हें होय. सत्य जसें त्रिकालाबाधित तशीच त्याचा आश्रय करून हरिभाऊंनीं आपल्या पुस्तकांत प्रतिपादिलेली विचारसरणीही त्रिकालाबाधितच आहे. 'अवलोनाति' हें आपल्या कादंबऱ्यांचें बीजभूत तत्व धरून, "दुबळ्या-कष्ट्यांना जबरदस्तांकडून जो त्रास होतो त्यापासून त्यांचें संरक्षण करणें" या व्यापक धोरणांत त्यांनीं त्याचा विकास केला आहे. व राजकीय, सामाजिक व औद्योगिक कोणत्याही कारणामुळे समाजांत दुबळेपणा राहूं न देणें हेंच व्यापक ध्येय या बीजभूत तत्वांपासून त्यांनीं परिणत केलें आहे.

आधीं सामाजिक कीं आधीं राजकीय, या वादानें आपल्या प्रांतांत एक वेळ रणें पडलीं होती. त्याच काळांत लिहिलेल्या आपल्या 'मी'

या पुस्तकांत हरिभाऊंनीं थोडक्यांत असें उत्तर दिलें आहे कीं, “सगळ्या शरीराला अशक्तता आली असतां एक हात आधीं लठ करून घ्या, मग बाकीच्या शरीराचें पाहूं. असें म्हणण्यापैकीं आधीं अमुक मग तमुक असें म्हणणाऱ्यांचं म्हणणं असतं.” राजकीय व सामाजिक सुधारणेच्या बाबी आमूलाग्र कशा एकरूप आहेत याचें हरिभाऊंनीं केलेलें मार्मिक विवेचन अन्यत्र क्वचितच सांपडेल.

सरकार व लोक दोघेही खुशामतप्रिय कसे असतात याचें विवेचन करतांना हरिभाऊ म्हणतात, “लोकांना आणि सरकारालाही केवळ स्तुति करून घेण्याचा चटक लागलेली आहे. जुन्या चाली मग त्या बऱ्या असोत, वाईट असोत त्यांची स्तुति केली कीं, लोक खुष होतात. सरकारी अधिकऱ्यांचीं कृत्यें बरीं असोत, वाईट असोत तीं वाखाणलीं, इंग्रजी राज्याचे दोष न दाखवितां नुसते पोवाडे गाइले कीं सरकार खुष.”

“अधिकारी वर्गाला आपला अधिकार लोकांच्या सुपूर्त करण्याची फार दृढ अशी अनिच्छा. दुसरीकडून आपल्या पूर्वपरंपरागत समाज-व्यवस्थेंत सुधारणा करण्याची बहुजनसमाजाला फार अनिच्छा. ह्या दोन्ही अनिच्छा कमी झाल्या पाहिजेत.”

सरकार व लोक, लोक व रीतीभाती, लोक व धर्म यांचे अन्योन्य-संबंध कसे असावेत याबद्दलचें पुढील वर्णन अत्यंत समर्पक होय:—

“राजा व सरकार हें लोकांच्या सुखाकरितां, लोक त्यांच्या सुखाकरितां नव्हेत. रीतीभाती, आचारविचार हे लोकांच्या सुखाकरितां. लोक त्या रीतीभाती व ते आचारविचार यांकरितां नव्हेत. धर्म हाही लोकांकरितां, लोक धर्माकरितां नव्हेत. कोणतेंही सरकार, कोणताही राजा, कोणत्याही रीतीभाती, आचारविचार किंबहुना धर्मसुद्धां लोकांच्या सुखाआड येऊं लागला कीं त्यांत फरक हा झालाच पाहिजे. तो जर योग्य काळीं योग्य तितका झाला तर चांगलें. योग्य काळीं योग्य तितका न झाला तर अनर्थकारक; असले विचार, असलें ज्ञान जाणत्या लोकांच्या मनांत भरवून देणें हेंच आज आमचें कर्तव्य.”

“एकीकडून सरकारच्या धोरणानें घेऊन त्यांचेपासून जास्त सवलती मिळविण्यास व दुसरीकडून लोकांच्या धोरणानें घेऊन त्यांचीही

सामाजिक बाबतींत असहनता कमी करण्याला काय व कसे प्रयत्न करावे ” हा प्रश्न उपस्थित करून त्याचें उत्तरही हरिभाऊंनीं मोठ्या विचारपूर्वक रीतीनें दिलें आहे. आणि ते “ कोणतीही गोष्ट सावकाशा सावकाशीनें जितकी हांडील तितकी एकदम दांडगाईनें होणार नाही. व दांडगाईनें होणें इष्टही नाही. ” हें होय.

विकासमार्गानेंच या सर्व सुधारणा घडवून आणण्यास कार्याचें वेढ लागून त्यास सर्वस्वी वाहून घेणारीं माणसें पुढें येणें कसें अवश्य आहे हें सांगून हरिभाऊंनीं आपल्या ‘ मी ’ या कादंबरींत सेवासदन, अनाथ-बालिकाश्रम, सर्व्हट्रस ऑफ इंडिया सोसायटी, वगैरेसारख्या संस्थांचा निर्देश करून सहकारी चळवळ, सक्तीचें शिक्षण वगैरे बाबींचेही दिग्दर्शन केले आहे. हरिभाऊंची ‘ मी ’ ही कादंबरी ९५ सालापूर्व लिहिली गेली. अर्थात् बरीलपैकीं कोणतीही संस्था किंवा चळवळ अस्तित्वांत नसतां त्यांनीं त्यांची बरोबर रूपरेखा आंखावी यावरून आपल्या स्वोन्नतिकारक चळवळीस कालांतरानें लागणाऱ्या वळणाचें हरिभाऊंनीं कसें बरोबर भविष्य वर्तविलें आहे हें दिसून येईल. त्यांच्या ‘ आजच ’ या कादंबरींत अराजक पक्षाच्या उत्पत्तीचाही उल्लेख केलेला आढळून येतो. तोही बंगालमध्ये अराजक पंथ अस्तित्वांत येण्यापूर्वी ५१४ वर्षे केलेला आहे, हीही गोष्ट येथें नमूद करणें जरूर वाटते.

अशी भविष्यदर्शी दृष्टि त्यांना येण्याचें कारण दुसरें कांहीं नसून त्यांनीं समाजाचें नुसतें बरोबर अवलोकन न करितां त्याच्या अंतरंगांत प्रवेश केला, त्यांतील सर्व व्यापारांचें त्यांनीं काळजीपूर्वक समालोचन केलें व या व्यापारांचें पर्यवसान कोठें होणार हें आपल्या प्रतिभाशक्तीनें बरोबर जाणलें. तेजस्वी प्रतिभा, उज्वल कल्पनाशक्ति, सदय मनोवृत्ति या गुणांस विद्याव्यासंग व सदभिरुचि यांचें कोण्डण असल्यावर उत्कृष्ट ग्रंथ कसे निर्माण होतात, अचेतन सृष्टीतही चैतन्य कसे घालतां येतें, याचें हरिभाऊंच्या कादंबऱ्या हें सर्वथा प्रशंसनीय असें प्रत्यंतर होय.

प्रकरण सातवें.

स्वभावाशीं परिचय.

मनुष्याच्या आयुष्यक्रमांत यच्चयावत् ज्या गोष्टी घडतात त्यांस कारण त्याचा स्वभावच होय. मनुष्य लेख लिहो, किंवा व्याख्यान देवो, किंवा खासगी संभाषण करो, त्यांत त्याचा स्वभाव नेहमीं प्रतिबिंबित होत असतो; किंबहुना मनुष्याच्या व्यवसायांतील गूढ व दुर्भेद्य वाटण्यासारख्या कित्येक गोष्टी त्याचा स्वभाव कळल्याबरोबर पटकन् उकलतात. अर्थात् स्वभावाचा याप्रमाणें मनुष्याच्या आयुष्यक्रमाशीं अगदीं निकट संबंध असल्यामुळे इतर सर्व गोष्टींपेक्षां त्यास महत्त्व देणें अपरिहार्य होतें.

हरिभाऊंच्या स्वभावाचे मुख्य गुण म्हटले म्हणजे त्यांच्या अंतःकरणाचा प्रेमळपणा व मनाचा थोरपणा हे होत. त्यांच्या कादंबऱ्यांत त्यांच्या अंगचे हे गुण पदोपदीं प्रतिबिंबित झालेले दिसतील. त्यांनीं आपल्या कादंबऱ्यांतील सर्व भूमिकांना सदय अंतःकरणानेंच वागविलेले आहे. केवळ शंकरमामंजी, दिगंबरपंत, किंवा असे दुसरे चांडाळ चौकडींतील लोक यांचा मात्र त्यांनीं तीव्र तिरस्कार व निषेध केलेला आहे. इतर कोणत्याहि भूमिकेसंबंधानें त्यांनीं कठोरपणाचा कधीं एक शब्दहि वापरला नाही.

ते मनानें जसे मोठे होते तसे स्वभावानेंही शांत असत. त्यांना राग फार क्वचित् येत असे. कोणी मनुष्य भेटीला आला तर त्याच्याशीं ते फार प्रेमळपणानें बोलत. ते अगदीं निकडीच्या कामांत असले तरीसुद्धां भेटीस आलेल्या माणसास परत कधींहि पाठवीत नसत. कारण लोकांना हेलपाटे देऊन त्यांची अडचण कां करा, असें ते म्हणत. उलट त्यांजकडे येणाऱ्या लोकांनीं असा विचार केला असता तर हरिभाऊंचा निष्कारण जाणारा बराच वेळ वांचला असता ! एकदां स्नेही म्हटला म्हणजे त्यास अंतर कधींहि धावयाचें नाही असा त्यांचा

बाणा असे. त्यांच्या वागणुकींत अशी कांहीं गंमत असे की, त्यांच्या प्रत्येक परिचितास आपण हरिभाऊंचें अगदीं जिवलग स्नेही आहों असें वाटावें !

आपल्या हातून लोकांचा होईल तितका उपयोग व्हावा अशी त्यांना फार इच्छा असे. आपल्याकडे येणाऱ्या सर्व लोकांचीच कामें आपल्या हातून व्हावीं असें त्यांना वाटे. पण ही त्यांच्या मनाची धांव पुष्कळ वेळां मिथ्या ठरून, त्यांची इच्छा नसतांही, कित्येक माणसांची निराशा होई. ते मोठे मनमिळाऊ असत. कोणाला उणें अधिक बोलून किंवा निष्कारण त्याच्या इच्छेविरुद्ध जाऊन त्यांनीं एखादें मनुष्य तोडलें असें क्वचित्च होई. फार काय, त्यांची आगळीक केलेल्या माणसांबद्दलही ते अढी धरून बसत नसत व त्यालाही उपयोगी पडण्याची संधि आली असतां वायां दवडीत नसत.

त्यांचा स्वभाव याप्रमाणें उदार असल्यामुळें नोकर-चाकरही त्यांच्यावर खुष असत. नोकरांपैकी कोणी आजारी वगैरे पडल्यास ते त्याच्या औषधाची व शुश्रूषेची जरूर व्यवस्था करीत. एकदां त्यांच्या एका नोकराच्या गुडघ्यास कांहीं जखम झाली. ती विकोपास जाऊन कापून टाकण्यापर्यंत मजल आली. पण तो नोकर ऑपरेशनला कबूल होईना. तेव्हां तुझ्या पायाचें ऑपरेशन केलें तर “मी तुला बैठी नोकरी देईन, तूं कांहीं काळजी करूं नकोस.” असें त्यांनीं त्याला सांगितलें व ऑपरेशननंतर त्याला बैठी नोकरीहि दिली !

मंडळीचे ते अतिशय भोक्ते असत. त्यांच्या सहवासांत एक दोन माणसें नाहींत असा दिवसच काय, पण एखादा तासही सांपडणें कठीण ! एरव्हींच काय, पण भोजनप्रसंगीही एखादा जिवलग सहकारी आपला जोडीदार असावा अशीही त्यांना उत्कट इच्छा असे. व निदान आठ चार दिवसांनीं तरी चार दोन स्नेही पंक्तीला येऊन भोजन करतील असा योग ते घडवूनही आणीत. त्याचप्रमाणें लोकांकडूनही भोजनें उकळण्यास ते मार्गें पुढें पहात नसत. आणि या कामीं स्वतः ते दिलदार असल्यामुळें त्यांचा शब्द अर्थात्च कोणी मोडीत नसे. इतकेंच काय, पण त्यांचें म्हणणें प्रायः सर्वजण हौसेनें कबूल करीत. एखादा स्नेही असा मख्ख असला की, त्याच्या येथें कोणाचाही हात भिजणें

कठीण, तर त्याच्याही घरीं पुख्खा जमवून आणण्याचें काम हरिभाऊ हमखास करावयाचें !

घरांत एखादा जिन्नस चांगला स्वादिष्ट किंवा रुचकर झाला तर तें एकटें वसून खाणें त्यांच्या जिवावर येई. तो खावयास बरोबर कोणी मिळावें म्हणून ते मुद्दाम टेहळणीवर वसून एखाद्यास घरांत बोलवावयाचे. त्यांचे एक स्नेही त्यांना विनोदानें म्हणत असत कीं, बुकडेपो व पक्रान्नांचें दुकान या धंद्यांस तुम्ही अगदीं नालायख आहांत ! कारण, एखादा पदार्थ चांगला झाला कीं, तुम्हीं तो जाणाऱ्या येणाऱ्यांस वांटून टाकायचे, त्याचप्रमाणें डेपोंत असलेलीं चांगलीं पुस्तकेंही लोकांच्या मागें लागून त्यांना द्यावयाचे !

त्यांच्या स्वभावांत विनोदाची विपुलता असे. पण तो विनोदही प्रेममूलकच होता. ज्याची थट्टा करावयाची त्याला सुद्धां गम्मत वाटावी, अशा प्रकारचा त्यांचा विनोद असे. चुकून कोणाची अधिक थट्टा होऊन त्यास राग आला तर ते त्याची तात्काळ समजूत करीत. ते म्हणत, स्नेही घालविणें सोपें आहे. पण मिळविणें कठीण आहे. कित्येक थड्डेखोर माणसें फार चिडखोर असतात. लोकांची चेष्टा करण्यांत ते मोठे बहादर, पण स्वतःची चेष्टा कोणी केली कीं तात्काळ झालेच लाल ! अशांतले हरिभाऊ नव्हते. कोणी मार्मिक रीतीनें आपली चेष्टा केली कीं तेही हंसू लागत.

१९०८-१९०९ सालच्या सुमारास त्यांचे डोळे फारच विघडले व करमणुकीचा मजकूर लिहिण्याचें काम त्यांच्याच्यानें होईना. तेव्हां त्यांनीं आपले मित्र कै. रा. कृष्णाजी केशव गोखले यांना करमणुकीकरितां मजकूर पाठविण्याबद्दल विनंति केली. काका गोखल्यांना अशा प्रकारचा मजकूर लिहिण्याची संवय नव्हती. तरी त्यांनीं प्रयत्न करून हरिभाऊंकडे कांहीं गोष्टी लिहून पाठविल्या. त्या हरिभाऊंच्या उपयोगींही पडल्या. त्यांनीं काकांना याबद्दल आभारप्रदर्शक पत्र लिहिलें. त्यांत या 'अंधभक्ति' (अंधाबद्दलची भक्ति) बद्दल मी आपले आभार मानतो ' असें लिहिलें होतें !

हरिभाऊ श्रीमंतींत वाढले होते तरी त्यांची वागणूक अगदीं साधी असे. वयाच्या सात वर्षांपासून त्यांना थंड पाण्यानें स्नान करण्याची

संवय असे. कितीही थंडी असो किंवा ती कोणत्याही प्रदेशांतील असो, हरिभाऊ नेहमीं सकाळीं थंड पाण्यानें स्नान करीत. जेवणा-संबंधांतही त्यांची कधीं तक्रार नसे. पण त्यांतल्या त्यांत चमचमित पदार्थ त्यांना विशेष आवडत आणि हा त्यांचा लौकिक अगदीं कॉले-जच्या दिवसापासून होता. प्रवासांत त्यांना विशेष वाडविछानाही बरोबर घेऊन जावं लागत नसे. कारण एक घोंगडी व त्यावर एक चादर येवढें असलें कीं त्यांचा विछाना थाटला जाई ! हरिभाऊंनीं सर्व हिंदुस्थानांत प्रवास केला. पण त्यांना जेवणाखाणाची किंवा इतर कोणत्याही गोष्टीची खोड नसल्यामुळें प्रवासांत त्यांचें केव्हांही अडत नसे. कोणाच्याही घरीं उतरले तरी ते घटका दोन घटकांच्या परि-चयानेंच घरांतल्या मंडळींत सामावून जावयाचे असा त्यांचा स्वभाव असे. जेथें ते उतरत तेथील माणसें गरीब असोत किंवा श्रीमंत असोत, हरिभाऊंना त्याची कधींहि क्षिती वाटली नाही. त्यांच्या स्नेह्यांमध्ये श्रीमंतांचाच भरणा फार असला तरी गरीब स्नेह्यांना ते विशेष आदरानें वागवीत असत.

त्यांचें वाचन दांडगें असल्यामुळें त्यांच्याजवळ विनोदमहदारुया-यिकांचा चांगला संग्रह असे. सकाळीं स्नेहीमंडळीसमवेत फिरावयास गेले म्हणजे त्यांतील एक एक चुटके सांगून ते आपल्या मित्रांची करमणूक करीत. सर्व मंडळींची बहार काय ती हरिभाऊंवर ! हरिभाऊ गांवा-शिवाला गेले तर त्यांच्या मित्रपरिवारास साहजिकच उदासवाणें वाटत असे. अशा प्रकारें हरिभाऊ हे मित्रमंडळीची केवळ रंगदेवताच होते !

हरिभाऊ विसरभोळे असत. कदाचित् त्यांच्यामागें अनेक कामांचा व्याप असल्यामुळें त्यांच्या अंगीं हा अवगुण आला असेल. पण एखादे वेळेला त्यांच्या विसरभोळेपणाचा अगदीं कडेलोट होऊन जाई ! एकदां आपले स्नेही व आप्त रा. वासुदेव गोविंद आपटे यांना त्यांनीं जेवावयास बोलाविलें होतें. त्याप्रमाणें वासुदेवराव आनंदाश्रमांत आले. पण त्यापूर्वीच हरिभाऊ जेवून बसले होते ! वासुदेवरावांना पाहतांच एकदम आठवण होऊन ते खालीं गेले. त्यांची त्यांनीं अर्था-तच जेवणाची तजवीज केली व ते स्वतःही त्यांच्या पंक्तीस बसले. व नंतर त्यांना खरा प्रकार काय झाला तो सांगितला !

आनंदाश्रमांत त्यांच्या वसावयाच्या जागा दोन तीन असत; त्या सर्व ठिकाणीं टेबल, खुर्ची, पुस्तकें व लिहावयाचें सामान जय्यत असे. पण या सर्वांची मांडणी आतां पाहिली तशीच चार तासांनीं राहिल्याचा कांहीं भरवंसा नसे. चार तासांपूर्वीं जें टेबल दक्षिणोत्तर असावयाचें तेंच पूर्वपश्चिम व्हावयाचें ! जीं बुकें हरिभाऊंच्या समोर होतीं, तीं त्यांच्या पाठीमागें जावयाचीं, पाठीमागचीं पुढें यावयाचीं ! इतर वस्तूंतही अशीच क्रांति घडून आलेली दिसावयाची ! ही नवीन व्यवस्थाही केव्हां बदलेल हेंही सांगवत नसे !

खुर्चीतच डेस्काची सोय कशी असावी, टेबलालाच खुर्ची कशी जोडावी हे विचार त्यांच्या मनामध्ये आले कीं, स्वतः प्लान तयार करून ते तशी सोय ताबडतोब करून घ्यावयाचे. लिहिण्याच्या सामानसुमानासंबंधांतही त्यांची हीच स्थिति असे. अनेक प्रकारच्या लांकडी पेन्सिली, नानाप्रकारचीं फाऊंटन पेनें, भिन्नभिन्न टीपकागद, वेगवेगळ्या प्रतीचे नोटपेपर व लिफाफे, लहान मोठी अनेक पॅडस् वगैरेंचा त्यांच्याजवळ मोठा संग्रह असे. आणि एक वस्तू आठ दहा दिवस वापरली, कीं तिचा कंटाळा यावा, दुसरी विशेष सुबक असेल ती घ्यावी अशी त्यांना इच्छा उत्पन्न होऊन ती त्यांनीं खरेदी करावी, असा त्यांचा स्वभावच बनला होता.

अमुक एक गोष्ट करावयाची असें त्यांच्या मनांत आलें कीं ती झाल्याशिवाय त्यांच्या चित्ताला चैन पडावयाचें नाहीं. दुपारीं ऐन बारा वाजतां त्यांना एखादी वस्तू पाहिजे असली आणि बाजारांत पाठविण्यास जवळ कोणी माणूस नाहीं अशी स्थिति असली तर हरिभाऊ स्वतः जाऊन ती वस्तू आणावयाचे ! रात्रीं बारा वाजतां हरिभाऊ जागे झाले आणि एखाद्या पुस्तकाची त्यांना आठवण झाली तर दिवा लावून ताबडतोब तिसऱ्या मजल्यावर जावयाचे व तें पुस्तक आणावयाचें. “ लहानपणापासून माझ्या मनाची प्रवृत्तिच कांहीं चमत्कारिक ! जें एकदां करावयाचें असें मनानें घेतलें तें करून टाकल्याखेरीज मनाला समाधान वाटावयाचें नाहीं. एकदां तें हातून घडलें म्हणजे मनाला पूर्ण समाधान होऊन कृतकृत्य झालोसें वाटावयाचें ” हें जें ‘ मी ’ कादंबरीतील नायकाचें वर्णन त्यांनीं दिलें आहे तें त्यांना

तंतोतंत लागूं पडतें. वाङ्मय क्षेत्रांत त्यांची कल्पनाशक्ति जशी तल्लख होती तशीच ती सामान्य व्यवहारांतही होती. फरक इतकाच कीं, त्या क्षेत्रांत आपल्या कल्पनाशक्तीचा प्रवाह कोणत्या दिशेने काढावयाचा ह्याबद्दल त्यांच्या मनाचा एकदां निश्चय झाला कीं तो सहसा फिरत नसे आणि व्यवहारांत म्हणजे वस्तूंच्या व वस्तुरचनेच्या निवडी-संबंधांत त्यांचा होणारा निश्चय केव्हां फिरेल याचा भरंवसा नसे !

‘ मी ’ ला त्याच्या वडिलांच्या खोलींत लखोटा सांपडला त्या वेळेस त्याला अक्षर ओळखही नव्हती. फार काय, पण लखोटा फोडावयाचा कसा हें समजण्याइतकेही त्याचें वय नव्हतें. पण कित्येक दिवसपर्यंत त्या लखोट्यानें त्याला इतकें वेडावून सोडलें होतें कीं एक क्षणभरही तो दृष्टीआड झाला कीं त्याला चैन पडावयाचें नाहीं. नादीपणाची ही जी बहार हरिभाऊंनीं आपल्या कादंबरींत वर्णन केली आहे, त्या कामीं स्वतःचेंच चित्र त्यांना पुष्कळ अंशीं उपयोगी पडलें असावें असें वाटल्यावांचून रहात नाहीं. ‘ पण लक्ष्यांत कोण घेतो ! ’ मधील यमुनेच्या दादाला “ नादी नारायण ” म्हटलें आहे, त्यावेळीं त्यांना हरिनारायणाचेंच स्मरण झालें असलें पाहिजे असें मानलें असतांही चालण्यासारखें आहे !

हा त्यांचा स्वभाव त्यांच्या पोषाकांतही दिसत असे. त्यांचे कपडे अगदीं साधेच असत. त्यांना छानछुकीची केव्हांही आवड नसे; त्यांचा पोषाख, त्यांची राहणी, किंबहुना त्यांच्या कादंबऱ्यांतील भाषा या सर्वांतच त्यांचा साधेपणा पूर्णपणें प्रतिबिंबित झालेला दिसतो. त्यांचे कपडे साधेच असत. बाराबंदी आणि तीहि बहुधा खादीची त्यांच्या अंगाशीं आजन्म लगटलेली असे. त्यांच्या एकंदर पोषाखांत साधेपणा हा गुण सामान्य असे. पण त्यांतही पहाणाराचें क्षणभर मनरंजन व्हावें अशा तऱ्हा असत !

निरनिराळ्या शिलाईचे सट्टे, शॉर्ट कोट, जाकितें यांची हरिभाऊंच्या जवळ रेलचेल असे. कपड्यांत अमुक ठिकाणीं सुधारणा झाली पाहिजे असें त्यांच्या मनांत आलें कीं, तो लागलीच दुरुस्तीला गेलाच म्हणून समजावें ! पाटसकरांच्या येथील माणूस कपडे बेतावयास आला म्हणजे

या खेपेस हरिभाऊंची नवीन टूम काय निघते याबद्दल तो उत्सुक असावयाचा आणि हरिभाऊंनीं त्याची उत्सुकता निष्फळ केली असे प्रसंग एकंदरीनें क्वचितच असत ! हरिभाऊंच्या कपड्यांना खिसे मनस्वी असत. त्यांच्या कपड्यांना खिशांचेंच अस्तर असे असेही म्हटलें असतां आतिशयोक्ति होणार नाही !

एक पाती, दुपाती, चार पाती, असे लहान मोठे दोन तीन चाकू, पांच चार निरानराळ्या रंगाच्या पेन्सिली, एक दोन फाऊंटन पेनें, लोकांकडून आलेलीं पांच चार पत्रें, कोरीं काडें, पाकिटें, तिकिटें, मेणवत्तीचा तुकडा, सीलची लाख, काड्यांची पेटी वगैरे जिनसा त्यांच्या नेहमीं अंगावर असावयाच्या ! ते प्रवासाला निघाले म्हणजे या अवडंबरांत आणखिही भर पडावयाची ! स्टेशनवर हरिभाऊ हमाल करावयास लागले म्हणजे “ येवढें अगडबंब ओझे अंगावर वागविणारास आपला वाडविछाना सहज काखेंत मारून नेतां येईल. त्याला हमाल कशाला पाहिजे ? ” असोहि उद्गार त्यांच्या एखाद्या निकटवर्ती स्नेह्याच्या तोंडून प्रसंगवशात् निघत असत. आंतून माझे जाकिट घेऊन या, असे त्यांनीं एखाद्यास सांगितलें आणि त्यानें तें एरव्हींच्या जाकिटाच्या कल्पनेनेंच उचललें तर त्याच्या हातास एकदम अचका बसल्याशिवाय राहणार नाही इतकें तें भारदस्त असे ! पण इतकेंही असून त्यांची रहाणी अगदीं साधी असे. इतकी कीं त्यांना उत्सुकतेनें पहावयास आलेल्या माणसास “ हेच का हरिभाऊ ” असें वाटल्याशिवाय रहात नसे.

एकदां त्यांच्या पायांत उपरणें अडकून त्यांना ठेंच लागली. तेव्हां-पासून पुनः त्यांनीं उपरणें अंगावर घेतलें नाही !

त्यांच्या इतर व्यवसायांत व वाचनांतही हा लहरीपणा दिसल्याशिवाय रहात नसे. विशेषतः, आपल्या पूर्व वयांत त्यांनीं होमिओ-पार्थी, फोटोग्राफी वगैरे कलांचे नाद केलेले आहेत. जो ज्या वेळेला नाद लागेल त्या वेळीं त्याशिवाय दुसरें कांहीं करावयाचें नाही आणि तो एकदा सुटला म्हणजे त्याकडे पुन्हां वृंकन पहावयाचें नाही अशी त्यांची स्थिति असे. फोटोग्राफीचा नाद लागला कीं त्याचे ग्रंथ, त्याचीं

उपकरणीं व स्वतःच निरनिराळ्या माणसांचे काढलेले निरनिराळे फोटो यांची गर्दी त्यांच्या खोलींत दिसावयाची ! आल्या गेल्या प्रत्येक माणसाबरोबर याचसंबंधानें त्यांचें बोलणें व्हावयाचें ! झालें, तो नाद सुटला कीं ते ग्रंथ, तो सर्व सामुग्री वर्षानुवर्ष धुरळा खात पडली तरी हरिभाऊ तिचा शोध करावयाचे नाहींत !

वाचनार्ची त्यांची तऱ्हा अशीच असे. जो विषय किंवा विषयाची शाखा वाचून काढण्याची त्यांची लहर येईल त्या वेळीं त्या विषया-शिवाय दुसरें पुस्तक त्यांच्या हातीं कित्येक दिवस दिसावयाचें नाहीं. पुस्तकखरेदीही या लहरीला पोषक अशीच असावयाची !

त्यांच्या स्वभावांत स्थिरता व अस्थिरता, ठिलाई व निश्चय यांचें विलक्षण संमिश्रण झालेलें दिसे. एखादी गोष्ट मनांत आली कीं ती घडेल केव्हां असें त्यांना होऊन जात असे. तर इतर कित्येक बाबतींत त्यांची विलक्षण द्रिंंगाई दिसून येत असे. जें काम केवळ पांच मिनिटांत व्हावयाचें तें करण्यास त्यांना पांच दिवस, कित्येक वेळां पांच महिनेही लागत !

त्यांचा स्वभाव कांहीं बाबतींत अगदीं ठिला असे तर कांहीं बाबतींत ते पराकाष्ठेचा निग्रह दाखवीत. सुमारे १७।१८ वर्षांच्या वयांत त्यांना विड्या ओढण्याचें व्यसन लागलें. झालें, थोड्याच दिवसांत सबंद जुडगें पेटविण्यापर्यंत त्यांची मजल गेली. पण हें व्यसन चांगलें नाहीं, असा त्यांच्या मनांत विवेक येतांच त्यांनीं ताडकन् या व्यसनाचा पाश कायमचाच तोडून टाकला !

लहानपणीं त्यांना कांदा लसूण खाण्याची विशेष आवड असे. पण या त्यांच्या आवडीबद्दल त्यांच्या वडिलांच्या मावशीनें तिरस्कार दाखवितांच त्यांनीं या वस्तूचा तात्काळ त्याग केला. आणि पुढील ४० वर्षांच्या आयुष्यक्रमांत त्यांनीं या वस्तूचा आपल्याला केव्हांही संपर्क होऊं दिला नाहीं.

मधून मधून ते तपकीर ओढीत असत. पण हें व्यसन आवांक्याबाहेर जाऊं लागलें कीं ते तें ताबडतोब सोडून देत.

कादंबऱ्यांत लुच्च्या लफंग्यांचीं जीं शब्दचित्रें त्यांनीं रेखाटलीं आहेत त्यांवरून हरिभाऊ मोठे धूर्त असावेत, त्यांना फसविणें किंवा नादीं लावणें हें कोणालाही झालें तरी कठीण पडत असलें पाहिजे असें वाटे. पण वस्तुस्थिति तशी नव्हती. मनुष्याची लबाडी यदाकदाचित् त्यांना कळली तरी त्यांचा भिडस्तपणा इतका कांही विलक्षण होता कीं, ते पुष्कळ वेळां समजून उमजूनसुद्धां फसले जात असावे !

भिडस्तपणामुळें त्यांचें विशेषतः वेळांचें फार नुकसान होई. पुष्कळ निरुद्योगी माणसें त्यांची निष्कारण भेट घेऊन त्यांचा हवा तसा वेळ घेत. पुष्कळ नाद असतील, पण हा चकाटपिट्टीचा नाद मोठा कठीण असें ते नेहमीं म्हणत असत. पण भिडस्तपणामुळें ते या नादांत गोवले जाऊन दिवसांतून वराच वेळ अशा रीतीनें घालविणें त्यांचें व्यसनच होऊन बसलें होतें ! मनुष्यानें आयुष्यांत ' नाहीं म्हणण्याची कला ' शिकलें पाहिजे म्हणजे त्याचें पुष्कळसें नुकसान वांचेल असें ते नेहमीं म्हणत असत. जो कोणी आला त्याचा परामर्ष घेत बसणें म्हणजे आपल्या वेळाची कांहीं किंमत नाहीं असेंच सिद्ध करण्याप्रमाणें होय ही त्यांना जाणीव होती. पण तिचा अखेरपर्यंत कांहीं उपयोग झाला नाही !

हा सर्व काळ अगदींच वायां जात असे असें मात्र समजतां येत नाहीं. त्यांची निरीक्षणशक्ति हृदयक्रियेप्रमाणेंच एकसारखी चालत असे. ते कोणाशींही बोलत असले किंवा कांहींही करीत असले तरी त्यांची ही शक्ति कधींही स्वस्थ नसे. त्यांच्या मेंदूवर अनेक गोष्टींचें ओझें असे. बाकीचें ओझें सर्व वर वर असावयाचें, अगदीं मेंदूशीं लगट करणारा बोजा म्हणजे कादंबऱ्यांच्या कथानकांचाच होय. वरचे कपडे थोडे मळकट असले तरी चालतील, पण अंगाबरोबर असलेला कपडा स्वच्छ असला पाहिजे, त्याप्रमाणें इतर कोणताही व्याप असला तरी आपलीं कथानकें परीटघडीसारखीं स्वच्छ ठेवण्याचा त्यांचा प्रयत्न असे. आणि कथानकास परिपोषक अशी सामुग्री जमविण्यास त्यांची निरीक्षणशक्ति आल्यागेल्याचा समाचार घेतल्याशिवाय कधींही राहात नसे.

पुष्कळ वेळां एखाद्याशीं बोलतांना त्यांच्या चेहेऱ्याचें, स्वभावाचें, व अंतर्गत विकारांचें ते सूक्ष्म निरीक्षण करीत असावे असें वाटे. असें ते

निरखून पाहूं लागले म्हणजे “ पहा हो मला एखाद्या कादंबरींत उतरून बितरून घ्याल ” असें त्यांच्या निकट सहवासांतील माणसें त्यांना विनोदानें म्हणत असत. आणि त्यांत अर्थ नव्हता असेंहि नाही.

‘ पण लक्ष्यांत कोण घेतो ’ मधील शंकर मामंजी, मायेच्या बाजारांतील दिगंबरपंत व मोरमास्तर, भयंकर दिव्यांतील सदुनाना, प्रो. ड्यांडी व काकासाहेब, यशवंतरावमधील श्रीधरपंत व त्यांच्या पत्नी व रावबहादूर आडमुठे, कर्मयोगांतील भाऊसाहेब हीं पात्रें हरिभाऊंनीं अशींच आपल्या निरीक्षणशक्तीनें टिपून घेतलेलीं होत. हीं केवळ मासल्याकरितांच दिलीं आहेत. पुणें शहरांतील गेल्या दोन पिढ्यांमधील निवडक व्यक्तींची ज्यांना माहिती आहे त्यांना हरिभाऊंच्या कादंबऱ्यांतील निरनिराळ्या भूमिका पाहून हे अमुक गृहस्थ, हे तमुक गृहस्थ अशीं पटापट बोटें दाखवितां येतील ! या भूमिका त्यांनीं जशाच्या तशाच घेतल्या असें मात्र समजूं नये. ज्यांच्या योगानें कथानकाला अधिक उठाव येईल असा आपल्या कल्पनाचातुर्यानें त्यांनीं त्यांत योग्य फरक केला आहे. त्याचप्रमाणें या भूमिकांचा कादंबऱ्यांतील आसपणा किंवा परस्पर संबंध हाही हरिभाऊंनींच निर्माण केला आहे. चितारी ज्याप्रमाणें आपल्या चित्रांतील रंगांचें संमिश्रण नयनमनोहर होईल असेंच बनवितो त्याचप्रमाणें हरिभाऊंनीं भूमिकांच्या भिन्न प्रकृतींची एकत्र संगति, संविधानक अधिक परिणामकारक होईल अशा रीतीनें, घडवून आणली आहे.

हरिभाऊंच्या कादंबऱ्यांत अश्लील किंवा शिष्ट समाजांत उच्चारतां न येईल असा एखादाही शब्द सांपडणें कठीण पडेल. वाङ्मयसृष्टींतील त्यांचें घ्राणेंद्रिय इतकें तीक्ष्ण असे, पण हरिभाऊंच्या नाकाला मुळींच वास येत नसे ! कै. गोपाळराव आगरकर हे यासंबंधांत त्यांचे समानुभवी असत. ते एकदां हरिभाऊंना म्हणाले, “ हरिभाऊ, आपल्या नाकांना वास नाही म्हणून आपल्याला वाईट वाटण्याचें कांहीं कारण नाही. कोणत्या दिशेनें कोण प्राणी येतो याची चाहुल घेण्याकरितां पशूंना कान हलविण्याची जशी शक्ति दिली आहे तशी ती एक वेळ माणसांनाही होती. पण पुढें समाजसंघटनेनें राहण्याचा जसजसा प्रचार वाढत गेला तसतसें मनुष्यांना या शक्तीचें कारण उरलें नाही,

म्हणून त्यांच्यातील ही शक्ति नाहीशी झाली. वास हा संकट ओळखण्याचे एक साधन आहे. ते पशूंना असणे अर्थातच जरूर आहे. पण माणसाला त्याची आतां जरूरी न उरल्यामुळे. माणसाचे हे इंद्रिय नाहीसे होणार असे जे स्पेन्सर म्हणतो त्याची प्रचिती तुम्हांआम्हांला येत आहे !”

माणसाला कान हलविण्याची शक्ति होती, याचा पुरावा या पुणे शहरांत आजमितीसही पहावयास सांपडेल. येथील एका सन्मान्य पेंशनर गृहस्थांना कान कसे हलवितां येतात हे पुष्कळांना माहित असेल ! किंवाहुना एक वेळ या पेंशनर गृहस्थांच्या समवयस्क मित्रांचा हा करमणुकीचा विषय होता त्यावेळीं त्यांचा हा कर्णसंचालनाचा प्रयोग प्रत्यहीं अनेक वेळां होत असे. तात्यांना कान हलवायला सांगावयाचा अवकाश कीं त्यांनीं कान हलविले म्हणून समजावे ! हल्लीं समानाः स्वर्ग्याताः अशी त्यांची स्थिति झाल्यामुळे त्यांचा हा परिपाठ कदाचित् कमी होऊन कान हलविण्याची त्यांची निसर्गदत्त देणगीही कांहींशी क्षीण झाली असण्याचा संभव आहे.

हरिभाऊ भिडस्त असत तसेच ते स्वाभिमानाहि असत. त्यांनीं इतक्या कादंबऱ्या केल्या, गोष्टी लिहिल्या आणि इतरही लेख प्रसिद्ध केले, पण त्यांपैकीं कोणताही ग्रंथ कोण्या संस्थानिकास, जहागिरदारास किंवा एखाद्या लक्ष्मीपुत्रास त्यांनीं अर्पण केला नाही. तसा क्रमत्यांनीं स्वीकारला असता तर त्यांना पैशाचीही चांगली प्राप्ति होण्यास हरकत नव्हती. पण त्यांनीं तसें कधींहि केलें नाही, हे त्यांच्या स्वाभिमानाचें द्योतक होय. विद्याभिलाषी अशा एका मोठ्या संस्थानिकांनीं हरिभाऊंनीं एखादें पुस्तक आपल्याला अर्पण करावें अशी त्यांना मुद्दाम भेटिला बोलावून अप्रत्यक्ष रीत्या इच्छाही प्रदर्शित केली होती. पण हरिभाऊंनीं तिचें स्वागत करण्याचें यत्किंचितही चिन्ह दर्शविलें नाही. वस्तुनः महाराजांच्या या इच्छेस होकार भरण्यांत हरिभाऊंचा फायदाही होता. पण आपल्या पुस्तकास कोणाच्या आश्रयानें मोठेपणा याचा ही गोष्ट त्यांना अर्थातच कमीपणाची वाटत असे. त्यांनीं आपलीं सर्व पुस्तकें आपले वडील, आपले चुलते व आपले कित्येक जिवलग स्नेही यांनाच अर्पण केलीं आहेत. या स्वाभिमानाचा

कित्येक वेळां अतिरेकही होई. ते आपलीं पुस्तकें अभिप्रायाकरितां कधींही पाठवीत नसत. कारण लोकांच्या चांगल्या अभिप्रायाची आपल्या पुस्तकाच्या खपास मदत घेणें हेंहि त्यांना कमीपणाचें वाटे ! त्याचप्रमाणें ग्रंथास प्रोत्साहन देणाऱ्या ज्या कित्येक संस्था आहेत त्यांच्याकडेही त्यांनीं बक्षिसाकरितां आपलीं पुस्तकें कधींही पाठविलीं नाहींत !

प्रकरण आठवें.

अवांतर लेखनव्यवसाय.

कोणताही विशिष्ट प्रसंग हरिभाऊंनीं पाहिला कीं, त्याचा ठसा त्यांच्या मनावर ताबडतोब उमट्टे. एखादा प्रसंग त्यांनीं पाहिला कीं, तात्काळ तो हकीकतीच्या रूपानें किंवा गोष्टीच्या रूपानें लिहून काढल्याशिवाय त्यांना चैन पडत नसे. १८९९ सालच्या प्लेगमध्ये त्यांनीं गोरगरिबांना मदत देण्याचें फार चांगलें काम केलें. कोणाला औषधोपचाराची मदत पाहिजे हें पाहण्यासाठीं ते घरोघर हिंडत व ज्याला जी मदत लागेल ती त्याला तत्काळ मिळावी अशी तजवीज करीत. एखाद्या कुटुंबावर मृत्यूचा घाला पडला तर त्यास जरूर तें सहाय्य करण्यास ते सदैव तत्पर असत. अनाथ प्रेतांची तजवीज लावण्याकरितां तर त्यांनीं या वेळीं पगारी माणसेंहि ठेविलीं होती. ते प्लेगच्या दिवसांत सहसा बाहेर रहावयाला जात नसत. यामुळें प्लेगच्या दिवसांतील येथील स्थिति त्यांच्या चांगली दृष्टोत्पत्तीस येई. प्लेगच्या दिवसांत येथील लोकांचे जे हाल झाले, कित्येक कुटुंबांची जी वाताहत झाली, ती पाहून त्यांचें हृदय अर्थातच भडभडून येई. त्यांची “ कसे दिवस गेले ” ही सन १८९९ सालीं प्रसिद्ध झालेली गोष्ट त्यांच्या हृदयांतील या कालवाकालवीची स्पष्ट साक्ष पटविते. पुण्याच्या प्लेगची उद्वेगजनक स्थिति या वेळीं पुष्कळांनीं पाहिली असेल व इत-

रांनीं ऐकली असेल. पण ' कसे दिवस गेले ' या गोष्टीनें लोकांच्या मनांत त्या कहराचें जें हृदय विदारून सोडणारें चित्र उभें राहिल तें दुसरें कशानेंहि रहाणार नाहीं.

त्याचप्रमाणें, ' काळ तर मोठा कठीण आला ' या नांवाची यापूर्वीं दोन वर्षे म्हणजे सन १८९७ सालीं त्यांनीं दुष्काळासंबंधानें जी गोष्ट लिहिली तिनेंहि एके काळीं मोठी खळबळ उडवून दिली होती. या गोष्टीचें " रामजी-ट्रॅजेडी ऑफ दी इंडियन फॅमिन " असें स्वतः हरिभाऊंनीं इंग्रजींत भाषांतर केलें. व तें इंग्लंडमधील सुप्रसिद्ध टी. फिशर अनविन कंपनीनें प्रसिद्धही केलें. ही गोष्ट इंग्रजींत प्रसिद्ध केल्यास येथील दुष्काळासंबंधाची खरी स्थिति ब्रिटिश जनतेच्या निदर्शनास येईल या विचारानेंच हरिभाऊंनीं ती इंग्रजींत लिहिली. पायो-नियर पत्रानें त्यावर टीकेचा भयंकर भडिमार केला होता. पुढें या पुस्तकावर एका फ्रेंच पत्रानें चांगला अभिप्राय देऊन ब्रिटिश सरकारच्या राज्यव्यवस्थेवर खरमरीत टीका केली. त्यावेळीं मुंबईस मि. चेंबर्स यांच्या संपादकत्वाखालीं चॅपियन नावांचें पत्र निघत असे. त्यांतही संपादकांनीं या पुस्तकाची विशेष प्रशंसा करून तें दुष्काळासंबंधाची वस्तुस्थिति यथार्थ रीतीनें दर्शविणारें आहे असें आपलें मत दिलें. याप्रमाणें या छोट्याशा पुस्तकाचा बराच बोलबाला होणार असें चिन्ह दिसूं लागतांच, आंतून एखादी अदृश्य कळ फिरून एखाद्या यंत्राची हालचाल अकस्मात् बंद व्हावी त्याप्रमाणें या पुस्तकाची विक्री अचानक बंद झाली !

या गोष्टीसंबंधानें ' कादंबरी ' या आपल्या एका लेखांत लिहितांना " पुढील १०।२० वर्षांत हे (हरिभाऊ) कदाचित् सध्यांच्या वाचकांच्या स्वप्नीही नाहींत असे स्वतंत्र चमत्कार करूं शकतील असे त्यांच्या रामजी या गोष्टीवरून वाटतें. " असे विश्वनाथ काशिनाथ राजवाडे यांनीं उद्गार काढले आहेत. कोणाची स्तुति करण्यासंबंधांत कंजुषपणाबद्दलच राजवाड्यांची प्रसिद्धी होती. रामजीच्या गोष्टीनें त्यांच्याही तोंडून हे उद्गार निघाले, ही वस्तुस्थिति या गोष्टीच्या कर्त्यास भूषणावह नाहीं असें कोण म्हणेल ?

हरिभाऊंची निरीक्षणशक्ति अष्टौप्रहर काम करीत असल्यामुळे एकट्या कादंबऱ्यांचा व्याप त्या शक्तीस पुरा पडत नसे. कारखान्यांत मुख्य मालाबरोबर जसे अवांतर (bye products) जिन्नस निघतात त्याप्रमाणेच इकडे कादंबऱ्या चालू असतां त्याबरोबरच असल्या इतर गोष्टी व निबंध हरिभाऊ लिहीत असत.

हरिभाऊंची निरीक्षणशक्ति जशी बहुविध विषय आकलन करण्यास समर्थ होती त्याप्रमाणे त्यांचे वाचनही अनेक विषय आपल्या कक्षेंत आणणारे होत. हरिभाऊंसारखा चौरस बहुश्रुतपणा फारच थोडक्यांत सांपडेल. मिल, मोर्ले, स्पेन्सर, वगैरे ग्रंथकार, टेनिसन, वर्डस्वर्थ, बायरन्, ब्राउनिंग, आदिकरून कवि; ग्रीन, गिबन् प्रभृति इतिहासकार; डिकन्स, स्कॉट, जेन ऑस्टेन, जॉर्ज इलियट, थॅकरे वगैरे कादंबरीकार यांचे ग्रंथ त्यांना विशेष अवगत असत. या ग्रंथकारांपैकीं एखाद्याच्या ग्रंथातील विशेष महत्त्वाचा किंवा मनोहर भाग त्यांच्या वाचण्यांत आला तर पुष्कळ वेळां त्यावर एखादा सुंदर निबंध लिहून ते एखाद्या संस्थेपुढे वाचीत. सारांश, आपणास जें जें काय कळेल तें बहुजनसमाजास सांगून त्यांस शहाणे करावें हा समर्थाचा उपदेश हरिभाऊ तंतोतंत आचरणांत आणीत. “साधारण लोकांची सद्यःस्थितिच श्रेष्ठावली पाहिजे. ज्या आम्हांला लोकांच्यामुळेच ज्ञान मिळते त्या आम्ही तेंच ज्ञान आमच्या हातीं केवळ ठेव समजून तें त्यांना पोहोचतें केलें पाहिजे.” (मी प्र. ६७). हें तत्त्व हरिभाऊंनीं आजन्म अमलांत आणलें.

पूर्वी पुण्यास फ्रेंड्स लिबरल असोसिएशन या नांवाची संस्था होती त्यांत “Philosophy of Fiction,” “Realism in Fiction” व “Teaching of the Bhagwadgita” या तीन विषयांवर हरिभाऊंचीं व्याख्यानं झालीं. त्याचप्रमाणे फर्ग्युसन कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांपुढे “Beauty” व “Joy of life” या विषयांवर त्यांनीं व्याख्यानं दिलीं. यांपैकीं दुसरे व्याख्यान कॉलेजच्या वाढदिवसाच्या एका समारंभांत त्यांनीं दिलें होत. डेक्कन कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांपुढे त्यांचे “What is a Nation” ह्या विषयावर व्याख्यान झालें. त्यावेळीं प्रिन्सिपाल बेन यांनीं या व्याख्यानाची विशेष प्रशंसा केली.

पुणे येथील लिटररी अँड सायंटिफिक क्लबमध्ये “ John Stuart Mill as revealed in his Letters ” व “ Ethics of Mahabharat ” या विषयांवर त्यांची व्याख्याने झाली. ठाणे येथील ग्रंथसंग्रहालयाच्या समारंभाच्या वेळी “ मराठी वाङ्मयाचा अभ्यास ” या विषयांवर त्यांचे झालेले व्याख्यान सुप्रसिद्धच आहे. मुंबई येथील हेमंत व्याख्यानमालेत ‘ प्राचीन काळचीं शस्त्रास्त्रे व हास्य ’ या दोन विषयांवर त्यांची निरनिराळ्या वेळीं व्याख्याने झाली. महाराष्ट्र साहित्यपरिषदेच्या अध्यक्षस्थानावरून “ विदग्ध वाङ्मय ” या विषयावर त्यांचे झालेले व्याख्यान अगदीं अलीकडील असल्यामुळे सर्वश्रुतच आहे. हे त्यांचे व्याख्यान सर्वोत्कृष्ट आहे. विदग्ध वाङ्मयाचे इतके समर्पक, पण सोप्या व साध्या शब्दांत केलेले विवेचन निदान मराठींत तरी अन्यत्र कोठेही सांपडणार नाही.

हीं सर्व व्याख्याने म्हणजे त्यांच्या विविध वाचनव्यासंगाचे सार-सर्वस्वच होत.

भास कवीचे ग्रंथ अलीकडेच प्रकाशित झाले. त्यांचीही भाषांतरे सारांशरूपाने हरिभाऊंनी करमणुकींत प्रसिद्ध केली आहेत. मूळ नाटके जशीं गद्यपद्यात्मक आहेत, तशींच तीं हरिभाऊंनी मराठींत आणून सोडली आहेत. मूळच्या सौंदर्याची व सौकर्याची हानी न होतां भाषांतर कसे करितां येत याचे मासले या भाषांतरांत वाचकांना ठिकठिकाणीं सांपडण्यासारखे आहेत.

याशिवाय तुकाराम, ज्ञानदेव आदिकरून महाराष्ट्र कवींवरही हरिभाऊंचे कित्येक स्फुट लेख प्रसिद्ध झाले आहेत. महायुद्धांत श्रापनेल, होविटझर, ट्रेंचमार्टर वगैरे जीं शस्त्रास्त्रे उपयोगांत आलीं त्यांचे समानार्थक शब्द महाभारतांत सांपडतात कीं काय या दृष्टीने त्यांनीं त्या ग्रंथांचे परिशीलन करून तसे कांहीं शब्द व वर्णने निवडूनही काढलीं होती. व त्यावर एक निबंध लिहिण्याचाही त्यांचा विचार होता. हरिभाऊंनीं ज्ञानेश्वरीचा एक कोशही तयार केला असून तो प्रसिद्ध झाल्यास ज्ञानेश्वरीच्या अभ्यासकांस निःसंशय उपयुक्त ठरण्यासारखा आहे.

असामान्य ग्रंथकार म्हणवून घेण्यास वैदग्ध्य व वैपुल्य या दोन गुणांची आवश्यकता असते. पण हरिभाऊंनी त्यास वैचित्र्याचीही जोड दिली. या तिन्ही गुणांचा एकत्र संगम झालेलीं हरिभाऊंसारखीं उदाहरणे क्वचितच सांपडतील. आपल्या समाजास उन्नतिपदास नेणाऱ्या त्यांच्या कादंबऱ्यांचा लौकिक निरंतर राहिल. पण त्यांचे अवांतर लेख व इतर गोष्टी घेतल्या तरी त्या एखाद्या विद्वान् व विद्याव्यासंगी माणसाच्या आजन्म चालणाऱ्या लेखनव्यवसायास पुरून त्याची कीर्ति पश्चात् उरविण्यासारख्या आहेत. यावरून हरिभाऊंचा लेखनव्यवसाय व तो ज्या उगमांतून निघाला ती त्यांची बुद्धिमत्ता, निरीक्षणशक्ति व व्यासंग हीं किती प्रचंड होतीं याची कल्पना येईल. एखादी टोले-जंग इमारत बांधून उरलेल्या लांकूडफाट्यांत व राड्यारोड्यांत १०।५ लहान लहान घरे सहज व्हावीं त्याप्रमाणें हरिभाऊंच्या या अवांतर लेखनक्रियेनेंच ग्रंथकार होण्याची महत्त्वाकांक्षा बाळगणाऱ्या ५।४ गृहस्थांच्या कीर्तिरूप इमारती सहज उभारल्या जातील !

हरिभाऊंनीं हा सगळा लेखनव्यवसाय केला तो सर्व स्वतः लिहून केला. दुसऱ्याला मजकूर सांगून तो लिहून काढण्याची त्यांना संवय नसे आणि तें त्यांना बरेही वाटत नसे. ज्या अंतःकरणास स्फूर्ति झाली, त्याच हातानें मजकूर लिहून निघाला पाहिजे, हस्तें आणि पर-हस्तें यांमध्ये जें अंतर तेंच स्वतः मजकूर लिहिण्यांत व दुसऱ्याकडून लिहविण्यांत आहे असें त्यांना वाटत असावें. यासंबंधानें रा. रेंदाळकर म्हणतातः— “ हरिभाऊंची लेखणी फार चपल असे, ती नाना विषयां-वर चाले. त्याचप्रमाणें ते फार झपाट्यानें लिहित. मात्र अगदीं आयत्या वेळाला त्यांच्या हातून कांहीं व्हावयाचें नाहीं, हें ठरलेलें ! आरंभापासून त्यांना आपलें सगळें लेखन स्वतः कर-ण्याची संवय. कांहीं अडचणीमुळे त्यांना लिहिणें अशक्य झालें, आणि दुसऱ्याला तोंडी मजकूर सांगण्याचा प्रसंग आला, तर तें त्यांना बरें वाटत नसे. त्यांना दिसत नव्हतें त्यावेळीं एकदां मी “सूर्यग्रहण” त्यांना वाचून दाखवीत होतो. माता रणदेवी नदी-तीरावरील झाडाखाली बसली असतां तिच्या पुत्राचा घोडा तिच्या मोहानें तिच्याकडे धांवत आला; पण त्या नीचानें—कीर्तिसिंगानें—

त्याच्या नाकाडावर मुष्टिप्रहार करून त्याला ठार मारलें. हा प्रसंग इतका करुणरसप्रधान आहे कीं, मला तर थांबावेंच लागत होतें, पण हरिभाऊही डोळे पुशीत होते. ” नंतर ते म्हणाले, “ असले प्रसंग मला दुसऱ्याला मजकूर सांगून कधींहि वठवितां आले नसते ! अगदीं एकांतांत मी एकटा असतांच असले प्रसंग माझ्या हातून निर्माण झाले आहेत. ”

हरिभाऊंनीं आपलीं सर्व पुस्तकें, गोष्टी, लेख व निबंध हीं रोज रोज थोडीं थोडीं लिहून समाप्त केलीं असेंही नाहीं. कारण, पद्धतशीरपणानें काम करणें हें त्यांच्या स्वभावास केव्हांही माहित नव्हतें. मजकूर लिहिण्यासंबंधांत त्यांचा अगदीं हातावरचा प्रपंच असे. अगदीं गळ्याशीं आलें म्हणजे ते लिहावयास बसत. ही स्थिति अगदीं ‘मधली स्थिती’ पासून तों अखेरपर्यंत म्हणजे अगदीं ३५ वर्षे एकसारखी चालू असे. रोज थोडे लिहून शनिवारच्या करमणुकीकरितां ते मजकूर तयार करून ठेवण्याचा वेत करीत. पण तो केव्हांच फलद्रूप झाला नाहीं. हरिभाऊंचे असे फलद्रूप न झालेले वेत किती तरी सांपडतील. “ आपल्या बालपणापासून आपल्या एकंदर चरित्राचें परीक्षण करीत गेलें तर मला वाटतें, फसलेल्या वेतांची जी रास दिसेल ती सिद्ध झालेल्या वेतांपेक्षां किती तरी प्रचंड असेल ! ” हे ‘मी’ च्या तोंडचे उद्गार हरिभाऊंचा स्वानुभवच सांगत असले पाहिजेत. पण निदान हरिभाऊंसंबंधांत तरी फसलेल्या वेतांची रास वाढण्याचें कारण ते आपल्या आवांय्याबाहेर वेत करीत, हेंच असलें पाहिजे !

शुक्रवारीं, फार झालें तर गुरुवारीं पहांटे ते करमणुकीचा मजकूर लिहावयास सुरवात करीत. त्यांची बैठक मोठी दांडगी असे. आठआठ तासपर्यंत ते एकसारखें लिहित असत. संत सखुबाई नाटक तर त्यांनीं दीड दिवसांत लिहिलें ! या त्यांच्या स्वभावामुळें त्यांना रात्रीचा दिवस करूनच लिहावें लागत असे. आणि त्यांना झोंप थोडी असल्यामुळें ते लवकर उठत व पहांटे मजकूर लिहिण्याचें जमवीत. ग्रंथलेखनाच्या एकंदर ३५ वर्षे काळापैकीं पहिल्या वीस वर्षांच्या काळांत त्यांचा हा क्रम अव्याहत चालू होता. पण पुढें दृष्टिमांध्यामुळें पहांटेचें विशेष काम करणें त्यांना अशक्य होऊन गेलें.

तेव्हां दिवसाचे अनेक व्याप संभाळूनच हें सर्व काम त्यांना आटपावें लागत असे. या वेळीं मनाची स्थिरता मोडण्याचे प्रसंग क्षणोक्षणोपास्थित होत असतांही त्यांचें लिहिण्याचें काम जसा वेळ मिळेल तसें चालत असे.

कादंबऱ्यांच्या कथानकाचें टिपण वगैरे त्यांच्यापुढें केव्हांही नसे. अगदीं करमणूक छापण्याचा दिवस आला कीं आर्यभूषण छापखान्यांतील माणसें मजकुराकरितां आनंदाश्रमांत सकाळपासून खेपा घालूं लागावयाचीं. इकडे नित्याप्रमाणें इतर मंडळी कामाकाजानिमित्त किंवा पुष्कळ वेळां निष्कारणच भेटावयास येण्याचा सपाटा चालूच असावयाचा. त्यांतच आनंदाश्रमाचे कारकून सद्यांना कागद आणावयाचे. इतक्यांत अमुक वाजतां अमक्याला भेटावयाला जावयाचें कबूल केलें आहे याची त्यांना आठवण होऊन ते बाहेर जाऊन यावयाचे. जेवणाची तयारी झाली म्हणून खालून वरचेवर निरोप यावयाचे. अशा सर्व गोंधळांत हरिभाऊंच्या लिहिण्यास सुरुवात व्हावयाची. पण त्यांचें डोकें इतकें शांत असे कीं या सर्व भगभगीच्या समाचार घेऊन ते संध्याकाळीं मजकूर पुरा करावयाचेच !

टाकांतून एकदां अक्षरें गेलीं कीं, तीं बहुधा कायमच होत असत व ५।६ तास एकसारख्या लिहिलेल्या मजकुरांत खोडाखोड साधारणतः केव्हांच दिसत नसे. एकदां मजकूर टाकांतून निघून गेला कीं तो करमणुकींत छापून आल्यावर त्यांच्यापुढें यावयाचा. मध्यंतरीं रीतीप्रमाणें त्यांचेकडे प्रूफ येत असे. पण तें त्यांनीं स्वतः पाहिल्याचे प्रसंग असलेच तर ते अपवादादाखलच होत ! स्वतः लिहावयाचें, अगदीं आयत्या वेळीं लिहावयाचें व तेंही अगदीं अशा लग्नघाईत, आणि मजकूर लिहून गेल्यानंतर पुनः हरिभाऊंची व त्याची दृष्टादृष्ट नाही ! अशा स्थितींत त्यांच्या कादंबऱ्यांत क्वचित् प्रसंगीं संविधानकाची जुळणी विसकटलेली दिसावी, किंवा कित्येक ठिकाणीं वस्तुवर्णनांतील प्रमाणशीरपणा बिघडाना यांत कांहीं आश्चर्य नाही. पण असे प्रसंग एकंदरीनें थोडेच आहेत; मजकुराचा प्रसव होण्यापूर्वीची वरील स्थिति लक्षांत घेतां या दोषांचा कोणीही सदय दृष्टीनेंच विचार करील अशी अपेक्षा करण्यास हरकत नाही.

हरिभाऊंच्या आयुष्याच्या शेवटच्या तीस वर्षांचे म्हणजे करमणुकीच्या जन्मापासून तो अखेरपर्यंतच्या काळाचे दहा दहा वर्षांचे तीन भाग पाडले तर त्यांत प्रत्येक भागांत त्यांनीं खालीलप्रमाणें ग्रंथरचना केलेली आढळते:—

१८९० पासून १९००	सामाजिक: —पण लक्ष्यांत कोण घेतो? (१८९०—९३)	
	सगुणाबाईंची आपल्या	} (१८९१—९४)
	मुलीस व गोविंदरावांची	
	आपल्या मुलास पत्रें.	
	यशवंतराव खरे.	(१८९२—९५)
	मी.	(१८९२—९५)
	जग हें असें आहे.	(१८९७—९९)
	काळ तर मोठा कठिण	} " "
	आला व कसे दिवस गेले.	
	ऐतिहासिक: —म्हैसूरचा वाघ (अपूर्ण)	(१८९०—९१)
	उषःकाल.	(१८९५—९७)
	केवळ स्वराज्यासाठीं.	(१८९८—९९)
१९००—१९१०	सामाजिक: —भयंकर दिव्य.	(१९०१—०३)
	आजच (अपूर्ण)	(१९०४—०६)
	ऐतिहासिक: —रूपनगरची राजकन्या.	(१९००—०२)
	चंद्रगुप्त.	(१९०१—०४)
	गड आला पण सिंह गेला	(१९०३)
	सूर्योदय.	(१९०५—०६)
	माध्यान्ह (अपूर्ण).	(१९०६—०८)
	सूर्यग्रहण (अपूर्ण.)	(१९०८—०९)
१९१०—१९१९	सामाजिक: —मायेचा बाजार.	(१९१०—१२)
	कर्मयोग (अपूर्ण).	(१९१३—१७)
	ऐतिहासिक: —कालकूट (अपूर्ण).	(१९०९—११)
	वज्राघात.	(१९१३—१५)

हरिभाऊंनीं पहिल्या दहा वर्षांत चार सामाजिक कादंबऱ्या व दोन ऐतिहासिक कादंबऱ्या लिहिल्या व दुसऱ्या दहा वर्षांत दोन सामाजिक कादंबऱ्या लिहिल्या. त्यांतील एक अपूर्णच आहे. याच काळांत चार पूर्ण व दोन अपूर्ण अशा त्यांनीं सहा ऐतिहासिक कादंबऱ्या लिहिल्या.

तिसऱ्या दहा सालांत दोन सामाजिक व दोन ऐतिहासिक कादंबऱ्या लिहिल्या. त्यांपैकीं प्रत्येकांतील एक एक कादंबरी अपूर्णच आहे.

यावरून असें दिसून येतें कीं, स. १९०० नंतर हरिभाऊंनीं भयंकर दिव्य व मायेचा बाजार या दोनच सामाजिक कादंबऱ्या लिहिल्या. त्यानंतर त्यांचें लक्ष ऐतिहासिक कादंबऱ्यांकडेच विशेष लागलेलें दिसतें. दुसऱ्या दहा सालांत प्रायः प्रत्येक वर्षीं त्यांनीं एक एक ऐतिहासिक कादंबरी लिहिली आहे. त्यांतील सूर्यग्रहण हें कथानकाच्या अनुरोधानें पाहतां वस्तुतः पूर्णच झालें आहे. फक्त माध्यान्ह हीच काय ती कादंबरी अपूर्ण राहिलेली दिसते. म्हणजे दहा वर्षांच्या काळांत त्यांनीं सात ऐतिहासिक कादंबऱ्या लिहिल्या.

स. १९०० नंतर हरिभाऊंचें सामाजिक कादंबऱ्यांकडील चित्त कमी कां झालें असा साहजिकच प्रश्न उद्भवतो. त्याचें निश्चित उत्तर देणें अर्थातच शक्य नाहीं. या काळांत सुधारणा लोकांच्या कांहींशा अंगवळणीं पडत चालल्या. अर्थात् सामाजिक चळवळीचा तितका जोर कमी झाला, या परिस्थितीचाही हा परिणाम असेल. पण साधारणतः असें दिसतें कीं, समाजांतील विद्यमान व पुढील तीस चाळीस वर्षांच्या काळांतील विचारपरिवर्तनें त्यांनीं आपल्या १९०० पूर्वींच्या कादंबऱ्यांतच चित्रित केलीं. या पुढच्याही काळाची सद्यःस्थिती रेखाटीत बसणें म्हणजे समाजाचें लक्ष त्या काळाकडे वेधून त्यास सद्यःस्थितीकडे दुर्लक्ष करण्यास लावण्याप्रमाणें होणार आहे असा विचार त्यांच्या मनांत येऊनच कीं काय, ते ऐतिहासिक कादंबऱ्यांकडे वळले असावेत. ऐतिहासिक कादंबऱ्यांच्यायोगानें समाजास सद्यःस्थितीची व पूर्वस्थितीची तुलना करतां येऊन दोहोंमधीलही चांगल्यागोष्टींचा मिलाफ करतां येतो. आजच्या आणि यापुढें पंचवीस वर्षांनीं होणाऱ्या सद्यःस्थितीचें विवरण केल्यानंतर पूर्वस्थितीचें सिंहावलोकन करणेंच त्यांना कदाचित् इष्ट वाटलें असावें.

स. १९१३ सालानंतर हरिभाऊंच्या हातून फारच थोडीं ग्रंथरचना झाली याचें कारण अर्थातच त्यांच्या आवडत्या मुलीच्या मृत्यूनें त्यांच्या मनःस्थैर्याचा सर्वस्वी बिघाड झाला हेंच असलें पाहिजे.

प्रकरण ९ वें.

परीक्षेची वेळ.

हरिभाऊंची करमणूक निघाली त्या वेळचा काळ मोठा धामधुमीचा होता. संमतिवयाच्या कायद्यानें त्याच वेळीं मतभेदाची धुमश्र्वकी माजली होती. पंडिता रमाबाईच्या शारदासदनामुळे, स्त्रीशिक्षणास विरोध करणाऱ्या पक्षास सुधारकांवर मारा करण्याचे कामीं एक नवीन हत्यार मिळालें तें या वेळींच होय. पंचहौदमिशनमधील चहाप्रकरण उपस्थित होऊन बेचाळिसांवर ग्रामण्य घालण्याची चळवळ कित्येक धर्माभिमान्यांनीं सुरू केली तिचाही काळ हाच होय. स. १८९१ सालचे स्थानिक वर्तमानपत्रांचे त्या वेळचे अंक पाहिले तर त्यांत वरील तीन बाबींशिवाय दुसरा विषय क्वचितच आलेला दिसेल. हरिभाऊ हे संमतिवयाच्या कायद्यास अनुकूल होते व त्यांचे चुलते अण्णासाहेब हे प्रतिकूल होते. आनंदाश्रमांतील तिसऱ्या मजल्यावर या बिलाविरुद्ध जोराची चर्चा चालावयाची तर दुसऱ्या मजल्यावर हरिभाऊंच्या स्नेही मंडळींत, हें बिल पास झालेंच पाहिजे, हें मत आग्रहानें प्रतिपादन करण्यांत यावयाचें ! चुलतेपुतणे असे एकमेकां-विरुद्ध बाजूस होते तरी त्यांच्या प्रेमभावांत यत्किंचित्ही व्यत्यय आला नाही हें लक्ष्यांत ठेवण्यासारखें आहे. त्या वेळीं घरोघरच्या वडीलधाऱ्या माणसांनीं अशा प्रकारची सहिष्णुता दाखविली असती तर जुन्यानव्यांतील झगड्यामुळे पुणें शहरांतील ज्या कित्येक कुटुंबां-वर असमाधानाची व धुसफुशीची कृष्णच्छाया पसरली होती ती नाहीशी होऊन त्यामुळे सर्वांसच सुख लागलें असतें. फार कशाला, सहिष्णुतेच्या बाबतींत हरिभाऊंचे वडील अण्णासाहेबांप्रमाणेंच असते तर हरिभाऊंचा जीवनक्रम बराच वेगळ्या प्रकारचा झाला असता.

संमतिवयाच्या कायद्याप्रमाणेंच शारदासदन हाही विषय त्या वेळीं तीव्र मतभेदाचा झाला होता. या सदनाच्या स्थापक पंडिता रमाबाई

या मोठ्या कर्तृत्ववान्, करारी व तेजस्वी बाई होत्या. हरिभाऊंना या बाईबद्दल फार आदर वाटे. स्त्रीशिक्षणाच्या कार्यास त्यांच्यासारखी विदुषी स्त्री मिळाली याबद्दल प्रगमनशील समाजास त्या वेळीं एक प्रकारें आनंद वाटला. पण हा आनंद फार वेळ टिकणारा नव्हता. कारण या बाईंनीं ख्रिस्ती धर्माची दीक्षा घेतली असल्यामुळे त्यांच्या स्त्रीशिक्षणविषयक प्रयत्नाकडे समाज साशंक दृष्टीने पाहू लागला व त्यामुळे अखेर या बाईंचें जें तेज मालविलें तें कायमचेंच मालविलें. हिंदु धर्मांत राहूनच पंडिताबाईंनीं आपलें स्वीकृत कार्य चालविलें असतें तर आज स्त्रीशिक्षणाची स्थिति आहे यापेक्षां किती तरी पट चांगली दिसली असती. बाई मोठ्या बुद्धिवान्, कर्तृत्ववान्, व करारी होत्या यामुळे पुणें शहरांतील प्रगमनशील गृहस्थांवर या बाईंचें मोठें वजन असे. पण पुढें ख्रिस्तीधर्मप्रसाराकडेच त्यांचें लक्ष अधिक लागून शारदासदनांतील तुळशीचें झाड लाथेनें उडविण्यापर्यंत त्यांची मजल गेली तेव्हां कित्येक गृहस्थांना त्यांच्या संस्थेशीं असलेला आपला संबंध तोडून टाकावा लागला. हरिभाऊंनाही या बाईबद्दल पूज्य बुद्धि वाटे; पण पुढें त्यांच्या आयुष्यक्रमास वरीलप्रमाणें वळण मिळाल्यामुळे त्यांचा बाईंशीं असलेला स्नेह अर्थातच कमी झाला. 'मी' कादंबरीच्या प्र. ५२ मध्ये, स्त्री-शिक्षणाचे प्रयत्न स्वतःच्या पायावर उभें राहून करावयाचे, त्यांत मिशनऱ्यांची मदत घ्यावयाची नाही असा जो 'भाऊनें' आपला कृतनिश्चय प्रदर्शित केला आहे तो रमाबाईंच्या शारदासदनानेंच सूचित झाला असावा हें चटकन लक्ष्यांत आल्याशिवाय रहात नाही.

तिसरी गोष्ट पंचहौद मिशनमधील चहाप्रकरण. यांतही हरिभाऊ होतेच. ज्या दिवशीं हें चहापान झालें त्या दिवशींच हरिभाऊंचे एक चुलतभाऊ वारल्यामुळे त्यांना या समारंभास हजर राहतां आले नाही. तरी त्यांचें नांव बेचाळिसांत प्रसिद्ध झालेंच. मी हजर नव्हतां असें तूं प्रसिद्ध कर, असें हरिभाऊंच्या वडिलांनीं त्यांना सांगितलें. पण हरिभाऊंनीं तें ऐकलें नाही. मी हजर नसलों तरी तेथें हजर रहाण्याचें मीं कबूल केलें होतें, त्याअर्थीं आपण सांगतां त्याप्रमाणें मजकूर मला प्रसिद्ध करतां येत नाही, असेंच त्यांनीं वडिलांना सांगि-

तलें. वडिलांना असें सडेतोडपणाचें उत्तर देण्याचा हरिभाऊंच्या हयातींत हा येवढाच प्रसंग असला पाहिजे !

सुधारकांविरुद्ध काहूर उठण्याची पुणें शहरांत अशी जणुं काय पर्वणीच आली, त्याच सुमारास हरिभाऊंचें पहिलें कुटुंब वारलें आणि हरिभाऊंच्या परीक्षेची वेळ आली! हरिभाऊंचें वय या वेळीं सुमारे सव्वीस वर्षांचें होतें. आज या वयाचे प्रथम वर शेंकडों सांपडतील. पण त्या वेळीं लग्न लवकर होत असल्यामुळें हें वय चांगलें मोठ्या विजवराचें असें गणलें जाई. हरिभाऊंच्या मातोश्री माघमासांतच वारल्या. त्यांच्या प्रथम पत्नीनें इहलोकची यात्रा संपविली ती याच महिन्यांत ! त्यांची आवडती व एकुलती एक कन्या त्यांना शोकसागरांत लोटून याच महिन्यांत परलोकवासी झाली ! त्याचप्रमाणें त्यांचे वडील व चुलते यांच्यावरही विधुर होण्याचा प्रसंग त्यांच्या सरासरी सव्वीस सत्ताविसाव्या वर्षांच आला ! हे दुःखाचे प्रसंग घडून येण्याचे बाबतींत असा पद्धतशीरपणा कां असावा हें कोडें कोण उकलणार ?

हरिभाऊंचें पहिलें लग्न त्यांच्या वयाच्या सोळाव्या वर्षीं झालें. त्यांची प्रथम पत्नी ही कै. दामोदर विद्याधर गोखले यांची कन्या हाय. मथुराबाई ऊर्फ रमाबाई या फार सालस होत्या. त्यांना तीन अपत्यें झालीं, पण त्यांपैकीं एकही जगलें नाहीं. तिसऱ्या बाळंतपणाच्या वेळेस पहिल्या पांच दिवसांतच त्यांची तबबेत बिघडली. औषधोपचार चालू होतेच; पांचव्या दिवशीं डॉक्टर प्रकृति पाहून, आतां कांहीं घाबरावयास नको, म्हणून सांगून गेले आणि दोन तासांतच बाईचें देहावसान झालें ! रमाबाई निवर्तल्यावर त्यांचें बालक त्यांच्या पश्चात् दोन महिनेच होतें. या प्रसंगानें, विशेषतः तो अशा अनपेक्षित रीतीनें घडल्यामुळें, हरिभाऊंच्या चित्तास फारच मोठा धक्का बसला आणि वैवाहिक आयुष्यक्रमाबद्दलच्या वैराग्य वृत्तीचें त्यांच्या मनावर ठाणें बसलें.

याच वेळीं हरिभाऊंच्या दोन जिवलग मित्रांच्याही बायका मरण पावल्या. त्यांपैकीं एक तर हरिभाऊंच्या बायकोप्रमाणेंच बाळंतपणांत मरण पावली. तिघेही सुधारक मताचे, तेव्हां अर्थातच आतां

पुढें कोणता मार्ग आक्रमावा हा प्रश्न त्यांच्या पुढें आला. घरांतली मंडळी हरिभाऊंच्या जवळ लग्नाच्या गोष्टी काढूं लागली, पण त्यांनीं, मला लग्न करावयाचें नाहीं, असें सांगितलें. हरिभाऊंचा स्वभाव घरांतल्या मंडळींना माहीत होता. हा आतां “नाहीं” म्हणतो तेव्हां खरोखरच तो लग्न करणार नाहीं असें वाटून सर्वांचीं अंतःकरणें दुःखित झालीं. याप्रमाणें सरासरी वर्ष गेलें तरी हरिभाऊंचा निश्चय कांहीं बदलत नाहीं असें पाहतांच घरच्या मंडळींना फार काळजी वाटूं लागली. वस्तुतः आपण सुधारकी मताचे, तेव्हां आपण वास्तविक पुनर्विवाह केला पाहिजे. बरें तें आपल्या हातून झालें नाहीं आणि आपण जुन्या पद्धतप्रमाणेंच लग्न केलें तरी घरांतील जुन्यानव्यांतील झगड्या-मुळें आपल्या पहिल्या बायकोस जसा त्रास झाला तसाच दुसऱ्या बायकोसही होणार, असा विचार मनांत येऊनच त्यांनीं लग्न करावयाचें नाहीं असा निश्चय केला असावा. पण या वेळीं एक विशेष गोष्ट घडून आली. त्यांच्या वडिलांच्या मातुःश्री याच वेळीं आजारी पडल्या. ‘मी लग्न करीन’ अशी कबुली तुझ्या तोंडून आल्याशिवाय मला सुखानें मरण येणार नाहीं, असें हरिभाऊंना जवळ बोलावून आजीनें सांगितलें. झालें, हरिभाऊंना पाझर फुटला आणि “बाळपणापासून ज्यांनीं आपल्याला अत्यंत प्रेमानें वाढविलें त्यांनीं कोणत्याही गोष्टीचा हट्ट धरून अगदीं त्रागा करण्याची पाळी आणली तर आपण आपलें मन आंवरून त्यांच्या इच्छेप्रमाणें करण्याला प्रवृत्त होतो हें अंतर्गूढ प्रेमामुळेंच होय” हे ‘मी’ चे उद्गार त्यांनीं अन्वर्थक केले ! त्यांचे दोन स्नेही हरिभाऊ काय करतात याचीच वाट पहात बसले होते. हरिभाऊंनीं अशा रीतीनें मार्ग मोकळा करून दिल्यामुळें त्यांनींही पुनः प्रथम वधूशींच यथाविधि गृहस्थाश्रमाचा स्वीकार केला !

यासंबंधांत हें जरूर ध्यानांत ठेवलें पाहिजे कीं, हरिभाऊंचें मत प्रथम-पासूनच सुधारणा सावकाशीनें झाली पाहिजे असें होतें. “कोणचीहि गोष्ट सावकाशी सावकाशीनें जितकी होईल, तितकी एकदम दांडगाईनें होणार नाहीं.” (मी. प्र० ६०) असें त्यांनीं आपलें मत स्पष्ट रीतीनें प्रतिपादन केलें आहे. त्यांचें दुसरें लग्न होण्यापूर्वीं पांच वर्षे त्यांनीं गणपतराव कादंबरींत “ज्या गोष्टी समाजास फार त्याज्य अशा वाटतात

त्या बळजबरीनें अमलांत आणणें हें समाजाच्या हिताला अपायकारक आहे. त्या सावकाश व आपोआप प्रचारांत आल्या म्हणजे फार हितावह होत” असें ध्वनित केले आहे. तरी पण स्वतःच्या वर्तनाचें हरिभाऊ केव्हांही समर्थन करीत नसत. या प्रसंगी थोडे धडाडीचें वर्तन आपल्या हातून होतें तर फार चांगलें झालें असतें, असेंच त्यांना वाटे. यावेळीं सुधारकांत ते प्रमुख गणले नव्हते तरी त्यांची बरीच प्रसिद्धी होती. श्रीधर विठ्ठल दाते हे तर त्यांना “सुधारकाचें पिल्लू” म्हणत ! याप्रमाणें त्यांचा द्वितीय विवाह झाल्यानंतर येथील पुणवैभव नामक धर्माभि-मानी पत्रांत त्याविरुद्ध टीका आलीच. हरिभाऊंचे श्वशुर रा. बळवंतराव चोळकर हे जुन्या मताचे व मोठे स्नानसंध्येशीळ असत. त्यांच्या पूजेला पांच तास लागत असत. हरिभाऊ सुधारक मताचे आहेत हें त्यांना ठाऊक होतें. पण ते यासंबंधानें बोलतांना प्रो० पानसे यांजपार्शी म्हणाले होते कीं “आतां जुनें काय राहिलें आहे ? आतां आगगाडींत सुद्धां माणसें फगळाचें खाऊं लागलीं !” त्या काळांत आणि आतांच्या काळांत सोवळें-ओवळें किंवा आचार-विचार यांमध्ये किती जमीन-अस्मानाचें अंतर पडलें आहे याची हरिभाऊंच्या श्वशुरांच्या या उद्गारावरून चांगली साक्ष पटते ! धर्माभिमानी पत्रांत “एका बोलक्या सुधारकांनीं वागेंत हळूच जाऊन लग्न केलें. आश्चर्य हें कीं, एका धर्मभोळ्या व चार घटका नाक धरून बसणाऱ्या गृहस्थानें आपली ११ वर्षांची मुलगी त्याला दिली.” असा मजकूर प्रसिद्ध झाला होता.

हरिभाऊंच्या नवीन पत्नी रमाबाई या त्या वेळेच्या मानानें बऱ्याच शिकल्या होत्या. किंवाहुना प्रो. पानसे यांनीं मुलीला चांगलें लिहितां वाचतां येतें हें पाहूनच ती पसंत केली होती. लग्न झाल्यानंतर त्यांनीं रमाबाईंना कांहीं पुस्तके वाचावयास दिलीं होती. “पुस्तके वाचून झालीं नाहींत तर लग्न परत करूं,” असाही त्यांनीं त्यांना धाक घातला होता ! पण हें असें किती दिवस चालणार ! जुन्या पद्ध-तीचा कित्ता एकाग्रतेनं गिरविणाऱ्या दहा माणसांच्या कुटुंबांत जिला धाक दाखवावयाचा सर्वांनाच अधिकार, अशा नवीन मुलीस लिहिणें वाचणें कसें चालवितां येणार ?

हरिभाऊंची वस्तुतः आनंदाश्रमांत रहाण्याची सोय होती, इतकेंच नव्हे तर तेथेंच त्यांनीं सहकुटुंब रहावें अशी महादेव चिमणाजींची योजनाही होती. पण हरिभाऊंच्या अनिश्चयामुळे म्हणा किंवा भिडस्तपणामुळे म्हणा, त्यांच्या हातून तें झालें नाहीं. यामुळे “आम्हांला इकडे आड आणि तिकडे विहीर असें झालें आहे. घरच्या माणसांचीं बोलणीं टाळायला जावें तर यांची मर्जी जाते, यांची संभाळावी तर त्यांची जाते” (मी प्र. ५२) असें त्यांच्या पत्नीस होऊन त्यांना बराच त्रास सोसावा लागला असल्यास त्यांत कांहीं नवल नाहीं. या जुन्या नव्याच्या लढ्यांत कित्येक युवक सुधारकांच्या स्त्रीशिक्षणविषयक कल्पनांची अशाच प्रकारें वाताहत झाल्याचीं त्या काळीं अनेक उदाहरणें घडलेलीं दाखवितां येण्यासारखीं आहेत.

हरिभाऊंनीं याच वेळीं आनंदाश्रमांत संसार थाटला असता तर वडिलांचा त्यांचेवर कदाचित् वाईटपणा आला असता. पण हरिभाऊ वागले त्या रीतीनें तरी त्यांना वडिलांचा चांगुलपणा कोठें संपादतां आला ? हरिभाऊ इतके जपून वागत होते तरी “तो कसा कां वागेना? आमच्या हातचा पार्थिव त्यानें लाथेनें उडवून दिला नाहीं म्हणजे मिळविली !” असें त्यांचे वडील म्हणतच असत ! यांत त्यांचा दोषही नव्हता. ते एकधोरणी असल्यामुळे कांही देवाण घेवाण करून तडजोड पाडणें त्यांच्या स्वभावाला अशक्य होतें. हरिभाऊ बाह्यात्कारी कसे वागले तरी त्यांचीं मते नानासाहेबांना पूर्ण माहित होती. अशा स्थितींत नुसत्या वरकरणीं वागणुकीनें त्यांचें तरी समाधान कसें व्हावें ? वडिलांच्या एकधोरणीपणाचेंच अनुकरण करून हरिभाऊंनीं आरंभापासूनच आपली वेगळी व्यवस्था ठेवली असती तर तें सर्व दृष्टींनीं श्रेयस्कर झालें असतें. पुढें कांहीं वर्षांनीं तरी त्यांना असें करावें लागलेंच. तरी पण हरिभाऊंसारख्या जनमिळाऊ माणसाच्या हातून यापेक्षां वेगळें वर्तन झालें असतें तरच आश्चर्य होतें. प्रत्येक नाटककार नट असतोच असें नाहीं. किंबहुना रंगभूमीस सर्वथा अपारिचित असेच नाटककार पुष्कळ सांपडतील. समाजसुधारणे-संबंधांत हरिभाऊंची स्थिति अशा नाटककाराप्रमाणेंच होती !

प्रकरण दहावे.

आनंदाश्रम.

हरिभाऊंचे चुलते अण्णासाहेब यांनी आनंदाश्रमावर हरिभाऊंची स्थापना केल्याचें यापूर्वीच सांगितलें आहे. ही संस्था म्हणजे वस्तु-सृष्टीतील एक अद्भुत गोष्टच होय. या संस्थेचे स्थापक कै० वा० महादेव चिमणाजी आपटे यांचा आयुष्यक्रम पहातां त्यांनीं जुन्या पंथाचे वैदिक, शास्त्री, संन्यासी वगैरेंकरितां व जुन्या संस्कृत ग्रंथांच्या प्रकाशनार्थ एक संस्था काढण्यांत आपल्या सर्व द्रव्याचा विनियोग करावा याबद्दल कोणासही आश्चर्यच वाटेल. भांड्यांत जी वस्तू प्रथम ठेवावी तिचा वास त्याला कायम रहातो, असें जें म्हणतात तें पुष्कळ वेळां मोठ्या विचित्र रीतीनें प्रत्ययास येतें; त्यांतीलच हें एक उदाहरण असावें. अण्णासाहेब प्रथम सुधारक म्हणून, विशेषतः पुनर्विवाहाचे पुरस्कर्ते, म्हणून समाजापुढें आले. त्यांचा पुढील आयुष्यक्रमही जुन्या पंथाला कोणत्याही प्रकारें पोषक असा नव्हता. त्यांनीं आपला द्रव्यनिधि वस्तुतः एकाद्या आधुनिक तऱ्हेनें चाललेल्या शिक्षणसंस्थेस किंवा एकाद्या सुधारणाप्रचारक संस्थेस द्यावयास पाहिजे होता. पण तसें न करितां त्यांनीं जुन्या पद्धतीप्रमाणेंच तो वैदिक, शास्त्री, संन्यासी वगैरेंच्या सहाय्यार्थ वेचला. याचें कारण, जुन्या संस्कारांचा त्यांच्या प्रथम वयांत त्यांच्या मनावर उमटलेला ठसाच असावा असें वाटतें. चतुर्थाश्रम घेण्याचा त्यांचा बेत पूर्वीपासूनच ठरला होता. आनंदाश्रमाचा स्वर्च चालण्यास अवश्य असलेली रक्कम जमतांच चतुर्थाश्रम घेऊन आश्रमांत रहावयाचें असा त्यांचा संकल्प झाला होता. संस्थेला यदाकदाचित् अधिक पैशाची जरूरी पडली तर चतुर्थाश्रमांतही वकिली करण्याचें त्यांनीं ठरविलें होतें ! खरोखरच ही त्यांची इच्छा मूर्तस्वरूपांत आली असती तर वस्तु-सृष्टींत एका अद्भुताचा प्रत्यक्ष प्रयोग घडलेला लोकांना पहावयास सांपडला असता !

या आश्रमाच्या दोन उपयुक्त शाखा म्हणजे विद्यार्थीगृह व ग्रंथ-प्रकाशन या होत. विद्यार्थीगृहांत कोंकणस्थांचीं गरीब व हातकरू मुलें विद्याभ्यासाकरितां ठेवून त्यांचें पालनपोषण करावें, असा माधवरावजींचा संकल्प होता. त्याचप्रमाणें अप्रकाशित पण चांगल्या नामांकित संस्कृत ग्रंथांचें या आश्रमाच्या विद्यमानें प्रकाशन व्हावें असाही त्यांचा हेतु होता. आश्रमांतील या दोन उपयुक्त शाखा हरिभाऊंनीं त्यांच्या इच्छेप्रमाणें त्यांच्या पश्चात् पंचवीस वर्षेपर्यंत चालविल्या व हल्लींही त्या तशाच चालूं आहेत. आपल्या आपटे घराण्यांतील मुलें मूर्ख निपजू नयेत, असाही माधवरावजींचा विद्यार्थीगृह काढण्यांत एक उद्देश होता. त्या उद्देशानुसार माधवरावजींच्या तिन्ही भावांचे मुलगे आनंदाश्रमांत विद्याभ्यासाकरितां राहून गेले. त्यांतील कित्येकांचें थोडें थोडकें शिक्षणही झालें. पण अण्णासाहेबांनीं केलेल्या या सोयीचा फायदा घेऊन नांवलौकिकास चढलेला असा अद्याप एकही मुलगा निघाला नाही ! हा विलक्षण योगयोगच म्हटला पाहिजे.

हरिभाऊंना आनंदाश्रमासारखी संस्था मिळाल्यामुळें त्यांना बरेंचसें स्वास्थ्य आलें. त्यांच्या आयुष्यास निश्चितपणा येण्यासही या संस्थेचेंच सहाय्य झालें. ग्रंथलेखनाच्या कामास स्वस्थपणाची व सुखसोयींची अनुकूलता लागते ती या आश्रमानें त्यांना लाभून दिली. पण ही संस्था चालविणारानें जुन्या पद्धतीनेंच राहिलें पाहिजे, असा निर्बंध असल्यामुळें हरिभाऊंना, स्वतःस संमत वाटणाऱ्या प्रगमनशील गोष्टी आचरणांत आणण्याचा मार्ग कायमचाच बंद झाला. जीं मते आपण प्रतिपादीत आलों त्यांचें आचरण होण्याचे कामीं अशा रीतीनें आपण कायमचा बंधारा घालून घेतला ही गोष्ट हरिभाऊंच्या मनास थोडी फार जाचकच झाली असली पाहिजे. पण वडीलधाऱ्या माणसांचे प्रेमपाश तोडून स्वमताभिमानास अनुरूप असें आचरण करण्यास प्रवृत्त होण्यासारखी धडाडी आणि निग्रह त्यांच्या अंगीं नसल्यामुळें या जाचाचा प्रतिकार करून त्यावर त्यांना जय मिळवितां आला नाही.

हरिभाऊंच्या सहवासानें आणि साहचर्यानें ज्या आश्रमाचें नांव अन्वर्थक झालें त्या आश्रमाची व्यवस्था पाहण्याचें काम हरिभाऊंनीं

पंचवीस वर्षे केलें. येथील निरनिराळ्या प्रकारचे विधि, व्रतवैकल्यें, उत्सव, कथाकीर्तनें, वगैरे सर्वांची व्यवस्था हरिभाऊ अगदीं यथासांग रीतीनें करीत. या सर्व गोष्टी ते अंगीकृत कर्तव्य म्हणून करीत किंवा अंतःकरणपूर्वक श्रद्धेनें करीत यासंबंधानें एकमत होणें अर्थातच शक्य नाहीं. तें त्यांनीं कसेंही केलें असलें तरी ज्यांनीं आपलें पितृवत् पालन केलें त्या आपल्या चुलत्यांच्या इच्छेप्रमाणें त्यांनीं ही संस्था पंचवीस वर्षे निर्वेध रीतीनें चालविली व ते त्यांच्या ऋणांतून मुक्त झाले. हें कार्य त्यांनीं प्रमुखतः कर्तव्य बुद्धीनें प्रेरित होऊनच केलें असलें पाहिजे हें पुढें एका प्रकरणांत डॉ. पॉल डायसन यांचा जो उतारा दिला आहे त्यावरून लक्षांत येईल.

एकीकडे आनंदाश्रमाची व्यवस्था पाहणें व दुसरीकडे समाजसुधारणेची विचक्षणा करीत बसणें ही आपल्या आयुष्यक्रमांतील विसंगति आपल्याला नाहींशी करतां येईल तर फार चांगलें होईल असें हरिभाऊंना निदान आरंभीं आरंभीं तरी नेहमीं वाटत असे. आनंदाश्रमाचें काम सोडून द्यावें तर तेंही कांहीं सोपें नव्हतें. त्यांच्यावर ती एक मोठी जबाबदारी होती. या संस्थेच्यामुळे आपल्या सामाजिक मताचा सर्वस्वी कोंडमारा होतो असें त्यांना एकीकडून वाटे तर दुसरीकडून ज्यांनीं आपलें पुत्रवत् पालन केलें त्यांनीं आपल्या सुप्रत केलेली कामगिरी अर्धवट कशी टाकून द्यावी, अशी त्यांच्या मनांत वरचेवर धडपड चाले. कित्येक वेळां संस्थेचें काम सोडून देणेंच श्रेयस्कर आहे, असाही त्यांचा निश्चय झाल्यासारखा होई. अशाच एका प्रसंगीं “हें काम सोडूं नये” असा त्यांना अण्णासाहेबांचा दृष्टान्त झाला. तेव्हांपासून या बाबतींत त्यांनीं आपल्या मनाची चलबिचल होऊं दिली नाहीं. हरिभाऊंचा स्वप्नावर व दृष्टान्तावर विश्वास होता. अशा गोष्टींवर विश्वास बसणें न बसणें हें सर्वस्वी त्यांचा, जसा ज्याला अनुभव येईल त्यावर अवलंबून असतें. स्वप्न आणि दृष्टान्त हे पुष्कळ वेळां भावी स्थितीचें पूर्व ज्ञान करून देण्याचे कामीं साहाय्यभूत होतात असा आपल्या आयुष्यक्रमांत अनेक प्रसंगीं अनुभव आला असल्याचें ते सांगत. त्यामुळेच त्यांचा अशा गोष्टींवर विश्वास बसला असावा असें दिसतें. ‘पण लक्ष्यांत कोण घेतो’, ‘मी’, ‘भयंकर दिव्य’

वगैरे त्यांच्या कादंबऱ्यांत पुढील स्थितीचें ज्ञान करून देणारीं स्वप्ने पडल्याचे जे कित्येक ठिकाणीं निर्देश आहेत तेहि हरिभाऊंचा अशा गोष्टींवर विश्वास असल्याचेच द्योतक होत.

आनंदाश्रमांत जुन्या नव्या पंथाचे यती, संन्यासी, शास्त्री वगैरे अनेक प्रकारचे लोक येत. पण हरिभाऊंच्या प्रेमळ व मनमिळाऊ स्वभावामुळे सर्वांचें आदरातिथ्य होऊन कोणाचेंही असमाधान होण्यास सहसा जागा रहात नसे. आनंदाश्रमांत तैलंगणांतील विद्वान् शास्त्री पंडित पुष्कळ वेळां येत, त्यांच्याशीं हरिभाऊ संस्कृतांत बोलत. हरिभाऊंचें संस्कृत चांगलें असे, त्याचा त्यांना अशा वेळीं चांगला उपयोग होत असे. विशेषतः त्यांच्या या गुणाचा उपयोग आश्रमाच्या ग्रंथप्रकाशनाच्या शाखेसंबंधांत उत्कृष्ट झाला. त्यांच्या पंचवीस वर्षांच्या अमदातीत ही शाखा साधारण चांगली रंगरूपाला आली. आनंदाश्रमाच्या विद्यमानें प्रकाशित झालेल्या ग्रंथांपैकीं “ सर्वदर्शनसंग्रह ” हा ग्रंथ हरिभाऊंनींच संपादिला होता. आणि त्यांनीं आपल्या आयुष्यक्रमांत जर कांहीं संपादन केलें असेल तर सर्वदर्शनसंग्रह हेंच होय. त्यांच्या कादंबऱ्यांतही हाच संग्रह पाहून वाचकांचें मन चकित होऊन जातें.

आश्रमांत निरनिराळ्या ठिकाणचे यती, संन्यासी उतरावयास येत. त्यांच्या एकेक गमतीदार गोष्टी हरिभाऊंस पहावयास सांपडत. एकदां एक स्वामी दोन दिवस आश्रमांत जेवले व पुढें जेवावयास बाहेर जाऊ लागले. आपण जेवावयास बाहेर कां जातां ? असा त्यांना प्रश्न केला. तेव्हां त्यांनीं सांगितलें कीं, तुमच्या घरीं गाय व्याली असल्यामुळे तुम्हांला सोयर आहे !

कांहीं स्वामी पैशास हात लावीत नसत. पैसा घ्यावयाचा असला कीं तो वस्त्रांत बांधून दिलेला घेत असत. कोणी एक स्वामी तोंडांत बाण ठेवीत व तो पूजेच्या वेळेस काढून त्याची पूजा करीत व पुन्हां पहिल्या जागीं नेऊन ठेवीत ! एकदां एक स्वामी आले त्यांनीं पानांतील पहिल्याच वाढीचा काला करून खाद्या व पुन्हां कांहीं घेतलें नाहीं. तेव्हां हरिभाऊंना फारच वाईट वाटलें. स्वामींची ही पद्धत

आधीं माहीत असती तर त्यांना चांगले चांगले पदार्थ त्यांनीं प्रथमच वाढविले असते. या स्वामींनीं कांहीं पैसे घ्यावेत, छाट्या घ्याव्यात किंवा निदान कांहीं संस्कृत ग्रंथ घ्यावेत अशी हरिभाऊंची इच्छा होती. पण त्यांनीं यांपैकीं कशाचाही स्वीकार केला नाही. आनंदाश्रमांत येणाऱ्या संन्याशांमध्ये असं निरपेक्ष व निस्पृह गृहस्थ अर्थात् फारच थोडे येत. हे स्वामी जे एकदां गेले त्यानंतर त्यांचें पुन्हां कधीं-हि दर्शन घडलें नाही !

एक स्वामी आले. त्यांचीं एकेक बस्तानें फारच कठीण होतीं. आंघोळ केल्यानंतर शूद्राचें तोंड पहावयाचें नाही, जेवण अंधारांत जेवावयाचें, व जेवतांना एकेक घास लोकांनीं त्यांच्या हातांत दिला पाहिजे ! असे त्यांचे विचित्र नियम असत. आनंदाश्रमांतून या स्वामींना एक दिवसांतच गांशा गुंडाळून निघून जावें लागलें.

एकदा एक पाहुणे आले ते दाणदाण पाय आपटीत मालकाचा शोध करूं लागले. त्याबरोबर हरिभाऊंनीं पुढें होऊन त्यांची विचारपूस केली. तेव्हां ते गृहस्थ, आपल्याला काय पाहिजे, काय नाही याबद्दल हुकूम करण्याच्या आवाजानें गुरकावूं लागले. मनुष्यस्वभावाचें निरीक्षण करण्यांत पडईत असलेल्या हरिभाऊंसही त्यांच्या या वृत्तीचें कारण समजेना. या मनुष्याचें डोकें वगैरे फिरलें असेल अशी समजूत होऊन हरिभाऊंनीं त्याची सर्व व्यवस्था नीट रीतीनें ठेविली. शेवटीं 'आनंदाश्रम' नांवाची पुण्यांत एक खानावळ आहे, त्या खानावळींत आपण आहोंत असं हा गृहस्थ समजत असल्याचें हरिभाऊंच्या लक्षांत आलें !

आनंदाश्रमांत हरिभाऊंकडे सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत खो दिल्यासारखीं एकामागून एक माणसें येत. पण हरिभाऊंना माणसांचें वेड इतकें होतें कीं, स्वतांची कितीहि गैरसोय झाली तरी ते कोणास कधींहि दुखवीत नसत. जो भेटावयास येई त्याच्याशीं शांतपणानें बोलून ते त्याचा परामर्ष घेत. कोणाच्या अंतरीची कोणतीहि व्यथा असो, ती हरिभाऊंपाशीं निवेदन करण्याकरितां यावयाचें असा पुढें पुढें तर कित्येक लोकांचा अगदीं क्रमच ठरल्यासारखा असे. हरिभाऊ मात्र आपली व्यथा कोणापाशींहि कधीं सांगावयाचे नाहींत. प्रत्येकाच्या मार्गे त्याची

स्वतःची भगभग आहेच. आपण आणखी त्यांत भर कशाला घाला, असें ते नेहमीं म्हणत. त्यांच्या वेळेवर मात्र कोणीहि स्वामित्व गाजवावें असा त्यांच्या आंगीं विलक्षण भिडस्तपणा होता.

हरिभाऊंच्या मार्गे हा नुसता माणसांच्या रहदारीचा ससेमिरा असे असें नसून इतरही अनेक नाटपेड भानगडी असत. पुण्यांत कोणतीहि संस्था निघो, हरिभाऊ पत्रांतील श्रीकाराप्रमाणें त्या संस्थेचे एक सभासद असावयाचेच; एखाद्या संस्थेचे सेक्रेटरी, दुसऱ्या संस्थेचे अध्यक्ष, तिसऱ्याचे उपाध्यक्ष, चवथीचे नियामक अशाप्रमाणें प्रमुख स्थानावर नेमून घेण्याची मनुष्यास एकदां संवय होत गेली म्हणजे त्या चक्रांत तो कायमचाच अडकला जातो. इतक्या संस्थांचें काम एकाच्या हातून होणें अर्थातच अशक्य असतें, यामुळे पुष्कळ संस्थांचीं पुरस्कर्ती व प्रमुख म्हणून जीं माणसें गणलीं जातात त्यांची प्रसिद्धी व हातून प्रत्यक्ष होणारें काम हें बहुधा व्यस्त प्रमाणांतच असतें ! कोठल्याही संस्था घ्या, त्या सर्वांत शहरांतील प्रमुख व पुढें पुढें असणाऱ्या दहा पांच माणसांपैकीं आलटून पालटून एक दोन किंवा तीन असे सभासद असावयाचेच. यापेक्षां एका माणसानें दोन तीन संस्थांपेक्षां अधिक संस्थांचे सभासद व्हावयाचें नाहीं असा सभासद होणारांनीं किंवा त्यांना सभासद करणारांनीं निर्विध ठेविल्यास तो खरोखरच उभयपक्षींहि हितावह होईल. शेंकडों संस्थांशीं मनुष्यानें संबंध ठेवला तरी अखेर एक दोन संस्थांतच फार तर त्यास आपल्या कर्तृत्वाचा ठसा उमटविणें शक्य असतें. हरिभाऊंचेंच उदाहरण पाहिलें तर अनेक संस्थांशीं कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपांत त्यांचा संबंध असला तरी त्यांच्या नांवाचें साहचर्य ज्या संस्थेशीं जोडलें जाईल अशी फक्त एकच संस्था निघेल. आणि ती नूतन मराठी विद्यालय हीच होय. अनेक संस्थांत धांवाधांवा करण्यापेक्षां एक दोन संस्थांतच स्थिरतेनें व एकतानतेनें काम करणें परिणामीं अधिक श्रेयस्कर ठरतें, हें तत्त्व समाजांत प्रमुख गणलेल्या व्यक्तींनीं लक्षांत ठेवल्यास त्यापासून सर्वस्वी हितच होईल.

प्रकरण ११ वें.

आणखी दोन संस्था.

आनंदाश्रमाप्रमाणेंच हरिभाऊंचा सुमारे ३०-३५ वर्षे संबंध होता अशा दुसऱ्या एका संस्थेचा येथें निर्देश करणें अवश्य आहे. किंबहुना तो निर्देश करण्याचें चुकल्यास, हरिभाऊंनीं आपल्या आयुष्यक्रमांत केलेला एक अत्यंत महत्त्वाचा कार्यभाग नमूद न केल्यासारखें होईल. ती संस्था म्हणजे नूतन मराठी विद्यालय ही होय. शास्त्रीबुवांनीं स्थापन केलेल्या न्यू इंग्लिश स्कूलमध्ये लाइफ मॅबर म्हणून काम करण्याची हरिभाऊंची फार इच्छा होती. पण ते पदवीधर नसल्यामुळे व पदवीधराशिवाय कोणासही लाइफ मॅबर घ्यावयाचें नाहीं, असा सोसायटीचा निर्वेध असल्यामुळे त्यांची ही इच्छा सफल होणें शक्य झालें नाहीं. तरी पण स्वस्थ न बसतां त्यांनीं आपली ही मनीषा शेवटास नेण्याची दुसरीच एक संधि साधली. सन १८८३ सालीं शास्त्रीबुवांचें स्मारक म्हणून एक शाळा येथें सुरू करण्याचा बूट निघाला. या कार्यास ट्रेनिंग कॉलेजमधून पास झालेले दोन तीन गृहस्थ तयार झाले. कै. कृष्णाजी बल्लाळ डोंगरे हे यांपैकीच होत. या शाळेचा अव्वलपासून अखेरपर्यंत इतिहास माहीत असलेले शाळेतल्या शिक्षकांपैकीं, हे एकच गृहस्थ स. १९२३ च्या प्रारंभापर्यंत हयात होते. यांना संस्था स्थापन करण्याच्यावेळीं हरिभाऊंच्याच सल्लामसलतीचा विशेष फायदा झाला. या संस्थेशीं हरिभाऊंचा, एक आस्थेवाईक प्रमुख कार्यकर्ते म्हणून, अव्याहत संबंध होता. हरिभाऊंचा उत्साह, कर्तृत्वशक्ति व शिक्षणलालसा ह्या तिन्ही गुणांचा जर कोठें विशेष उपयोग झाला असेल तर तो या संस्थेसंबंधांतच होय. डी. ई. सोसायटीनें त्यांना लाइफ मॅबर म्हणून घेतलें असतें तर त्यांना फार तर प्रो. आपटे म्हणून प्रसिद्धी मिळवितां आली असती, पण या संस्थेशीं त्यांचा अगदीं आरंभापासून संबंध जडल्यामुळे त्यांना एक वेगळी संस्था निर्माण करण्यांत प्रमुखपणा घेतां आला. अगदीं

तात्यापंतोजी शाळेपासून पूर्ण कॉलेजपर्यंत चढत गेल्याचें या संस्थे-
सारखें इलाख्यांतील शिक्षणाच्या इतिहासांत दुसरें उदाहरण सांपडणार
नाहीं. ही संस्था हरिभाऊंच्या वैचित्र्यमय आयुष्यांतील खरोखरच
एक संस्मरणीय गोष्ट होय.

ही संस्था प्रथम मोरोबादादांच्या वाड्यांत सुरू झाली. एक दोन
वर्षांतच या शाळेस इंग्रजी तीन इयत्तांचे वर्ग जोडण्यांत आले. सन
१८९० सालीं इंग्रजी ५ इयत्तांपर्यंत तिची मजल गेली आणि १८९५
सालीं या शाळेचें पूर्ण हायस्कूल झालें. यानंतर वीस वर्षांनीं कॉले-
जचे पहिले दोन वर्ग निघाले व पुढें चार वर्षांत हें फर्स्ट ग्रेड कॉलेज
झालें. नूतन मराठी शाळेच्या अंकुरांतून न्यू पूना कॉलेजचा वृक्ष
तयार झाला, त्याचें श्रेय या शाळेच्या स्वार्थत्यागी चालकांप्रमाणेंच
हरिभाऊंनाही देणें जरूर आहे.

शाळेला इंग्रजी वर्ग जोडण्यांत आले तेव्हांपासूनच हरिभाऊ आठ-
वड्यांतून कांहीं तास शाळेंत शिकवूं लागले. हा त्यांचा क्रम पुढें
१०।१२ वर्षें चालूच होता. शिकविण्याबद्दल त्यांनीं वेतन वगैरे कांहीं
घेतलें नाहीं हें सांगावयास नकोच. हरिभाऊंच्या शिकवण्यावर विद्या-
थ्यांचें साहजीकच प्रेम असे. एक दोन वर्षें तर त्यांनीं सायन्स हा
विषय सातव्या इयत्तेस शिकविला, तेव्हां तो विशेष मनोरंजक केल्या-
बद्दल त्यांनीं विद्यार्थ्यांकडून वहावा मिळविली. हरिभाऊंना इतर
पुष्कळ व्याप असत, पण या संस्थेच्या कामास ते नेहमीं अग्रस्थान
देत. या संस्थेसंबंधानें पूर्ववयांत आपण ठरविलेले मनोरथ आपल्या
हयातींत सिद्धीला गेलेले पाहून त्यांना परमावधीचा आनंद होत असे !

शाळेंतील मुलांकरितां दरसाल एक उपदेशात्मक व्याख्यान द्याव-
याचें हा त्यांचा क्रम कमींत कमी २० वर्षें चालला होता. संस्थेच्या
उत्कर्षाकरितां जें जें म्हणून करणें जरूर असे तें ते मोठ्या औत्सुक्यानें
व तत्परतेनें करीत. कॉलेज निघाल्यानंतर त्याच्या लायब्ररीकरितां
त्यांनीं आपला सुमारे पांच हजार रुपये किंमतीचा पुस्तकसंग्रह त्यास
बक्षीस दिला. अशा रीतीनें शिक्षणसंस्था व लेखनव्यवसाय या दोन्ही
मार्गांनीं हरिभाऊंनीं तरुण पिढीस उपकृत केलें आहे.

हरिभाऊंना युनिव्हर्सिटीची पदवी संपादन करतां आली नाही, पण युनिव्हर्सिटीच्या परीक्षांचे ते परीक्षक झाले. सेनेटच्या फेलोच्या जागी त्यांची योजना झाली. उच्च शिक्षणातील परीक्षांना विद्यार्थी पाठविणारी एक संस्थाही त्यांच्या प्रमुखत्वाने अगदी अल्प-रंभामधून विकास पावली. त्यांनी लिहिलेले कित्येक ग्रंथही उच्च परीक्षांच्या अभ्यासाकरितां नेमण्यांत आले. त्यांना याहून अधिक पदवी ती कोणती मिळावयाची राहिली होती? अशा गृहस्थांना युनिव्हर्सिटीकडून त्यांच्या गुणानुरूप ऑनररी पदव्या देणे किती अवश्य आहे हे हरिभाऊंच्या उदाहरणावरून विशेष रीतीने लक्षांत येते. अशा पदव्या दिल्याने त्या वेणाराचा मोठेपणा वाढतो अशांतला भाग नसून त्यांवरून युनिव्हर्सिटीस खरी गुणग्राहकता आहे हे मात्र सिद्ध होईल.

हरिभाऊंच्या आयुष्यक्रमाशीं संलग्न असलेली तिसरी संस्था म्हटली म्हणजे पुणे शहर म्युनिसिपालिटी ही होय. हरिभाऊ म्युनिसिपालिटीचे सुमारे २० वर्षे सभासद होते व तीन वर्षे अध्यक्ष होते. हरिभाऊंची शांतवृत्ति व मनमिळाऊ स्वभाव असल्यामुळे म्युनिसिपालिटींतही त्यांना कांहीं माणसांचा आत्मपरिवार करितां आला. ते म्युनिसिपालिटींत होते तोंपर्यंत त्यांची अशी एक स्वतंत्र संघटना होती आणि त्या संघटनेच्या सामर्थ्यावर त्यांना बरीच महत्त्वाचीं कामे करितां आलीं. कित्येक वर्षे तर हरिभाऊ म्हणजे पुण्याची म्युनिसिपालिटी, अशीच स्थिति झाली होती.

पुणे जिल्हाकरितां प्रथम अबकारी कमिटी नेमली तेव्हां ते म्युनिसिपालिटीतर्फे तींत सभासद असून लोकपक्षाची बाजू कमिटीपुढे मांडण्याचे काम त्यांनीं अनेक वेळां चांगल्या तऱ्हेनें केलेले आहे. त्या वेळां त्यांच्या स्वप्तीनें कांहीं गुत्ते बंद होणें, कांहींचें स्थलांतर होणें, गुत्ते उघडे राहण्याची वेळ कमी होणें अशा कित्येक श्रेयस्कर सुधारणाही झाल्या आहेत.

म्युनिसिपालिटीच्या स्कूल बोर्डाचे चेअरमन असतां त्यांनीं पुणे येथील अजबखान्यांत शिक्षण या विषयावर शिक्षकांपुढे व्याख्यान दिलीं, तीं फारच महत्त्वाचीं व अध्यापनाचे काम करणारांना अत्यंत उपयुक्त अशीं होती.

म्युनिसिपालिटीसारख्या वारभाई संस्थेंत एका व्यक्तीला आपल्या कामाचा विशेष ठसा उमटविणें अर्थात् कठीण असतें. तरी पण म्युनिसिपालिटींत विशेष कळकळीनें काम केल्याबद्दल ज्या गृहस्थांची प्रशंसा होईल त्यांत हरिभाऊंची गणना झाल्याशिवाय राहणार नाही.

म्युनिसिपालिटींत हरिभाऊ शिरले नसते तर फार बरें झालें असतें, असें त्यांच्या कित्येक मित्रांचें म्हणणें आहे. म्युनिसिपालिटीसंबंधांत त्यांचा बराच वेळ खर्च झाला ही गोष्ट खोटी नाही. आणि इतका वेळ त्यांना आपल्या लेखनव्यवसायाला देतां आला असता तर महाराष्ट्र-मंदिराची शोभा अधिकच वाढली असती हेंही निर्विवाद आहे. प्रत्यक्ष हरिभाऊंनाही आपण म्युनिसिपालिटीच्या भगभगींत शिरलों हें फार वाईट केलें असें कित्येक वेळां वाटत होतें.

अमुक झालें असतें म्हणजे तमुक घडलें असतें, किंवा अमुक झालें नसतें म्हणजे तमुक टळलें असतें हा काथ्याकूट केव्हांही निरर्थकच असतो आणि त्यांतलाच हाही आहे. एक तासांत पांच पानें लिहिलीं म्हणजे वीस तासांत शंभर पानें होतील असा लेखनव्यवसायासंबंधांत तंतोतंत त्रैराशिकानें हिशेब करणें केव्हांही शहाणपणाचें होणार नाही. जमिनीला पांच रुपयांचें खत घातलें म्हणजे दहा रुपयांचें पीक येतें, येवढ्यावरून ५०० रुपयांचें खत घातलें म्हणजे १००० रुपयांचें पीक येईल असा अंदाज धरून जमिनींतून पीक काढणारा जसा पश्चात्तापांत पडेल, त्याप्रमाणेंच दर दिवसास लेखनाची एक दोन तास सरासरी पडल्यावर हरिभाऊंनीं जर अठरा कादंबऱ्या लिहिल्या तर संबंध दिवस त्यांना याच उद्योगाला मिळाला असता तर त्यांचे हातून बारापट काम झालें असतें असें म्हणणें हेंही वेडेपणाचें होईल !

हरिभाऊंच्या हातून झालें हें काम कांहीं थोडें झालें नाही. सहा सामाजिक व सात ऐतिहासिक अशा एकंदर तेरा पूर्ण कादंबऱ्या त्यांनीं लिहिल्या व तीन सामाजिक व दोन ऐतिहासिक अशा पांच कादंबऱ्या अपूर्ण लिहिल्या. याशिवाय पांच सहा नाटकें, दहावीस उत्कृष्ट निबंध व दोनशें स्फुट गोष्टी इतकी ग्रंथरचना त्यांनीं केली. वस्तुतः एका माणसाचे हयातींत येवढी ग्रंथोत्पत्ति झाली ती कांहींकमी नाही. म्युनिसिपालिटींत गेल्या-

नंतरच्या चवदा वर्षांत हरिभाऊंनी दहा कादंबऱ्या लिहिल्या. १९१३ नंतर मात्र त्यांचा व्यवसाय खुंटल्यासारखाच झाला. आणि त्याचें कारण त्यांच्या प्राणापेक्षांही प्रिय असलेल्या कन्येचा अत्यंत शोकजनक मृत्यु होय. हरिभाऊ आपल्या वयाच्या ५६ व्या वर्षी निवर्तले. तरी पण त्यांच्या आयुष्यातील शेवटची सहा वर्षे ग्रंथोत्पत्तीसंबंधांत प्रायः व्यर्थच गेलीं. त्यांच्या हातून खरा लेखनव्यवसाय १८९० पासून १९१३ पर्यंत म्हणजे तेवीस वर्षेच झाला. यांत पहिल्या पंचविशींतला व्यवसाय अर्थातच धरलेला नाही. कारण मार्गोल तिसऱ्या प्रकरणांत त्यासंबंधानें सविस्तर माहिती दिली आहे. या सर्व गोष्टींचा विचार करितां हरिभाऊंच्या हातून अधिक ग्रंथोत्पत्ति झाली नाही याबद्दल निष्कारण दुःख करित न वसतां पन्नास वर्षांच्या हयातींत कोणाही विख्यात ग्रंथकारास भूषणीभूत होईल इतकी ग्रंथरचना त्यांच्या हातून झाली याबद्दल आनंद मानणेंच अधिक सयुक्तिक होईल, असें वाटतें.

आनंदाश्रम, नूतन मराठी विद्यालय, व म्युनिसिपालिटी यांशिवायही त्यांचा अनेक संस्थांशी थोडा फार संबंध असे. पुणें येथील सेंट जॉन अँब्यूलन्स कमिटीचे ते सभासद होते. त्याचप्रमाणें फीमेल हायस्कूलच्या कौन्सिलचेही ते सभासद होते. डेक्कन सभा, डिस्ट्रिक्ट काँग्रेस कमिटी, भांडारकर इन्स्टिट्यूट वगैरे संस्थांशीही त्यांचा अत्यंत निकट संबंध होता. चवदा वर्षांपूर्वी दिल्ली येथें धर्माश्रय देणग्यांसंबंधानें विचार करण्याकरितां जी परिषद भरली होती तींत मुंबई इलाख्यातर्फें ते सभासद होते. बत्तीस वर्षांपूर्वी प्लेगच्या कहरांत पुणें शहरीं त्यांनीं केलेली कामगिरी सुप्रसिद्धच आहे. स १९१८ मधील इन्फ्ल्युएंझाच्या साथींत हंगामी इन्फ्ल्युएंझा हॉस्पिटल निघालें ते त्यांच्या प्रमुखत्वानेंच होय. थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे पुण्यांत नांव घेण्यासारखी अशी संस्था किंवा चळवळ सांपडणें कठीण पडेल कीं जिच्याशीं हरिभाऊंचा प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष रीतीनें संबंध नव्हता. पुण्यांतच काय पण संबंध महाराष्ट्रांत असा बहुविध आयुष्यक्रम क्वचितच सांपडेल.

प्रकरण बारावें.

आवडत्या कन्येचा वियोग.

हरिभाऊंना लहान मुलांची फार आवड होती. त्यांचा दिवसांतील कांहीं काळ मुलांच्या संगतींत गेला नाही असें क्वचितच घडलें असेल. दिसण्यांत तरतरीत आणि बाळसेदार असें कोणाचेंही मूल घेऊन खेळवावेंसें वाटतें. असें मूल मनुष्य साहजिकच उचलून घेतो. पण हरिभाऊंची मुलांच्या कामांत अशी आवडनिवड नसे. मूल मग तें कसलेंही असो, त्यांना प्रिय असावयाचेंच. अगदीं जरत्करू झालेलें, अंगाला सुरकुत्या पडलेल्या, स्वतःच्या आयुष्यास जणूं काय कंटाळलेंच आहे असा आंबट चेहेरा केलेलें, सदा किरकिर करणार असें, 'पण लक्ष्यांत कोण घेतो?' मधील दुर्गीच्या मुलाप्रमाणेंही एखादें मूल असलें तरी हरिभाऊ त्याला प्रेमानें कडेवर घेत. त्यांचें बालवात्सल्य पाहून भोंवतालच्या माणसांना खरोखरच मोठें आश्चर्य वाटे! हरिभाऊ कोणाच्या घरांत गेलें कीं, आधीं त्यांची दृष्टि तेथील चिल्यापिल्यांकडे किंवा बाळगोपाळांकडे जावयाची! मुलांना त्यांच्या या प्रेमाची मनोमय साक्ष पटूनच कीं काय, जीं मुलें आपल्या आईबापांशिवाय किंवा सहवासांतील माणसांशिवाय इतरांचें वारेंही लागूं द्यावयाचीं नाहीत तीं मुलें हरिभाऊंकडे आनंदानें जात! तशांतूनही एखादें मूल त्यांच्याकडे जाण्यास नाराज दिसलें कीं, त्यांचें मन खरोखरच खडू होत असे. मुलांच्या निष्कपट सहवासांत त्यांना जितका रम्यपणा वाटे तितका तो इतर बाबतींत क्वचितच वाटत असे.

हरिभाऊ ज्या ठिकाणीं जात त्या ठिकाणचीं मुलें ते येण्याची वाटच पहात बसलेलीं असावयाचीं. मुलांचें मनोगत, त्यांची भाषा, त्यांच्या हालचाली वगैरेंचें हरिभाऊ फारच कौतुकानें निरीक्षण करीत, म्हणूनच मुलेंही त्यांच्याशीं इतका लगटपणा करीत असावीं.

हरिभाऊंचा आवाज ऐकला कीं, घरांतील मुलें त्यांच्या भोंवतीं जमलींच म्हणून समजावें. मुलांची त्यांची एकदां गांठ पडली कीं,

ते त्यांच्याशीं संभाषण करण्यांत गर्क होऊन जावयाचे ! मुलांशीं काय बोलत बसतां, असें जवळच्या कोणीं माणसांनीं विचारलें कीं, “मुलांशीं लडिवाळपणानें बोलण्यांत काय गम्मत आहे हें तुम्हांला काय माहिती !” असें हरिभाऊ म्हणत. मुलांचे मनोधर्म, सभोवारच्या सृष्टीसंबंधानें त्यांच्या कल्पना, पाहिलें तसें करावें आणि ऐकलें तसें बोलावें ही त्यांची वृत्ति, बहीणभावंडाचें एकमेकांवरील प्रेम, वडील माणसाच्या वागणुकीचा व बोलण्याचालण्याचा मुलांच्यावर होणारा परिणाम वगैरेचें त्यांनीं आपल्या कादंबऱ्यांतून जें मनोहर वर्णन दिलें आहे त्याची सिद्धता, मुलांशीं वात्सल्यपूर्वक सहवास करूनच, ते नेहमीं करीत असावेत असें वाटतें. हरिभाऊंनीं या आपल्या वृत्तीनें कित्येक बालस्नेही केले होते. फिरून येतांना यांतलें कोणीं भेटलें कीं त्यास ते घरींही आणावयाचे व त्यांच्याशीं घटका दोन घटका बोलून, त्यास कांहीं फराळाचें देऊन परत पाठवावयाचें. एखादे वेळीं लहर लागली कीं, एखाद्या मुलावर लहानशी कविता करून ती त्यालाच वाचायला द्यावयाचे व कविता वाचून तो हंसूं लागला कीं आपण स्वतःही त्याच्याकडे प्रसन्न मुद्रें पहात बसावयाचें ! मुलांना चित्रें किंवा पुस्तकें बक्षिस देण्याचीही त्यांची पद्धत असे. लहर लागली तर एखाद्या मुलाला “कायरे, आम्हांला जेवायला कधीं बोलवणार ?” असाही प्रश्न करावयाचे आणि त्यानें बोलावलें तर खरोखरच जेवून यावयाचें ! घरच्या मंडळींनीं त्यांचें स्वागत केलें तर त्यांना म्हणावयाचें कीं आज आम्ही तुमचे पाहुणे नाहीं, आम्ही मुलाचे पाहुणे आहों ! पुष्कळ वेळां त्यांचा काळ असा गमतींत जात असे. कोणाच्या येंथं उतरायला गेले आणि तेथील मुलांना खाऊ द्यावयाचा असला तर हरिभाऊ सहसा रोख पैसे केव्हांही द्यावयाचे नाहींत. चित्रें, पुस्तकें, फळफळावळ किंवा असेच कांहीं तरी जिन्नस विकत घेऊन द्यावयाचे. रोख पैसे दिले कीं, ते वडील माणसांच्या हातीं जाऊन खर्च होतात, व मुलें कोरडीं तीं कोरडींच राहतात याकरितांच ते असा मार्ग स्वीकारीत !

मुलांच्यापेक्षां त्यांचें मुलींवर अधिक प्रेम असे. आपल्या स्नेह्यांच्या मुलींना ते कित्येक वेळां बरोबर हिंडावयासही घेऊन जात. एखादी हुषार मुलगी दिसली कीं “ही मुलगी आम्हांला द्या” असें तिच्या

आईबापांजवळ म्हणत. आपलीं पुस्तकें मुलींना वाचावयास देऊन त्यांतला सारांश त्यांना विचारीत. मुलीनें सारांश सांगितला म्हणजे त्यांना अतिशय कौतुक वाटे. या त्यांच्या प्रेमळपणामुळे त्यांच्या कित्येक मित्रकन्या त्यांच्याशीं फारच लडिवाळपणानें वागत आणि यापासून हरिभाऊंना जो आनंद होई तो दुसऱ्या कशानेही होत नसे ! ते सहज वाटेनें गेले तरी “ काय हरिभाऊ कसें काय आहे ? ” असा कित्येक मुलें त्यांना प्रश्न करीत व हरिभाऊही त्यांस स्मित करून उत्तर देत ! सारांश, हरिभाऊ हे मुलांचे अत्यंत जिवलग स्नेही असत.

त्यांच्या या बालवात्सल्याच्या किती तरी गोष्टी सांगतां येतील. एकदां त्यांच्या येथें एक स्वयंपाकाची बाई होती, तिची पांच सांत वर्षांची मुलगी हरिभाऊंच्या नेहमीं जवळ जवळ असे. जेवायलासुद्धां त्यांच्याजवळ बसे. संध्याकाळीं माडीवर मंडळी जमली कीं ही मुलगी हरिभाऊंच्या जवळ जाऊन बसायची. कोणी खालीं जा म्हटलें तरी ती कांहीं तेथून हालावयाची नाही ! तेव्हां मंडळीपैकीं एका वृद्ध गृहस्थांनीं हरिभाऊंना विचारलें, “ ही आपल्या पहिल्या कुटुंबाची मुलगी वाटते ! ” तेव्हां हरिभाऊ म्हणाले, “ कुटुंबाची नाही, ही आमच्या एका बहिणीची मुलगी आहे ! ” हरिभाऊंचें हें विश्वभगिनीत्व खरोखरच प्रशंसनीय होतें. त्यांच्याकरितां बंधुप्रेमानें हळहळणाऱ्या अशा किती तरी भगिनी दाखवितां येतील !

हरिभाऊंचें बालकप्रेम असें विलक्षण होतें तरी त्यांना स्वतःला पुष्कळ दिवस अपत्य नव्हतें. त्यांच्या प्रथम पत्नीस तीन मुलें झालीं. पण त्यांपैकीं एकही जगलें नाही. त्यांची पहिली बायको बाळंतपणांतच मेली, यामुळे आपल्याला मूल न होईल तरच बरें, कारण बायकांना बाळंतपणाचा हा मोठा धोका असतो, आणि त्यांतून आपल्याला तर ह मुळींच धार्जिणें नाही असें त्यांना वाटत असे. अर्थात् आपल्याला मूल न होणेंच एकंदरीनें बरें अशी त्यांची प्रवृत्ति झाली होती. हरिभाऊ साधारणतः मोठे धीराचे असत. कोणताही प्रसंग आला तर ते सामान्यतः डगमगावयाचे नाहीत. पण एखाद्या गोष्टीचा त्यांना एकदा धसका बसला कीं तो कायमचाच रहात असे. पहिल्या बायकोचा त्यांनीं फोटो काढून मोठी तसबीर तयार करविली आणि ती थोडक्याच

दिवसांनी वारली. फोटो आपल्याला धार्जिणा नाही असे जे तेव्हां-पासून त्यांच्या मनाने एकदां घेतले ते कांहीं अखेरपर्यंत सुटले नाही. त्यानंतर फोटोला बसावयाचे म्हणजे त्यांच्या अगदीं जिवावर येई !

हरिभाऊंचा द्वितीय विवाह झाल्यानंतर बारा वर्षांनी त्यांना मुलगी झाली, तेव्हांपासूनच त्यांना काळजी वाटू लागली. आपल्याला अपत्य लाभत नाही, त्यांत कांहीं तरी संकट येतात असे त्यांना एकसारखे वाटे. आणि भित्यापाठीं ब्रह्मराक्षस म्हणतात त्याप्रमाणे त्यांना ही मुलगी झाली तोंच त्यांच्या कुटुंबाची तब्येत बिघडली ! इतकी की, ती विकोपाला जाऊन कांहीं भलते सलते होते की काय, अशीही काळजी वाटू लागली. सुदैवाने तसे कांहीं न होतां त्यांच्या पत्नी त्यांतून निभावल्या. पण आईच्या प्रकृतीचा मुलीच्या प्रकृतीवर एकदां जो अनिष्ट परिणाम झाला तो कायम टिकून त्यांतच अखेर तिचे देहावसान झाले !

मुलीचीं पहिलीं दोन तीन वर्षे तर आजारांतच गेलीं. हरिभाऊ-सारखा उपाय करणारा नसता तर ती मुलगी या आजारांतच जाव-याची. पण तिच्या दुखण्याशीं झगडण्याचाच तिच्या आईबापांनीं निश्चय केल्यामुळे ती आणखी कांहीं वर्षे जगली. मुलीला भगें-द्रासारखा रोग झालेला होता. त्यावर दोनदां ऑपरेशन केले, तरी जखम भरून येईना. तेव्हां कर्नल बर्क—त्या वेळचे सिव्हिल सर्जन—यांनीं सांगितले की, ही मुलगी फार दिवस जगणार नाही. जगलीच तर लंगडीलुळी होईल. व मंदूवर परिणाम होऊन वेडी होईल ! पण तिची जखम अखेर घरच्याच टाणाटोणा औषधाने बरी होऊन ती या दुखण्यांतून पार पडली. पुढे कांहीं दिवसांनीं एका पार्टीचे वेळीं हरिभाऊंची व कर्नल बर्क यांची गांठ पडली. मुलगी हरिभाऊंच्या बरोबरच होती. तिला दाखवून हरिभाऊ कर्नल बर्क यांना म्हणाले, “ हा पाहिला का तुमचा पेशंट ? ” आपलीं सर्व भविष्ये स्वोटीं ठरवि-णारा हा पेशंट पाहून कर्नल बर्क अर्थातच आश्चर्यचकित झाले !

मुलगी दुखण्यांतून उठली हे पाहून तिच्या आईबापांना अर्थातच आनंद झाला. तिला संभाळण्याकरितां नागूबाई नांवाची एक बाई ठेवली होती. या बाईने ताईची फारच चांगली सेवा केली. त्या

बाईला हरिभाऊ सहज म्हणाले, “ नागुबाई, तुम्ही ताईला चालवायला शिकवा, म्हणजे तुम्हांला एक मोठे लुगडे देईन. ” या वेळीं नागुबाई मुलीचा हात धरून हळूहळू चालत होती. हरिभाऊंचे हे शब्द ऐकतांच ती मुलीला म्हणाली, “ चालूं लाग बाई लवकर, मला लुगडे मिळावयाचें आहे. ” असें म्हणून नागुबाईनें तिचा हात एकदम सोडून दिला आणि ताई खरोखरच चालूं लागली ! आणि नागुबाईना लुगडे मिळालें ! पुढें आईबापांना शोकसागरांत लोटून जावयाचें होतें म्हणूनच कीं काय, ताईनें आपल्या अल्पवयांतच चकित करून सोडण्यासारखे असे अनेक चमत्कार केले.

ताई (शांताबाई) रूपानें सामान्यच होती. पण तिचे नाकडोळे मोठे तरतरीत होते. तिचा वर्ण काळा होता, पण अंतःकरण पांढरें शुभ्र होतें. ती मोठी मोकळ्या मनाची व जगन्मित्र असे. हरिभाऊंकडे कोणीही आलें तरी त्यांच्याशीं इचें पांच मिनिटांत जमावयाचें ! तिची तोंडाची टकळी एकसारखी चालू असे. कर्मयोगांत चंद्रशेखराची बहिण चंद्री इच्या स्वभावाचें जें वर्णन केलें आहे तें ताईला तंतो-तंत लागूं पडतें ! किंबहुना आपल्या मुलीचेंच चरित्र चंद्रीच्या मिषानें हरिभाऊंनीं लिहिलें असावें अशी तें वर्णन वाचून खात्री झाल्याशिवाय रहात नाहीं.

ताई फार हुषार होती. तिच्यांत बापाची अस्थिरता असल्यामुळें प्रथम तिचें लिहिण्यावाचण्याकडे चित्त नसे. पण पुढें तिला लिहिण्यावाचण्याचा इतका नाद लागला कीं, इसावनीतीसारखें पुस्तक ती तासचे तास घडघडा वाचीत बसे. ती अक्षर तर इतकें वळणदार काढूं लागली कीं, हरिभाऊंकडे येणाऱ्या जाणाऱ्या गृहस्थांचा तो कौतुकाचा विषय होऊन राहिला ! आणि त्यांतही मुलीची गंमत अशी होती कीं, ती उजव्या व डाव्या दोनही हातांनीं सारखेंच वळणदार अक्षर काढी !

ताई अंतःकरणानेंही फार दयाळू असे. पहारेवाल्यानें भिक्षेकऱ्यांस “ कांहीं मिळत नाहीं ” म्हटलें कीं, ही त्याला “ घरांतून आणतें, उभा रहा, जाऊं नकोस. ” असें म्हणून खरोखरच भिक्षा घाली व

“आई त्याला जेवायला नको का ग, आपण भिक्षा वाढली नाही तर त्याला जेवायला कसे मिळेल ?” असें म्हणे. मुलें म्हणजे फोनोग्राफासारखीं असतात असें चंद्रीला अनुलक्षून हरिभाऊंनीं जें वर्णन केले आहे तें ताईला बरोबर लागूं पडत होतें.

मोठीं माणसें घरांत अनेक गोष्टी बोलतात. शेजारीं मुलें असलीं तरी त्यांचें त्यांना कांहीं वाटत नाहीं. पण यांपैकीं कांहीं मुलें अशीं हुषार व चाणाक्ष असतात कीं, मोठ्या माणसाच्या बोलण्यांतोळ वेचक मजकूर लक्ष्यांत ठेवून तीं पुढें केव्हां तरी, अजाणत कां होईना, अगदीं विलक्षण परिस्थितींत बोलून दाखवितात ! कित्येक वेळां अशा प्रसंगीं आईबापांना या मुलांच्या देखत आपण बोललों कशाला, असें होऊन जातें. अशाच मुलांपैकीं ताई होती.

मुलीची अस्थिरता मात्र हुबेहुब हरिभाऊंसारखी होती. ती एका जाग्यावर म्हणून कधीं बसावयाची नाही. पुस्तक घेऊन वाचीत असली तरी आतां या जाग्यावर, तर क्षणभरानें दुसरीकडे, अशा सारख्या खेपा घालीत असावयाची. तात्या बाहेर निघाले कीं, सर्व सोडून एकदम त्यांच्याच मागें लागावयाची. हरिभाऊ तिला बहुधा बरोबर बाहेर घेऊन जात. ती फार अचपळ असे. बाहेर नेली तर तिचा सारखा हात धरून ठेवावा लागे. हात सुटला कीं कोणीकडे जाईल याचा कांहीं भरंवसा नाही. मुंबईत ती अशी एकदां चुकलीही होती !

हरिभाऊंना आधीं मुलांची फार आवड. त्यांतही ताई एकुलती एक. अत्यंत बोलकी व चाणाक्ष. मग त्यांनीं तिला जीव कीं प्राण करावें यांत आश्चर्य तें काय ? ताई तूं कोठें आहेस ? असा हरिभाऊंनीं प्रश्न केला कीं मुलीनें हरिभाऊंच्या हृदयास हात लावून “येथें” म्हणून सांगावें ! ताई मागेल ती वस्तु तिला मिळावयाची. मागेल तें पुस्तक, मागेल तीं खेळणीं, लागतील तितके कपडे, सर्व वस्तूंची रेलचेल उडून गेलेली ! दहा मुलांना पुरेल इतका संसार एकट्या ताईचा !

ताई अमुक होईल, ताई तमुक होईल असे तिच्यासंबंधानें हरिभाऊंचे हजारों मनोरथ चालावयाचे. आईबापांना तिला कोठें ठेवूं आणि कोठें

न ठेवूं असें होऊन जात असे. शहरांतील आपले सर्व बालमित्र आपल्या येथें एकत्र जमवून त्यांचा ताईशीं स्नेह जमवून देण्याकरितां हरिभाऊंनीं एकदां बालकदिन समारंभ केला. सर्व मुलामुलींचा भोजन-समारंभ चाललेला पाहून हरिभाऊंच्या डोळ्यांतून प्रेमाश्रु चालले होते ! पण हे प्रेमाश्रु अखेरचेच ठरले. यानंतर थोडक्याच दिवसांत ताई आपल्या आईबापांना टाकून परलोकीं गेलीं !

या प्रसंगानें हरिभाऊंच्या मनाला फार मोठा धक्का बसला. त्यांची शरीरप्रकृति मूळची चांगली निकोप. त्यांचें शरीरही साधारण गुटगुटित. अंगांत कोट, डोक्याला लहानसा रुमाल, डोळ्याला चष्मा व अंगावर उपरणें नाहीं अशी ती त्यांची साधारण मध्यम उंचीची मूर्ति अनेक वर्षे एकसारखी कायम होती. पन्नाशीचा सुमार आलेला, तरी हरिभाऊ साधारण तरुणच दिसत. पण या मुलीच्या मृत्यूनें, तिच्या हृद्रोगानें त्यांचें शरीर थोडक्याच दिवसांत पार पोखरून निघालें ! त्यांच्या डोळ्यांतील पाणी पार नाहींसें झालें ! अंबा, केळें, चहा, कढी वगैरे मुलीला आवडत्या अशा सर्व वस्तूंचा त्यांनीं त्याग केला. पण वस्तुतः इह-लोकींच्या कोणत्याच वस्तूनें त्यांना आनंद होईनासा झाला. मुलीमुळें जें जग त्यांना उपवनाप्रमाणें वाटत होतें तें तिच्या देहावसानानंतर जीर्णारण्याप्रमाणें वाटूं लागलें ! फार काय, पण “ या विश्वाला उत्पन्न करणारा जर कोणी असेल, तर तो सदय अंतःकरणाचा परमेश्वर नसून पक्का निर्दय व कठोर असा राक्षसच असला पाहिजे ” असेही कन्या-वियोगाच्या वैयागांत त्यांच्या तोंडून उद्गार निघण्यास चुकले नाहींत ! अशा स्थितींत आपण अमुक कादंबऱ्या लिहूं आणि तमुक कथानकें संपवूं वगैरे त्यांच्या मनोरथाचे किल्ले पार ढासळून पडावे यांत आश्चर्य तें काय ? हरिभाऊ आपल्या मुलीच्या पश्चात् सहा वर्षे हयात होते, पण त्यांच्या मुलीवरोबरच त्यांच्या ग्रंथकर्तृत्वाची प्रायः समाप्ति झाली !

प्रकरण तेरावें.

मित्रपरिवार.

हरिभाऊंचा स्वभाव प्रेमळ व विनोदी असल्यामुळे त्यांचा मित्रांचा परिवार फार मोठा होता. त्यांच्या स्नेह्यांची यादी करावयाची म्हणजे एक लहानसें पुस्तकच होईल ! थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे महाराष्ट्र, वऱ्हाड व मध्यप्रांत यांतील सुबुद्ध व प्रमुख लोकांत हरिभाऊंचा स्नेही किंवा परिचित नव्हता असा मनुष्य क्वचितच सांपडेल. तरी पण, त्यांच्या विशेष घरोब्याचे स्नेही म्हटले म्हणजे प्रो. ना. स. पानसे, प्रि. राजवाडे, प्रो. भानू, रा. रामचंद्र मोरेश्वर साने, श्री. काशीताई कानिटकर, प्रि. वि. ग. आपटे, रा. ब. ग. कृ. साठे, रा. वासुदेवराव जोशी, रा. व. अंजनगांवकर, नगरचे रा. कृष्णराव वाबळे, रा. ना. म. समर्थ, ग्वाल्हेरचे रा. ब. रावजी जनार्दन भिडे, डॉ. यशवंत गोविंद आपटे, रा. वासुदेव गोविंद आपटे, इंदूरचे रा. दामोदर विनायक कीर्तने, डॉ. तांबे, रावसाहेब वि. अ. पटवर्धन, रां. दि. ह. वाकनीस, रा. अ. ग. वांगीकर, रा. रंगोपंत अत्रे, रा. हरि सिताराम दीक्षित, रा. ब. म. के. कुमठेकर, रा. ब. विष्णु मोरेश्वर महाजनी, नागपूरचे रा. मोरोपंत दीक्षित, रा. वि. स. पटवर्धन, रा. ल. र. गोखले, रा. महादेव दिनकर जोशी, रामकृष्ण भिकाजी कुलकर्णी, वामन विष्णु लेले, कृ. वि. सोहनी, प्रो. वासुदेवराव केळकर, नारायणराव फाटक, विष्णु बळवंत पंडित, हरि महादेव भडकमकर, विनायक नारायण आपटे, चिंतामण नारायण आपटे, वामनराव रानडे, गोविंदराव कानिटकर, शं. मो. रानडे, कृ. प. गाडगीळ, नारायण बापुजी कानिटकर, कृष्णाजी बह्लाळ डोंगरे इत्यादि होत. पुणे शहरांत म्युनिसिपालिटीशीं व इतर अनेक संस्थांशीं हरिभाऊंचा प्रमुखत्वानें संबंध आल्यामुळे वकील, व्यापारी, शेट सावकार, वगैरे सर्व वर्गांत त्यांचे मित्र असत आणि कोणतेहि महत्त्वाचें काम आलें कीं हे मित्र हरिभाऊंच्या सल्ल्याचा फायदा घेण्यास कधींहि

चुकत नसत. कोणी कांहीं कामाकरितां आल्यास हरिभाऊहि त्याच्या उपयोगी पडण्यास सदैव तत्पर असत.

हरिभाऊंच्या स्वभावांत अन्योन्यविरोधी गुणांची छटा दिसत होती, त्याप्रमाणेच त्यांच्या मित्रमंडळींतही अनेक वर्गांच्या व वयांच्या गृहस्थांचा भरणा असे. सामाजिक, राजकीय वगैरे बाबतींत कोणत्याही प्रकारची समानता नाही अशा गृहस्थांशींही हरिभाऊंची निर्व्याज व अकृत्रिम मैत्री असे. याचें ठळक उदाहरण म्हटलें म्हणजे चित्रशाळेचे मालक रा. रा. वासुदेवराव जोशी यांचें होय. हरिभाऊ व वासुदेवराव हे सार्वजनिक बाबतींत अगदीं विरुद्ध असत, तरी उभयतांचा खासगी प्रेमसंबंध ४० वर्षेपर्यंत अस्खलित रीतीनें चालू होता. हरिभाऊ आणि वासुकाका यांची गांठ पडली नाही, असा एखादा दिवस सांपडला तर क्वचितच सांपडेल, इतकी त्यांची निकट मैत्री होती. हरिभाऊंनीं आपली 'सूर्योदय' ही कादंबरी त्यांना अर्पण केली होती. पण चित्रशाळेंतच ती छापली असल्यामुळें, अर्पणपत्रिकेवरील आपलें नांव काढून, "मतवैचित्र्यामुळें, किंबहुना मतविरोधानेंहि पसतीस वर्षांत ज्यांच्या व माझ्या स्नेहांत अणुभर सुद्धां अंतर पडलें नाही अशा माझे मित्रास हें पुस्तक अर्पण केलें आहे." ह्या आशयाचा मोघमच मजकूर वासुकाकांनीं शिल्लक ठेविला !

१९१८ च्या मार्च महिन्यांत कै. टिळक व त्यांचे कित्येक सहकारी हे डेप्युटेशनवर विलायतेस जावयास निघाले. त्यावेळेस पुणे येथें खांडवानी मॅन्शनमध्ये उद्यानोपाहाराचा व पानसुपारीचा समारंभ झाला. वस्तुतः कै. टिळक व हरिभाऊ यांचें सामाजिक काय व राजकीय काय दोन्ही बाबतींत भिन्न गोत्र होतें. तरीहि एका प्रमुख नागरिकाच्या सत्कारसमारंभाच्या वेळीं हजार राहणें हें नागरिक म्हणून आपलें कर्तव्य आहे, ही जाणीव बाळगूनच हरिभाऊ या समारंभास हजार राहिले. टिळकांचा प्रवास निर्विघ्न होऊन हातीं घेतलेल्या कामीं त्यांना यश येवो, अशी इच्छा प्रदर्शित करतांना त्यावेळीं हरिभाऊ म्हणाले, "गुरुवर्य टिळक, आपण ज्या कार्याला जात आहां त्या कार्यांत आपणास पूर्ण यश मिळो, अशी सर्वांच्या वतीनें मी परमेश्वराची प्रार्थना करितों. आपल्याला पूर्ण यश मिळो, असें म्हणण्यांत

नातवाच्या डोक्यावर छत्रचामरें पाहण्याचा वर मागणाऱ्या अंध व वृद्ध ब्राह्मणाचेंच मीं अनुकरण केलें आहे. पूर्ण यश मिळो म्हणण्यांत आयुरारोग्य व सामर्थ्य हीं आलींच; याबद्दल निराळी प्रार्थना नको. ”

वरील मित्रांच्या यादीपैकीं हरिभाऊंच्या आयुष्यावर ज्यांचा विशेष परिणाम झाला असे फारच थोडे होते. यांत कै. गोविंदराव कानिटकर व श्री. काशीताई कानिटकर या दंपत्याचा प्रामुख्याने उल्लेख केला पाहिजे. गोविंदराव फारच प्रेमळ गृहस्थ असत. वादविवादांत मोकळ्या मनानें बोलणारा व मोकळ्या मनानें बोलून घेणारा त्यांच्यासारखा दुसरा गृहस्थ क्वचितच सांपडेल. त्यांचा विद्याव्यासंग बऱ्यापैकीं असून लेखक म्हणूनही त्यांचा लौकिक होता. त्यांच्या पत्नी श्री. काशीताई यांनीं बहुधा स्वावलंबी प्रयत्नानें शिक्षण संपादन करून विदुषी स्त्रियांत स्थान मिळविलें. जुन्या नव्यांतील चांगल्या गोष्टींचें प्रमाणशीर संमिश्रण आपल्या वर्तनक्रमांत दाखवून समाजाच्या आदरास पात्र होणाऱ्या स्त्रियांत काशीताईना प्रमुखस्थान दिलें पाहिजे. या दंपत्याचा आणि हरिभाऊंचा ३५ वर्षे अव्याहत स्नेह होता. हरिभाऊंनीं काशीताईना आपल्या वडील बहिणीप्रमाणें मानिलें होतें, आणि काशीताईही हरिभाऊंना आपल्या सख्या बंधूप्रमाणें लेखीत.

कै. शंकर मोरो रानडे व रा. ब. वि. मो. महाजनी यांच्या योगानेंच हरिभाऊंना लेखनक्रियेची स्फूर्ति मिळाली याबद्दलचा उल्लेख पूर्वीं आलाच आहे. कै. कृ. प. गाडगीळ हेही हरिभाऊंचे हायस्कूलमध्ये शिक्षक होते. त्यांच्या विद्याव्यासंगाबद्दल व विशेषतः उत्कृष्ट इंग्रजी लिहिण्याच्या हातोटीबद्दल हरिभाऊंना अतिशय आदर वाटे.

हरिभाऊंच्या आयुष्याच्या पूर्वभागाशीं विशेष संलग्न असलेले असे दुसरे दोन गृहस्थ म्हटले म्हणजे कै. माधवराव जोशी व विष्णु वळवंत पंडित हे होत. रा. माधवराव जोशी हे मोठे विचारी गृहस्थ असून त्यांनाही वाचनाचा नाद असे. ते इंग्रजी चांगलें लिहीत असत. सुधारकाच्या इंग्रजी कालमांत त्यांनीं लिहिलेले कित्येक लेख प्रसिद्ध झालेले आहेत. त्यांचा व हरिभाऊंचा अतिशय स्नेह असे. १८९७ सालीं माधवरावांना प्लेग झाला त्या वेळेस अगदीं अखेरपर्यंत हरिभाऊंनींच त्यांची

शुश्रूषा केली. माधवरावजींच्या निधनानंतर त्यांच्या पत्नी पार्वतीबाई जोशी यांचाही हरिभाऊंनी उत्कृष्ट परामर्ष घेतला. पार्वतीबाईना त्यांनी आपली बहीण मानली होती व अखेरपर्यंत पार्वतीबाईंशीं प्रेमळ भावाप्रमाणेंच त्यांचें वर्तन असे. हरिभाऊंच्या आयुष्यक्रमांतील दुसऱ्याच्या उपयोगी पडल्याचीं वरीलप्रमाणें अनेक उदाहरणें सांगतां येतील.

कै. विष्णु बळवंत पंडित हेही हरिभाऊंचे एक निकट स्नेही असत. हे हरिभाऊपेक्षां दहा वर्षांनीं मांढे होते. हरिभाऊ नागपुरला काँग्रेस-करितां जात, त्या निमित्तानें त्यांची व यांची ओळख झाली. पंडितही हरिभाऊंप्रमाणेंच विद्याव्यसनी असल्यामुळें पुढें त्यांचा चांगला स्नेह जमला. सामाजिक बाबतींत या गृहस्थांशीं त्यांची नेहमीं चर्चा होई. स्वतःचे विचार हरिभाऊंच्या ज्या कादंबरींत विशेष प्रतिबिंबित झालेले दिसतात ती 'मी' कादंबरी त्यांनीं पंडितांनाच अर्पण केली आहे.

आतां हरिभाऊंच्या जिवलग मित्रांपैकीं ज्यांचा विशेष रीतीनं निर्देश केला पाहिजे असे गृहस्थ म्हटले म्हणजे कै. गोपाळराव गोखले हे होत. गोपाळरावांच्याबद्दल हरिभाऊंना फारच प्रेम व आदर वाटत असे. ते हरिभाऊंच्यापेक्षां दोन वर्षांनीं लहान होते, तरी हरिभाऊ वडील भावाप्रमाणें त्यांना मान देत. गोपाळराव हे स्वभावानें जरा तापट असत. त्यांच्या मनांत एखादी गोष्ट करावयाची नसली म्हणजे तेथें सहसा कोणाची भीड चालावयाची नाही, असा त्यांचा स्वभाव असे. पण यास हरिभाऊ मात्र अपवाद असत. हरिभाऊंचें सांगणें गोपाळरावांनीं मोडलें असें बहुधा कधींही होत नसे. गोपाळराव व हरिभाऊ हे एकमेकांचें विश्रामस्थान असत. गोपाळरावांचा पुण्यास मुक्काम असला म्हणजे हरिभाऊंची व त्यांची भेट झाली नाही असा दिवस क्वचितच जात असे. हरिभाऊंचा व त्यांचा स्नेह प्रथम १८८७ मध्यें झाला. दोघांच्याहि उज्ज्वल आयुष्यक्रमाचा तो केवळ प्रारंभ होता. त्या वेळीं गोपाळरावांनीं हरिभाऊंना सहज प्रश्न केला कीं, "हरिभाऊ, पुढें आपल्या आयुष्यक्रमांत तुम्हीं काय व्हावें असें तुम्हांला वाटतें?" हरिभाऊंनीं गोपाळरावांनाही तोच प्रश्न केला. "तुम्ही आधीं सांगा, तुम्ही आधीं सांगा" अशांत कांहीं वेळ गेल्यानंतर गोपाळराव म्हणाले, "कॅबिनेट मिनिस्टर होऊन आपल्या देशाची कामगिरी

करावी अशी माझी आकांक्षा आहे.” हरिभाऊंना गोपाळरावांचा हा निश्चय ऐकून फारच आश्चर्य वाटलें. पण गोपाळरावांच्या मृत्यूनंतर त्यांनी वरील प्रसंगाचा निर्देश केला त्या वेळीं “गोपाळरावांनीं खरो-खरच स्वतःस कॅबिनेट मिनिस्टरचा दर्जा प्राप्त करून घेतला” असें त्यांच्या तोंडून कौतुकानें उद्गार निघाले. गोपाळरावांनीं वरीलप्रमाणें आपली इच्छा सांगितल्यानंतर हरिभाऊंनींही “समाजास सन्मार्गदर्शक असा विख्यात कादंबरीकार व्हावें अशीच माझी इच्छा आहे” असें सांगितलें. दोघेही केवळ इच्छा करून राहिले नाहींत; तर दोघांनींही आपल्या बुद्धिमत्तेचा व आपणांस आलेल्या संधीचा योग्य उपयोग करून घेऊन तरुणपणींच ठरलेलें आपापलें ध्येय कसें हस्तगत करून घेतलें हें कोणास सांगावयास नकोच.

हरिभाऊ १९०९ सालीं मुंबई कायदे कौन्सिलच्या निवडणुकीकरितां उभे राहिले होते. ते निवडून येतील असें अगदीं अखेरपर्यंत वाटत होतें. पण अगदीं आयत्या वेळीं कांहीं विशिष्ट कारणांमुळे परिस्थितींत एकदम पालट झाला व हरिभाऊ निवडून आले नाहींत. कौन्सिल-करितां ते उभे राहिले ते गोपाळरावांच्या आग्रहामुळेच होत. हरिभाऊ निवडून आले नाहींत, यामुळे गोपाळरावांना अर्थातच फार वाईट वाटलें व त्यांनीं हरिभाऊंना मित्र या नात्यानें समाधानाचें एक पत्र लिहिलें. त्यांत “तुम्ही निवडून आला नाहीं ही गोष्ट वाईट झाली. पण ती तुम्हांस मनास लावून घेण्याचें कांहीं कारण नाहीं. आमच्या कौन्सिलमधील कामापेक्षांही तुमच्या कादंबऱ्या अधिक काळ जिवंत राहतिली.” इत्यादि आशयाचा मजकूर होता. हरिभाऊंच्या कादंबऱ्यांसंबंधानें गोपाळरावांसारख्यांनाही किती आदर वाटे हें यावरून दिसून येतें.

गोपाळरावांच्या देहावसानापूर्वीं दोन तीन दिवसच हरिभाऊ त्यांच्याशीं बोलत बसले असतां गोपाळरावांनीं हरिभाऊंस विचारलें, “तुम्हांला आजपर्यंत कोणाच्या मृत्युनें विशेष दुःख झालें?” तेव्हां, हरिभाऊ म्हणाले, “माझ्या मुलीच्या मरणानें.” गोपाळराव म्हणाले, “एखाद्या स्नेह्याचें नांव सांगा.” हरिभाऊंनीं अर्थातच माधवराव जोशांचें नांव घेतलें. गोपाळरावांच्या या प्रश्नाचा रोख हरिभाऊंनीं आधींच ओळखला होता. आपला मृत्यु दररोज जवळ येत आहे ही

गोपाळरावांना पूर्ण जाणीव होती. आणि आपल्या मरणाने हरिभाऊंना अतिशय दुःख होईल हा विचार येऊनच त्यांनी वरील भुश्रू केला होता. यानंतर तीनच दिवसांनी हरिभाऊंवर तो दुःखद प्रसंग आला !

ता. १९ फेब्रुवारी १९१५ रोजी रात्री आठ वाजतां गोपाळरावांची तबबेत अधिक बिघडली असा निरोप कळतांच हरिभाऊ व मी असे टांग्यांत सर्व्हंट्स ऑफ इंडिया सोसायटींत गेलों. त्या वेळेस गोपाळराव अत्यवस्थ होते. तरी पण ते चांगले शुद्धींत होते. हरिभाऊंना पाहतांच त्यांना समाधान झालें. अंथरुणावरून मला आरामखुर्चीवर बसवा, असे गोपाळरावांनी सांगितल्यावरून दोन तीन माणसांनी त्यांना धरून खुर्चीवर बसविलें. त्यानंतर पांचच मिनिटांत त्यांचें प्राणोत्क्रमण झालें ! शेवटीं वर बोट करून व मान हालवून " हरिभाऊ जातो आतां " असे म्हणून गोपाळरावांनी त्यांना नमस्कार केला व डोळे मिटले. तो प्रसंग फारच हृदयद्रावक होता. आणि जेव्हां जेव्हां त्याची आठवण होई तेव्हां तेव्हां हरिभाऊंचें हृदय दुःखानें भरून येत असे.

हरिभाऊंची मुलगीही त्यापूर्वीं दोनच वर्षे ता. १९ फेब्रुवारी रोजीच निवर्तली ! अर्थात् त्या दिवशीं त्यांना एक प्रकारची अस्वस्थता येत असे. तेव्हां हा दिवस म्हणजे त्यांना दोन प्रिय माणसांच्या वियोगाचा दिवस असे. मुंबईस ते जलोदरानें आजारी पडले तेव्हां ता. १९ फेब्रुवारी या दिवशीं गोपाळरावांची चवथी निधनतिथि पडली. हरिभाऊंना संबंध रात्रभर झोंप आली नाही. याच दिवशीं आपलीं दोन प्रिय माणसें आपणांस सोडून गेलीं, आपणही याच दिवशीं इहलोक सोडून जातो कीं काय, असें त्यांना एकसारखें वाटत होतें. यानंतर सातच दिवसांनीं हरिभाऊ लिमये यांच्या आकस्मित मृत्यूची बातमी ऐकून त्यांना पराकाष्ठेचें दुःख झालें. त्यानंतर हरिभाऊंचा इहलोकींचा लागाबांधा पांचच दिवस राहिला होता !

हरिभाऊ लिमये यांच्या मृत्युपूर्वीं दोन तीनच महिने प्रेतें नेण्याच्या पद्धतिसंबंधांत कांहीं सुधारणा होणें जरूर आहे, अशाबद्दल मंडळींत बोलणें निघालें. प्रेतें नेण्याकरितां एखादी सुंदर गाडी करावी, अशी हरिभाऊंनीं सूचना केली. ती हरिभाऊ लिमये यांनाही पसंत पडली.

यावर हरिभाऊ आपटे हे हरिभाऊ लिमये यांना म्हणाले, “हरिभाऊ, तुम्ही भिऊं नका. मी तुमच्यापेक्षां वडील आहे. या गाडीचा ओपनिंग सेरिमनी मीच करीन !” हें त्यांचें बोलणें झाल्यावर दोघेही हरिभाऊ चार-महिण्यांच्या आंतच पांच दिवसांच्या अंतरानें परलोकवासी झाले !

युरोपियन लोकांतही हरिभाऊंची मित्रमंडळी बरीच असत. सर जेम्स डुवोले, सर क्लॉड हिल, नामदार कारमायकेल, मि. माउंटफर्ड, ना. कीटिंग, ना. किंकेड, मि. रॉवर्टसन, मि. स्विफ्ट वगैरे अनेक गृहस्थांशीं त्यांचा चांगला परिचय असे. ना. किंकेड आणि ना. कीटिंग यांच्याशीं तर त्यांचा विशेष स्नेह असे. एकदा कीटिंग यांचा जुन्नरास मुक्काम असतांना त्यांच्या निमंत्रणावरून हरिभाऊ त्यांचे आठ दिवसपर्यंत पाहुणे होते. हरिभाऊ हे शाकाहारी व जेवणाखाण्यांत जुन्या पद्धतीचे आहेत, ही गोष्ट मि. कीटिंग यांना माहित असल्यामुळे त्यांनीं हरिभाऊंकरितां तशी मुद्दाम तजवीज ठेविली होती.

हरिभाऊ मोठे विद्याव्यासंगी व बहुश्रुत असत, यामुळेच त्यांच्याशीं परिचय करून घेण्याची युरोपियन लोक इच्छा बाळगीत. हरिभाऊंचा जमीनजुमला नव्हता, सावसावकारी नव्हती, किंवा सरकारांतून त्यांना कांहीं इनाम जहागीर मिळवावयाची नव्हती. अर्थात् ते होऊन कधीं कोणाच्या भेटीस गेले नाहींत. युरोपियन गृहस्थांनीं भेटीची इच्छा केली तरच ते त्यांच्याकडे जात. एरव्हीं जात नसत. तरी हरिभाऊंच्या शेवटच्या दहा बारा वर्षांत त्यांच्याशीं परिचय करून घेतला नाहीं असा कलेक्टर्स, कमिशनर्स व कौन्सिलर्स यांच्यामध्ये काचितच गृहस्थ सांपडेल, अशी स्थिति आली होती. लॉर्ड विलिंग्डन हेही त्यांना मोठ्या आदरानें व प्रेमानें वागवीत.

युरोपियन अधिकाऱ्यांमध्ये एखाद्या तिस्मारखांशीं गांठ पडली तर हरिभाऊ त्याची तेथल्या तेथेंच हजिरी घेण्यास कमी करीत नसत. एकदां एका युरोपियन अम्मलदारानें त्यांना चिठी पाठवून आपल्या भेटीला बोलाविलें होतें. पण साहेबांची काय लहर फिरली कोणास ठाऊक, हरिभाऊंनीं आपल्या नांवाचें कार्ड पाठविलें तेव्हां, ‘आतां मला वेळ नाहीं,’ असा साहेबांनीं आंतून निरोप पाठविला. ‘चिठीनें भेटावयास

बोलावलेल्या माणसास भेटावयास वेळ नाही. असे सांगणे शिष्टाचारास धरून नाही. ' ही गोष्ट हरिभाऊंनी साहेबांच्या निदर्शनास आणली, तेव्हा साहेब बाहेर आले व " आम्हांला काम अतिशय असते, फुरसत मुळीच नसते, " अशा फुशारकीच्या गोष्टी सांगू लागले. हरिभाऊंनी साहेबांच्या तोंडून हे शब्द ऐकतांच ताबडतोब उत्तर केले की, " आम्ही रिकामटेकडे आहोत, अशीच आपली समजूत असेल तर ती साफ चुकीची आहे. मला आपल्यापेक्षांहि अधिक कामे आहेत. आपली चिठी आली म्हणूनच मी आपल्या भेटीस आलों. पुन्हां मात्र आपल्या चिठीचा मान ठेवण्याचें मला कारण उरलें नाहीं हें चांगलेंच झालें ! " या उत्तरानें साहेब ठिकाणावर आले व त्यांनी झाल्या प्रकाराबद्दल हरिभाऊंची माफी मागितली.

युरोपियन लोकांशी सार्वजनिक बाबीसंबंधानें बोलण्याचा प्रसंग आला तर आपलें मत स्पष्टपणें सांगण्यास ते केव्हांही कचरत नसत. कै. टिळक हे मंडालेहून सुटून आले, त्यावेळेस त्यांच्या घराशेजारी पोलीस-पहारा ठेवण्यांत येऊन त्यांच्या भेटीला जाणाऱ्यावर टेहळणी ठेवली जात असे. या वेळीं हरिभाऊ त्यांना भेटावयास गेले होते. त्यांचें नांव पोलीसकडून वरती कळविण्यांत आलें ही गोष्ट त्यांना समजल्या-बरोबर ते कै. टिळक यांना आणखीही दोन वेळां भेटावयास गेले. यानंतर " सरकारी पेन्शनर व सरकारांतून पदव्या मिळालेले लोक यांनी कोणत्याही रीतीनें टिळकांशी संबंध ठेवूं नये, तसा ते ठेवतील तर सरकारकडून त्यांचें योग्य रीतीनें पारिपत्य होईल " असें ता. ६ जुलै १९१४ रोजी शिक्षणखात्याच्या डायरेक्टरांच्या सहीनें एक खाजगी सवर्ग्युलर निघालें. याच सुमारास हरिभाऊंचें एका कौन्सिलरशीं भाषण झालें. त्यांत या सवर्ग्युलरचा निर्देश करून त्यांनीं त्या युरोपियन अम्मलदाराला स्पष्ट सांगितलें कीं " तुमचें हें सवर्ग्युलर अत्यंत हास्यास्पद व अन्यायाचें आहे. मला सरकारनें केसर-ई-हिंदूचा चांद दिला म्हणून मी आपलें व्यक्तिविषयक स्वातंत्र्य आणि माझ्या हालचाली या सरकारच्या केव्हांही स्वाधीन करणार नाहीं ! माझ्या स्वातंत्र्याची चांदी उडत असेल तर मी तो चांद परत करीन व इतरही पदवीधरांना तसें करावयास सांगेन. "

हरिभाऊंच्या या बोलण्याचा त्या युरोपियन अधिकाऱ्यावर काय परिणाम झाला हें सांगतां येत नाही. पण पुढें या सक्क्युलरची अम्मलबजावणी मात्र झाली नाही.

टिळकांच्या दारासमोरील पोलीसाचा पहारा उठविण्यासंबंधांत त्या वेळीं ज्यांनीं विशेष खटपट केली त्यांत हरिभाऊ प्रमुख होते हेंही लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. राजकीय मतभेदांमुळे, नागरिक कर्तव्यास आपण पराङ्मुख होतां कामा नये असें हरिभाऊंचें मत होतें. आणि ते त्याचप्रमाणें कसे वागत याचा वरील हकीकत हा उत्कृष्ट पुरावा होय.

प्रकरण चवदावें.

राजकीय, सामाजिक व धार्मिक मते.

हरिभाऊंनीं वेळोवेळीं जीं व्याख्यानें दिलीं, जे लेख लिहिले व इतर ज्या चळवळी केल्या, त्यांवरून त्यांचीं राजकीय, सामाजिक व धार्मिक मते काय होती याचें सविस्तर विवेचन करण्याचें कारण नाही. पुण्यांतील दोन पक्षांना तीव्र स्वरूप स. १९०८ पासूनच आलें असलें तरी हे पक्ष रावसाहेब रानडे यांच्या वेळेपासूनच अस्तित्वांत असून त्याचें पहिलें दृश्य स्वरूप म्हणजे डेक्कन सभेची स्थापना हें होय. त्यापूर्वींही १८९१ मध्ये संमतिवयाच्या बिलाच्या वेळीं आणि १८९५ सालीं पुणें येथें राष्ट्रीय सभा भरली त्यावेळीं या पक्षभेदाची मजल बरीच पुढें गेलेली दिसून आली. रावसाहेब रानडे यांचे त्यावेळेपासून जे एकनिष्ठ अनुयायी आहेत त्यांपैकींच हरिभाऊ हे प्रमुख होते. गेल्या पसतीस चाळीस वर्षांत रावसाहेब रानडे यांनीं घालून दिलेल्या मार्गानें ज्या अनेक चळवळी चालू आहेत त्यांशीं हरिभाऊंचा निकट संबंध असे. टिळकांना उद्यानोपाहार व पानसुपारी झाल्याचा पूर्वीं निर्देश केला आहे. त्यावेळीं भाषण करतांना, हरिभाऊंनीं आपल्या मतांचें दिग्दर्शन थोडक्यांत पुढें दिल्याप्रमाणें केलें होतें. त्यावेळीं ते म्हणाले “ न्यू इंग्लिश

स्कूल व फर्ग्युसन कॉलेज या संस्था उघडल्या त्या दिवशीं ज्यांनीं आपलीं नांवे त्या संस्थांच्या पटांत नोंदविलां त्या विद्यार्थ्यांपैकींच मी एक होतो; परंतु शिक्षणाची इतिश्री झाल्यानंतर व्यवहारविचाराला सुरवात झाल्यावर मी कै० रानडे यांच्या शाळेंत शिरलों. व तेथें कै० गोखले यांच्या स्नेहाची जोड मिळाल्याकारणानें माझीं मतें त्याच शिकवणींत बनलीं गेलीं व अद्यापिहि तीं तशींच आहेत.” स्वराज्य चालविण्यास हिंदी लोक पात्र असतांही स्वराज्यदानाविरुद्ध जे कित्येकां-कडून आक्षेप घेण्यांत येतात ते कसे निरर्थक आहेत हें त्यांनीं रा. रा. ल. व. भोपटकर यांच्या “स्वराज्याची मीमांसा” या पुस्तकास लिहिलेल्या छोट्या प्रस्तावनेंत मार्मिक व स्पष्ट रीतीनें दर्शविलें आहे. “कर-भार देणारांच्या हातींच कारभार पाहिजे” हेंच सूत्र त्यांनीं त्या ठिकाणीं आपल्या ओजस्वी लेखणीनें विशद करून सांगितलें आहे. हरिभाऊंच्या राजकीय विचारांची अगदीं अलीकडील स्पष्टोक्ति याच प्रस्तावनेंत पहावयास सांपडते.

हरिभाऊ हे डेक्कन सभेचे कित्येक वर्षे सेक्रेटरी होते. डिस्ट्रिक्ट काँग्रेस कमिटीचेही ते एक प्रमुख सभासद होते. पुण्यास १९१५ सालीं पंधरावी प्रांतिक परिषद भरली त्या वेळेस स्वागत कमिटीच्या चेअर-मनच्या जागीं त्यांचीच योजना झाली होती. राष्ट्रीय सभेचे ते कट्टे भक्त होते. राष्ट्रीय सभेच्या निम्मेहून अधिक अधिवेशनांना ते हजर राहिले होते. काँग्रेसला स्त्रियांनीं हजर रहावें याबद्दल दुसऱ्या काँग्रेसच्या वेळींच त्यांनीं स्त्रियांना उद्देशून एक विनंतिपत्र काढलें होतें. ज्ञान मिळण्याचीं सर्व साधनें स्त्रियांना उपलब्ध असावीत याबद्दल त्यांना आपल्या आयुष्यक्रमाच्या आरंभापासूनच कशी मनापासून कळकळ वाटत होती, हें यावरून दिसून येईल. रानडे-पक्षाचें प्रथम-पासूनच निदर्शन करणाऱ्या ज्ञानप्रकाश पत्राशीं संपादक या नात्यानें सातआठ वर्षे त्यांचा संबंध होता. पूर्वीं ज्ञानप्रकाश आंग्लो-मराठी असतांना इंग्रजी वाजूचें संपादकत्व हरिभाऊंकडेच कित्येक दिवस होतें. ज्ञानप्रकाश दैनिक करण्यास ज्यांची आस्था विशेष कारण झाली, त्यांतच हरिभाऊंचा प्रामुख्यानें उल्लेख करणें भाग आहे. आरंभीं दैनिक ज्ञानप्रकाशाचें संपादकत्वही त्यांच्याकडेच होतें.

हरिभाऊंच्या सामाजिक कादंबऱ्यांचा प्रतिपाद्य विषय पाहिला म्हणजे त्यांची सामाजिक मते कोणत्या प्रकारची होतीं हें वेगळें सांगायलास नकोच. समाजसुधारणेचे ते निस्सीम चहाते होते. संमतिवयाच्या कायद्यापासून तों पटेलबिलाच्या काळापर्यंत ज्या ज्या सामाजिक चळवळी झाल्या त्यांना हरिभाऊंची अंतःकरणपूर्वक अनुकूलता होती. १९१९च्या जानेवारींत म्हणजे हरिभाऊंच्या मृत्यूपूर्वी दोनच महिने, त्यांचें इंदूर येथें पटेलबिलावर सर्वस्वी अनुकूल असं भाषण झालें होतें. आनंदाश्रमासारख्या जुन्या पंथाच्या संस्थेचें चालकत्व त्यांच्याकडे अगदीं तरुण वयांत आल्यामुळें त्यांना कृतिसुधारक होतां आलें नाहीं. शिवाय त्यांच्यासारख्या मनमिळाऊ व स्वमताभिमानापेक्षांही वडील माणसांच्या मनाला न दुखविणें हें अधिक महत्त्वाचें कर्तव्य समजणाऱ्या माणसाचा आयुष्यक्रम गेला यापेक्षां वेगळा गेला असता तरच आश्चर्य होतें. मनानें ते अत्यंत प्रगमनशील होते, तरी पुराणमताभिमानाची त्यांच्यावर अगदीं अखेरपर्यंत छाप होती. त्यांचा पेहेराव व आचरण यांतही जुन्या पंथाचीच झांक स्पष्ट दिसून येत असे, त्यांचेही हेच कारण असावे.

कर्ते सुधारक म्हणून त्यांना केव्हांहि लौकिक संपादितां न आला तरी समाजसुधारणेस ज्या शक्ति साहाय्यभूत झाल्या त्यांत त्यांच्या कादंबऱ्यांस बरेंच वरचें स्थान देणें जरूर पडतें. कारण समाजाचा दृष्टिकोण बदलून तो सुधारणाभिमुख करण्याचें कार्य त्यांच्या कादंबऱ्यांनीं जसें केलें तसें गेल्या पंचेचाळीस वर्षांत दुसऱ्या कोणींही केलें नाहीं. सुधारणेसंबंधानें इतर जे जे प्रयत्न झाले त्यांत हरिभाऊंसारखा टिकाऊ प्रयत्न दुसरा कोणाचाही झाला नसेल. स्वतः ते कर्तृत्ववान् सुधारक नसले तरी तसे सुधारक निर्माण करण्याइतकी प्रतिभा व लेखनशक्ति त्यांना लाभली होती. तिचा त्यांनीं उत्कृष्ट उपयोग करून समाजसुधारणेचें जें बीज समाजांत मोठ्या शिताफीनं रुजविलें, त्यास अंकुर येऊन त्याचा मोठा वृक्ष झाल्याशिवाय केव्हांही रहाणार नाहीं. आजचीच तरुण पिढी घेतली तर ज्या मनोधारेनें हरिभाऊंनीं आपल्या कादंबऱ्या लिहिल्या तीच मनोधारेणा स्वीकारून सामाजिक सुधारणेस ही पिढी अंतःकरणपूर्वक मान्यता दर्शवीत असल्याचें दिसून येतें.

हरिभाऊ पुनर्विवाहित असते, त्यांच्या डोक्यावर केंस असते, नेकटाय, कॉलर, बूट, पाटलोण, वगैरे युरोपिअन् पेहेराव त्यांच्या आंगावर असता तर त्यांचे ग्रंथ त्यांच्या समकालीन तरुण पिढीस इतके प्रिय झाले असते किंवा नाही याची शंकाच आहे. जुन्या समाजांत बालबोध गणलेले असे जे वळण त्यांच्यांत दिसून येत असे, त्यामुळे समाजास ते आप्तस्वकीय असल्याप्रमाणेच वाटत. सामाजिक बाबतींत त्यांच्या कादंबऱ्यांना आज जे आप्तवाक्याप्रमाणे महत्त्व आले आहे ते, अशी स्थिति नसती तर, कदाचित् आलेही नसते. अर्थात् ज्या पद्धतीने त्यांनी आयुष्यक्रम घालविला ती पद्धत कार्यनिर्वाहाच्या दृष्टीने यदृच्छया कां होईना, एक प्रकारे श्रेयस्करच ठरली !

धार्मिक बाबतींत हरिभाऊंची खरोखर काय स्थिति होती हे निश्चित सांगणे त्यांच्या अगदीं निकटवर्ती मित्रांसही कठीण पडेल. ते आनंदाश्रमांतील हठ्यकव्य, धर्मविधि वगैरे यथासांग करीत, देवदर्शनही घेत, सोमवार व शनिप्रदोष अशांसारखे उपवासही करीत ! अपचनाची व्यथा असल्यामुळे त्यांना आठवड्यांतून एक दिवस उपवास करण्याबद्दल डॉक्टरांनी सांगितले होते. त्या दिवशीं सोमवार असल्यामुळे तव्हांपासून पुढे दर सोमवारीं ते उपवास करीत असत. त्यांच्या सोमवारच्या उपासाची मीमांसा अशा तऱ्हेने लावितां आली तरी त्यांनी शनिप्रदोष मात्र आपल्या वडिलांच्या सांगण्यावरूनच धरिला होता. त्याचप्रमाणे घरांत कोणाचे नवस सायास फेडण्याकरितां सत्यनारायण वगैरे करावयाचा असेल तर तोही करण्यास ते नाराज नसत. नेहमीं बोलण्यांत चालण्यांत मात्र, ते नास्तिक नसले तरी अज्ञेयवादी असले पाहिजेत, असें त्यांच्याशीं संभाषण करणारांना वाटे. मूळची त्यांची परंपरागत आस्तिक्य बुद्धि व मिलच्या वाचनाने मनावर झालेला संस्कार यांच्यामध्ये चालू असलेली धडपड त्यांच्यामध्ये शेवटपर्यंत टिकली असें दिसते.

विद्यार्थीदशेंत असतांना ते पंचहौद मिशनमध्ये फादर रोव्हिंग्टन यांच्याकडे फ्रेंच व जर्मन शिकावयास जात. एके दिवशीं फादर रोव्हिंग्टन हे कांहीं कामांत गुंतले होते. तेव्हां हरिभाऊ बाहेरच एका मिशनरीशीं बोलत बसले. त्यांचे बोलणे अर्थातच धर्मासंबंधाने निघाले.

मिशनरी गृहस्थानें हिंदू धर्मावर ताशेरा झाडण्यास सुरवात केली. हरिभाऊंनीं या वेळेस नास्तिक पक्षाची वाजू घेतल्यामुळें मिशनऱ्यांचें अर्थातच गाडें खुंटलें. पण दुसऱ्या दिवशीं याचा चमत्कारिक परिणाम झाला. आपल्याकडे शिकावयास येतो हा गृहस्थ नास्तिक आहे असें या मिशनऱ्यानें फादर रेव्हिंग्टन यांना सांगितलें. त्याबरोबर हरिभाऊंना तेथें शिकावयास जाण्याची बंदी होणार असें दुश्चिन्ह दिसूं लागलें. तेव्हां हरिभाऊ फादर रेव्हिंग्टन यांना म्हणाले, “मी नास्तिक वाजू घेतली ती केवळ मिशनरी गृहस्थाला अडविण्याकरितांच घेतली. त्यानें हिंदू धर्माला शिव्या घावयाच्या आणि मी ख्रिस्ती धर्माची विटंबना करावयाची, असा प्रकार चालूं राहिला असता तर प्रकरण भलत्या थरावर गेलें असतें. हा परिणाम टाळण्याकरितांच मी ही शकल काढली.” या खुलाशानें हरिभाऊंना अर्थातच फादर रेव्हिंग्टन यांच्या सान्निध्यांत पूर्ववत् प्रवेश मिळूं लागला. हरिभाऊंनीं ही वेळ अशा रीतीनें मारून नेली तरी हा प्रसंग, मिलच्या वाचनानें त्यांच्या मनावर जो परिणाम केला, त्याचाच द्योतक होता असें म्हणावयास हरकत नाही.

“धर्म हा एक विकार आहे, विचार नाही, तो श्रद्धामूल आहे..... परमेश्वर मुळींच नाही; यदाकदाचित् असला तरी तो आतां सृष्टीशीं संबद्ध नाही, त्यानें कोणाची प्रार्थना ऐकणें संभवनीय नाही. आपल्याला जें नीतियुक्त म्हणून वाटेल तें करित रहावें. लोक हाच परमेश्वर. त्याच्या हितासाठीं झटणें हीच परमेश्वरी सेवा..... ज्याचें आपल्याला ज्ञान नाही, ज्यानें कधीं आपले अस्तित्व जगाच्या अनुभवास आणून दिलें नाही, असा एखादा सर्वव्यापी पुरुष कल्पावयाचा, आणि त्याच्यावर भार टाकून आपले व्यवहार चालवावयाचे म्हणजेच दौर्बल्य”.

चंद्रशेखराची ही जी स्थिति हरिभाऊंनीं आपल्या कर्मयोगांत वर्णन केली आहे तीच त्यांच्या तरुण वयांत त्यांची स्वतांची असली पाहिजे हें उघड आहे. फरक इतकाच कीं, चंद्रशेखराच्या शिक्षणांत धर्मविषयक शिक्षणाचा भाग अगदीं सुद्धां आला नव्हता. त्यानें आपल्या वडिलापासून जें काय ग्रहण केलें होतें तें जुन्या धर्मविषयक आचा-

रांच्या कुचेष्टेपरच होतें. हरिभाऊंना बालवयांत वडिलांपासूनच जुन्या पंथाचे संस्कार झाले होते. त्यामुळें चंद्रशेखराप्रमाणें त्यांच्या मनांत विचार येत असले तरी ते कायमचें मूळ धरून रहाणें शक्य नव्हतें. या विचारांनीं त्यांची आस्तिक्य बुद्धि हेलकावे खात असली तरी बालवयांत घडलेल्या संस्कारांचे पाश तुटून जाण्याइतकें या विचारांचें प्राबल्य त्यांच्यावर बसलें नसावें असें साधारणतः म्हणण्यास हरकत नाही. यापूर्वीं शिष्यजनविलापांत त्यांनीं शास्त्रीबुवांच्या आंगच्या अनेक गुणांबद्दल प्रशंसा केली त्यांत त्यांच्या आस्तिक्य-बुद्धीचाही त्यांनीं अंतर्भाव केला आहे. 'संत सखुवाई' व 'सती पिंगला' या त्यांच्या नाटकांवरूनही त्यांची आस्तिक्य बुद्धिच निदर्शनास येते. एकीकडे मिल, स्पेन्सरसारखे हरिभाऊ बोलत, तर दुसरीकडे कुळधर्म-कुळाचारांत आस्तिक्य बुद्धीनें पडत असलेले दिसून येत. तेव्हां हें कोडें उलगडावें कसें हा मोठाच प्रश्न आहे. त्यांच्या आयुष्यांत घडलेला एक प्रसंग खालीं दिला आहे, त्यावरून या प्रश्नास कांहींसें समर्पक उत्तर मिळेल असें वाटतें.

सन १८९३ सालीं विख्यात जर्मन पंडित डॉ. पॉल डायसन (कील युनिव्हर्सिटीमधील प्रोफेसर) हे हिंदुस्थानांत आले होते, तेव्हां त्यांचा पुणें येथेंही एक दोन दिवस मुक्काम होता. हरिभाऊंनीं या साहेबांच्या सहवासांत राहून त्यांना येथील सर्व प्रसिद्ध स्थळें दाखविलीं. त्यावेळीं या उभयतांमध्ये धर्मसंबंधाच्याही गोष्टी निघाल्या. या जर्मन प्रोफेसरांनीं आपल्या हिंदुस्थानांतील आठवणी म्हणून एक पुस्तक त्याचवेळीं प्रसिद्ध केलें. त्यांत हरिभाऊंशीं झालेल्या संभाषणावरून त्यांच्या धर्ममतांबद्दल आपल्या मनावर कोणता ठसा उमटला, याचें वर्णन डॉ. पॉल डायसन यांनीं खालीलप्रमाणें दिलें आहे:—

“Apte, a highly cultured and learned man, professed of course no religion but the Vedanta, but like Telang in Bombay, declared he was obliged to adhere to the worship of the gods on account of his family. All the images of the gods he looked upon as incarnations of the Atman, but he always took care not to confuse a mind that had not been able to rise to the idealism of

this stand-point. I had the conviction here that those who think in India take the free standpoint in matters of religious doctrine as the thinkers of Europe, but out of consideration for their families still adhere to the worship of the gods, in the same way that we still hold fast to the ceremonies of a Church marriage, baptism and burial, though free from all superstitious ideas. ”

विचारास जें पटेल तेंच ग्राह्य मानणारा व धर्माचार व धर्मविधि यांवर विश्वास नसलेला असा यूरोप खंडांत जो सुधारकांचा सांप्रदाय निघालेला आहे त्यांतही, केवळ कुटुंबांतील माणसांच्या समजुतीकरितां प्रार्थनामंदिरांत जाऊन डोळे मिटणारे व विवाहविधि, बाप्तिस्मा, अंत्य-विधि वगैरेंस चिकटून राहणारे पुष्कळ सांपडतात. त्याप्रमाणेंच हिंदु-स्थानांतील सुधारक पंथाचें वर्तन आहे, ही गोष्ट डॉ. पॉल यांच्या निदर्शनास आली व तीच त्यांनीं वरील उताऱ्यांत व्यक्त केली आहे. मात्र धर्म वेदान्ताचा आहे, पण कुटुंबांतील माणसांकरितां मला देवदेवतापूजन करावें लागतें असेंच आपल्याजवळ हरिभाऊंनीं सांगितल्याचें डॉ. पॉल वरील उताऱ्यांत म्हणतात. यावरून हरिभाऊंची धर्ममतें कशा प्रकारचीं असलीं पाहिजेत याचें साधारण अनुमान काढतां येण्यासारखें आहे. थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे आज प्रायः घगेघरच्या माणसांची धर्मा-वद्दल जी विचारप्रवृत्ति आहे तीच हरिभाऊंची होती. हरिभाऊंसारख्या विशिष्ट परिस्थितींतील माणसांना विचार आणि आचार यांत मेळ राखणें कसें कठिण पडतें याचीही कल्पना स्वानुभवानें पुष्कळांना येण्या-सारखी आहे. “ I have purchased family peace at the cost of my reputation. ” हे क. का. त्रिं. तेलंग यांचे उद्गार त्यांच्याच परिस्थितींत असलेल्या हरिभाऊंसारख्यांनाही तंतोतंत लागू पडण्या-सारखे आहेत !

जुन्या-नव्याच्या झगड्यांत धडाडीनं पुढें जाण्याची धमक ज्यांना दाखवितां आली नाही त्यांना लौकिकाची हानि पत्करूनही कुटुंबांत समाधान नांदवितां आलें असतें तर एका दृष्टीनं त्याचें अभिनंदन करतां आलें असतें. पण वस्तुस्थिति पुष्कळ ठिकाणीं याहून भिन्न होती.

सामाजिक सुधारणेसंबंधांत ज्यांनीं तेलंगांप्रमाणें वर्तन ठेवलें त्यांना लौकिकाची हानि पदरांत घेऊनही घरच्या माणसांचा वाईटपणा टाळतां आला नाही ! हा परिणाम पाहिला म्हणजे त्यांचें वर्तन कोणत्याही दृष्टीनें अभिनंदनीय न ठरतां अनुकंपनीयच ठरतें. हरिभाऊंच्या काळांत अशीं उदाहरणें कांहीं थोडीं थोडकीं होतीं असें नाहीं. फार काय, पण प्रगतीचें आगर म्हणून प्रसिद्धि पावलेल्या युरोपखंडांतही अशा उदाहरणांची रेलचेल कशी दिसते हें वरील उताऱ्यावरून लक्ष्यांत येतें.

प्रकरण पंधरावें.

आयुष्याची अखेर !

हरिभाऊंच्या उज्ज्वल आयुष्यक्रमाचा प्रारंभ कशा रीतीनें झाला, त्यांच्या पुढील मोठेपणाचीं चिन्हे त्यांच्या बालवयांतच कशीं दिसू लागलीं, ते आपल्या प्रेमळ स्वभावानें महाराष्ट्राला कसे प्रिय झाले, इतर सार्वजनिक उपयुक्ततेचे अनेक व्यवसाय करून त्यांना उत्कृष्ट ग्रंथ कसे निर्माण करतां आले, त्यांचा विद्याव्यासंग वयोमानाप्रमाणें वृद्धिगतच कसा होत गेला, आपल्या ग्रंथांत समाजाच्या दुष्ट चालीरीतींवर त्यांनीं आघात केला असतांही समाजाचें त्यांच्यावरील प्रेम अबाधित कसे राहिलें वगैरे बाबींचें आतांपर्यंत थोडक्यांत निदर्शन केले. आवडत्या शांताबाईंच्या मृत्यूनें हरिभाऊंच्या सर्व आशा, सर्व हेतु, सर्व मनोरथ धरणीकंपाचा धक्का बसल्याप्रमाणें कसे एकदम ढांसळून पडले याचेंही वर्णन पूर्वीं येऊन गेलेंच आहे. मुलीच्या मृत्यूनंतर हरिभाऊंचें इहलोकचें वास्तव्य केवळ शरीरमात्रेंकरून होतें. त्यांचें मन, त्यांचा मेंदु, त्यांची प्रतिभा वगैरे सर्व मुलीच्या मृत्यूबरोबर लुप्तप्राय होऊन गेलीं ! कोणत्याही गोष्टीला काय, मर्यादा असावी लागते. प्रेम झालें तरी तेंही मर्यादितच पाहिजे. पण जगास शहाणे करणाऱ्या हरिभाऊंनाही आपल्या मुलीबद्दलचें प्रेम आंवाक्यांत ठेवतां आलें नाही !

प्रेमपाशाचा प्रभाव असा बलवत्तर आहे ! “ ताई तूं कोठें आहेस ? ” असा हरिभाऊंनीं प्रश्न केल्याबरोबर, मुलगी, त्यांच्या हृदयावर हात ठेवून “ येथें ” असें उत्तर द्यावयाची. आणि मुलीच्या मृत्यूनंतर अखेर तेंच खरें ठरलें ! त्यांचें हृदय तेव्हांपासून खरोखरच शून्यवत् झालें आणि त्यांची मूळची सशक्त व निकोप प्रकृति हळू हळू ढासळू लागली. अमुक करीन, तमुक करीन, अशी ते तोंडानें इच्छा मात्र व्यक्त करीत, पण अंगांत उत्साह न राहिल्यामुळे त्यांच्या हातून उद्योग होईनासा झाला व मुलीच्या मरणानंतरच्या सहा वर्षांत पूर्ण अशा दोनच कादंबऱ्या त्यांच्या हातून झाल्या !

चालीस वर्षांपूर्वी म्हणजे सन १८८८ मध्ये ते मुंबईस असतां त्यांना इन्फ्लुएंझा झाला त्या वेळेपासूनच त्यांना हृदयाचा विकार जडला होता. केव्हां केव्हां तर त्यांच्या हृदयाची जागा कढत होऊन हृदय इतक्या वेगानें हळू लागे कीं, वर हात ठेवला असतांही ही स्थिति लक्षांत येई ! मुलीच्या धसक्यानें तर त्यांचा हा रोग विशेषच बळावल्यासारखा झाला. आणि आज काय ताप आला, उद्यां अपचनाचा विकार झाला, परवां छातींत बांध बसला अशा अनेक उपाधींनीं त्यांचा पाठपुरावा चालविला. जे हरिभाऊ पन्नाशी उलटेतोपर्यंत अगदीं तरुण माणसाप्रमाणें दिसत, त्याच हरिभाऊंवर जरेची छाया झपाट्यानें पसरूं लागली.

त्याच काळांत आणखी एका अनाहूत कार्याची निष्कारण भगभग त्यांच्यामागे लागली. बंगालमध्ये एका रेल्वेच्या फाट्याची परवानगी मिळवून त्याप्रीत्यर्थ विवाक्षित भांडवलाचे शेअर, त्यांवर कांहीं कमिशन घेऊन, जमवावयाचे अशी एक योजना एका गृहस्थानें हरिभाऊंकडे आणली. हरिभाऊंनीं मोठमोठ्या लोकांस चिठ्या चपाट्या देऊन त्यांजकडून शेअर घेण्याबद्दल आपलें वजन खर्चावयाचें व या गृहस्थानांनीं अंगमेहनत करून योजनेची पूर्वतयारी होण्यास लागेल तो खर्च करावयाचा, असें ठरलें. पण या कामांत दोन मुख्य अडचणी होत्या, त्या हरिभाऊंच्या लक्ष्यांत आल्या नाहींत. पहिली अडचण स्वतःच्या फायद्याकरितां लोकांकडे तोंड वेगळण्याची हरिभाऊंस संवय नव्हती व तसें त्यांचें शीलही नव्हतें. हाच धंदा त्यांना करावयाचा असता तर त्यांनीं आपल्या कादंबऱ्या राजेरजवाड्यांना अर्पण करून

अमूप द्रव्याची प्राप्ति करून घेतली असती. या कामास ते स्वभाव-तःच नालायक होते, ही गोष्ट या बाबतीत पदोपदीं दृष्टोत्पत्तीस आली. एखाद्या श्रीमान् माणसाकडे किंवा संस्थानिकाकडे त्यांनीं रेल्वेसाठीं जावें आणि तेथें फक्त रेल्वेचीच गोष्ट न काढतां श्रीमंतांचा निरोप घ्यावा असे कित्येक प्रसंग घडले ! हातून काम तर होईना आणि शिरा-वर जबाबदारी तर घेतलेली असा त्यांचा दोहीकडून कोंडमारा झाला. या बाबतीत दुसरी अडचण अशी होती कीं, याच सुमारास सरकारनें वॉरलोनचे शेंकडा पांच सहा टक्यांचे वॉरबॉंड काढले. अशा स्थितींत तितक्याच टक्यांचे रेल्वेचे शेअर कोण घेतो ? मिळून चोहोंकडूनही प्रतिकूल स्थिति असतां हरिभाऊंना या कामांत पडण्याची बुद्धि झाली, आणि त्यांच्या मार्गे हा दुसरा एक नसता हद्दोग लागला !

ज्या कामांत आपण पडूं नये त्यांत पडलों, तें साधत नाहीं तर सोडून द्यावें हेंही त्यांच्यानें होईना. आणि अखेर पांच चार वर्षे याच व्यग्रतेत त्यांना निष्कारण घालवावीं लागलीं. आधींच हद्दोगानें पोख-रलेलें त्यांचें शरीर या काळजीमुळें जास्तीच निःशक्त झालें. आणि सन १९१८ च्या आक्टोबरमध्ये त्यांच्या एका डोक्याची पापणी खालीं पडून त्यांना डोक्याच्या पक्षघाताचा विकार झाला. त्यांतून बरे झाल्याबरोबर डिसेंबरच्या सुरवातीसच वरील रेल्वेचे शेअर जमवि-ण्याकरितां ते कलकत्याकडे फिरावयास गेले. तेथून परत येतांना ते इंदुरास उतरले व त्या ठिकाणीं जलोदराची भावना झाल्याचें त्यांना तेथील डॉ. श्री. ना. शारंगपाणी यांनीं सांगितलें. शेवटीं हा रेल्वेचा व्यापच त्यांना पुढून उरणार असा योगायोग होता व तोच अखेर खरा झाला !

रेल्वेचे शेअर जमविण्याकरितां त्यांनीं ही जी सफर केली ती यशस्वी होण्याची स्पष्ट चिन्हे दिसत होती. विशेषतः, इंदुरास असतां हें काम पूर्ण झाल्यासारखेंच होतें. आणि जलोदरानें मार्गांत अवचित गांठून त्यांना मृत्यूच्या स्वाधीन केलें नसतें तर हेंही घेतलेलें काम यशस्वी झालेलें पहा-ण्याचा योग त्यांना खास आला असता. हरिभाऊंनीं प्रचंड लेखनव्यवसाय केला. पण विसूळ वाड्मयाची झपाट्यानें उत्पात्ति करणाऱ्या कित्येक माणसांनीं जें द्रव्य संपादिलें तितकेंही हरिभाऊंना आपल्या

अविनाशी वाङ्मयानें जोडतां आलें नाहीं. याचें कारण अर्थात्च त्यांचा अनियमितपणा होय. अमुक पुस्तक समाप्त होऊन प्रसिद्ध होतें केव्हां अशी वाचकांनीं प्रतीक्षा करीत बसावें आणि हरिभाऊंनीं शेवटचीं एकदोन प्रकरणें लिहिण्यास प्रसंगीं वर्षानुवर्षे लावल्यामुळें त्यांच्या त्या प्रतीक्षेचा हिरमोड व्हावा असें होत असे. रेल्वेचें काम जुळून आल्यास वार्धक्यांत पैशाची ददात मिटून आपल्याला निश्चितपणें आपला व्यवसाय चालवितां येईल अशीही त्यांची या कामांत पडण्याची एक दृष्टि असावी. ती सफल होण्याचाही सुमार दिसूं लागला होता. पण वर सांगितल्यामुळें एका असाध्य रोगानें त्यांच्यावर अचानक झडप घातल्यामुळें त्यांच्या सर्व आशांची इमारत एकदम कोसळून पडली !

या स्थितींतच ते औषधोपचाराकरितां मुंबईस आले. त्या वेळीं मतदानकमिटीचें साक्षी घेण्याचें काम तेथें चाललें होतें. हरिभाऊंच्या हातापायांस सूज आली असतां व त्यांची प्रकृति अगदीं क्षीण झाली असतांही ते या कमिटीपुढें साक्षीकरितां गेले होते. पहिल्या दिवशींची अपूर्ण राहिलेली साक्ष पूर्ण करण्याकरितां दुसऱ्या दिवशींही ते कमिटीपुढें जाणार होते. पण डॉक्टरनीं प्रतिबंध केल्यामुळें त्यांचा निरुपाय झाला ! जलोदरासारख्या असाध्य रोगाच्या तावडींत आपण सांपडलों आहोंत ही जाणीव असतांही त्यांनीं याप्रमाणें आपल्या कर्तव्यांत चूक न होऊं देण्याची खबरदारी घ्यावी हें पाहून त्यांच्याबद्दल कोणासही कौतुक वाटल्यावांचून रहाणार नाहीं. डॉ० नानासाहेब देशमुख, डॉ० भाजेकर, डॉ. भडकमकर प्रभृति मुंबईच्या नामांकित डॉक्टरांनीं त्यांची प्रकृति पाहिली व त्यांना बरें करण्याकरितां सर्वांनीं आपली कसोशी केली. पण जेथें रोगच असाध्य तेथें मानवी प्रयत्नाची काय मात्रा चालणार ?

आपली इहलोकची वस्ती आटपत आली ही गोष्ट हरिभाऊंसारख्या चाणाक्ष माणसास, विशेषतः आपल्या कादंबऱ्यांतून मृत्यूचे व आसन्न-मरण स्थितीचे प्रसंग हुबेहूब डोळ्यांपुढें उभे करणाऱ्या त्यांच्यासारख्या कादंबरीकारास लोकांनीं सांगावयास पाहिजे होती असें नाहीं. भेटिला येणारे जाणारे गृहस्थ तर त्यांना उलट धीरच देत होते. पण त्यांत

कांहीं तथ्य नव्हतें हें हरिभाऊ पूर्ण जाणून होते. तरी त्यांची शान्ति केव्हांही ढळली नाही. आप्तसंबंधी माणसं भोंवतालीं असत, त्यांना निष्कारण भीति वाटूं नये किंवा तीं घाबरूं नयेत याबद्दलच उलट ते खबरदारी घेत ! समाचाराला येणाऱ्या माणसांची सकाळपासून सायंकाळपर्यंत एकसारखी गर्दी उडून जात असे. कोणी कांहीं समाधानाच्या गोष्टी सांगत, कोणी कांहीं उपाय सुचवीत, कोणी अमक्या ठिकाणी या रोगावर हमखास उपाय होतो म्हणून सांगत, तर कोणी हरिभाऊंच्या स्थितीकडे पाहून संचित व स्तब्ध असे बसत. तरी हरिभाऊंच्या मनाची स्थिरता कायमच असे !

अशा प्रकारें सुमारे दीड दोन महिने त्यांनीं मृत्युशय्येवर काढले. अशा प्रसंगींही जर कोणाच्या सांनिध्यानें त्यांना विशेष आनंद झाला असेल तर तो पुस्तकांच्या सांनिध्यानेंच होय. आसन्न स्थितीत असलेला मनुष्य आप्तइष्टांपैकींच मला अमक्याला भेटावयाचें, मला तमक्याला भेटावयाचें अशी इच्छा प्रदर्शित करून त्यांना पत्रे पाठवावयास किंवा तारा करावयास सांगतो. पण हरिभाऊंचे खरे आप्तइष्ट त्यांचे आवडते ग्रंथच होते. त्यांनाच ते आपल्या भेटीस प्रेमानें बोलवीत, आणि त्यांच्याच दर्शनांत सुख मानीत ! “ प्राणव्यसनींही ” त्यांचें हें विद्येचें व्यसन अखंड राहिलें हें पाहून समोर उभ्या असलेल्या मृत्यूसही विस्मय वाटल्यावांचून राहिला नसेल ! नवीन पुस्तके आणून वाचण्यासारखी त्यांची स्थिति नव्हती. तरी पुस्तके आणण्याचं त्यांचा हव्यास अगदीं अखेरपर्यंत सुटला नाही. एखाद्या पुस्तकाची पानेच फाड, एखाद्यास पुष्टिपत्र घाल, एखाद्यावरून नुसताच हात फिरीव किंवा एखाद्या प्रिय अपत्याप्रमाणें त्यास पोटाशीं कवटाळून धर असा त्यांचा एकसारखा क्रम चाललेला असावयाचा ! आपल्या प्राणापेक्षांही प्रिय अशा आपल्या मुलाच्या तोंडावरून हात फिरविण्यांत वत्सल पित्याला जें सुख वाटतें तेंच सुख पुस्तकावरून हात फिरविण्यांत हरिभाऊंना वाटे !

रा. रेंदाळकर हे यासंबंधानें लिहितांना म्हणतात:—मीं एकदां त्यांना विचारलें, “ तुम्हाला या पुस्तकाकडे नुसतें पहात बसण्यांत काय मौज वाटते ? ” तेव्हां ते प्रेमार्द्र स्वरानें म्हणाले, “ मला हे जे शेंकडें

व्यवहारी लोक भेटावयास येतात त्यांच्यामुळे जो त्रास होतो, तो या माझ्या आंकांकेडे पाहून पार नष्ट होतो. माझे हे अत्यंत जिवलग स्नेही आहेत. आणि सांप्रतच्या माझ्या स्थितीत यांचा नुसता सहवासही मला फार सुखाचा वाटतो ! ”

इकडे रोगावर उपाय चाललेच होते. दुखण्याला कधीं चढ व्हावा, कधीं उतार दिसावा, असा आशे-निराशेचा झगडा चालू होता. तरी हरिभाऊंची शांत वृत्ति मात्र अचल होती. अपूर्ण कादंबऱ्यांचीं अवशिष्ट कथानके त्यांच्या एकसारखीं डोक्यांत घोळत होती. हीं आतां आपल्या हातून पूर्ण होणार नाहीत असें एकीकडे त्यांच्या मनास वाटून त्यांना अर्थातच दुःख होई ! अशाच स्थितीत त्यांनीं

जाईल रात्र, मग होइल ती सकाळ,
होऊन रव्युदय, पंकजही फुलेल;
ही आस भृंग धरि त्यांतचि कोंडलेला
हा ! हा ! तशांत उपडी गज पद्मिनीला !

हा श्लोक एके दिवशीं केला. यावरून आपले मनोरथ जागच्या जागी ठेवून आपण जाणार, याबद्दल त्यांच्या मनांत कोणताही संशय राहिला नव्हता असे स्पष्ट दिसून येते. तरी सुद्धां समाचारास येणाऱ्या माणसांस हरिभाऊंना समाधानाच्या गोष्टी सांगण्याचा केव्हांही प्रसंग येत नसे. उलट हरिभाऊंच ' माझे बरे आहे ' म्हणून सांगून, येणाऱ्या जाणाऱ्या अनेक माणसांशीं दुसऱ्याच गोष्टी बोलत. एके दिवशीं सकाळीं त्यांचे एक स्नेही त्यांच्याजवळ बसले होते. हे आतां बराच वेळपर्यंत आपली चांगली करमणूक करतील, असें हरिभाऊंना वाटत होते. इतक्यांत दुसरे एक गृहस्थ येऊन त्या मित्रास घेऊन गेले. ते गेल्यानंतर हरिभाऊंनीं एक आर्या लिहून ठेवली. स्नेही आल्यानें यांची आपल्याला करमणूक होईल अशी आशा आपल्या मनांत उत्पन्न झाली इतक्यांत “ आर्थरदर्शनलोलुप शंकर गेला गणूस घेऊन ” असें झाल्यामुळे आपणांस खिन्नता कशी आली हे त्यांनीं या आर्येंत वर्णन केले होते. मजबरोबर चला, म्हणून मृत्यु हातानें खूण करतो आहे अशा स्थितीत सुद्धां आपले विचार पद्यमय करण्याइतकी स्थिरता त्यांच्या ठिकाणीं दिसावी, यावरून सरस्वतीचे ते एकनिष्ठ भक्त होते हे जसें सिद्ध झाले

तसेंच त्यांची मनःशांति एखाद्या विदेही माणसासही भूषणीभूत होण्या-सारखी कशी होती हेही उत्कृष्ट रीतीने दृष्टोत्पत्तीस आले !

अखेर ता. ३ मार्च स. १९१९ रोजी ते पुण्यास आले. येतां येतां गाडींतच त्यांची अत्यवस्थ स्थिति होऊन ते मेण्यांतून कसे बसे आनंदा-श्रमांत येऊन पोहोचले. दुपारची ऐन एक वाजण्याची वेळ ! प्रकृति अगदीं तुटलेली आणि त्यांत उन्हाच्या वेळीं गाडीची दगदग झालेली ! घरीं येऊन पोहोचतात न पोहोचतात तोंच त्यांच्या तोंडांतून रक्ताच्या गुळण्या येऊं लागल्या ! बरोबर डॉ. रेळे आले होते. त्यांनीं योग्य औषधोपचार करून त्यांना थोडीशी स्वस्थता आणली, तरी गुळण्या चालूच होत्या. आतां आपण कांहीं तासांचेच सोबती आहोत ही गोष्ट ध्यानांत आल्याबरोबर पुढील तीन चार तासांत आपल्या पत्नीसंबंधानें त्यांना जी काय व्यवस्था करावयाची होती ती त्यांनीं मोठ्या शांतपणानें केली !

ही त्यांची शांत प्रकृति अगदीं निधनकालपर्यंत कायम होती. डॉ. रेळे हे तिहींच्या एक्सप्रेसनें मुंबईस परत गेल्यावर डॉ. शिखरे, डॉ. व्ही. सी. गोखले, व डॉ. एन्. एल. रानडे हे हरिभाऊंच्या शुश्रूषेकरितां अगदीं अखेरपर्यंत हजर होते. “ या जगांत आतां आमचे किती तास उरले आहेत ? ” असें त्यांनीं डॉ. शिखरे यांना विचारलें, तेव्हां ‘ तसें निश्चित कसें सांगतां येईल, कदाचित् आपण आणखीही कांहीं दिवस जगाल ! ’ असें त्यांनीं उत्तर दिलें. सर्व प्रेमपाश सोडून इहलोकचा अखेरचा निरोप घेण्याची वेळ संनिध आली असतांही हरिभाऊंनीं दाखविलेली ही शांति पाहून डॉ. शिखरे यांनाही त्यांच्याबद्दल विशेष आदर वाटला. व तो वाहेर येऊन त्यांनीं आपल्या व्यवसायबंधूंजवळ व्यक्तही केला; आणि त्यानंतर एक तासानें हरिभाऊंचें देहावसान झालें ! घरांत प्रवेश केल्यापासून सहाच तासांत ते आपल्या परिवारास दुःखांत सोडून परलोकीं गेले !

“ सर्व इष्टानिष्ट व्यापार करणारा आत्मा आंत कायम आहे तोंपर्यंत कोणाचीही माती कोणालाही जड नाही; परंतु एकदां कां पिंजऱ्याचें दार उघडून फरारी होणाऱ्या सुंदर पांखराप्रमाणें तो आत्मा अदृश्य झाला म्हणजे मग तें शरीर आईचें असो, बापाचें असो, भावाचें असो, बायकोचें

असो किंवा आणखी कोणाचें असो, तें दोन ताससुद्धां दृष्टीसमोर ठेवणें मोठें दुःसह होतें.” या त्यांनींच वर्णिलेल्या वस्तुस्थितीप्रमाणें त्यांच्याही स्थूल देहाची व्यवस्था लागली !

तरुण पिढीला अनेक प्रकारें बोधक आणि मार्गदर्शक अशा हरिभाऊंच्या वैचित्र्यमय चारित्र्याची ही केवळ रूपरेखा दर्शविली आहे. हरिभाऊंच्या आयुष्यक्रमांतील विशेष गुण म्हटला म्हणजे त्यांचा जबर विद्याव्यासंग हा होय. विद्वत्तेसंबंधानें त्यांचा एवढा मोठा अधिकार असतांही त्यांनीं आपली विनयशीलता केव्हांही सोडली नाही. त्यांच्या विनयशील वृत्तीचें थोडक्यांत वर्णन यावयाचें म्हणजे त्यांचा सहवास करतांना थोर व्यक्तींना ठेंगणें होण्याचें कारण नसे, व लहान माणसांना उंच व्हावें लागत नसे. स्वतःची जाहिरात देणें हें त्यांच्या स्वभावाला कधींही आवडत नसे. प्रेमळपणा हा त्यांच्या अंगच्या सर्व गुणांचा कंठमणिच होय. या त्यांच्या गुणामुळें ते सहस्रावधि लोकांचें विश्रामस्थान बनले होते. हरिभाऊ हा समास सोडवावयास सांगितलें तर तो कर्मधारयाप्रमाणेंच सोडवावा लागेल ! त्यांच्याशीं सहवास घडण्याचा सुयोग आलेल्या माणसांना ते आपल्या भावाप्रमाणें वाटत. त्यांनीं आपल्या सुस्वभावानें, प्रेमळपणानें, शांतवृत्तीनें व प्रभावशील लेखनसामर्थ्यानें हजारों माणसांचीं मनं आपल्याकडे आकर्षून घेतलीं होती. तरुण पिढीला त्यांचा आयुष्यक्रम आदर्शवत् होऊन त्यांच्यामध्ये वर सांगितलेल्या गुणांचें बीजारोपण होवो व हरिभाऊंचे प्रतिभासंपन्न ग्रंथ त्यांच्यामध्ये लेखनव्यवसायावद्दल स्फूर्ति उत्पन्न करोत ! “ मृत्यु येऊन व्यक्तीचें शरीर पतन पावतें. त्याचा आत्मा आणि त्या आत्म्याचे उन्नत विचार वरवरच जातात. कधीं त्यापासून अवनति होणार नाही ” याच न्यायानें, हरिभाऊंनीं आपल्या प्रतिभासामर्थ्यानें ज्या विचारांचें बीजारोपण केलें आहे त्या विचारांचा एकसारखा विकास होत जाऊन ते पूर्णतेच्या मार्गाप्रत जावोत !

हरिभाऊंच्या सामाजिक कादंबऱ्या.

सिंहावलोकन व उपसंहार.

१

हरिभाऊंचें समाजकार्य.

कोणत्याही बाबतींतील नवीन विचार लोकांच्या मनावर ठसविण्याचे अनेक मार्ग आहेत. सभांतून व्याख्याने देऊन किंवा वर्तमानपत्रांतून लेख लिहून किंवा कीर्तन-पुराणांच्या द्वारे लोकांमध्ये नवीन विचारांची जागृति करण्याचा प्रयत्न होतो. पण अशा प्रयत्नांचें फळ श्रमाच्या व खर्च होणाऱ्या काळाच्या मानानें फारच अल्प येतें; आणि त्याचा परिणामही मनावर कायमचा टिकणें कठीण पडतें. पन्नास वर्षांपूर्वीपासून आपल्या इकडे समाजसुधारणेची चळवळ अनेकांनीं अनेक रीतींनीं केली आणि लोकांच्या विचारांत व मनोघटनेंत फेरबदल घडवून आणण्याचें काम त्यायोगानें कांहीं प्रमाणांत झालेंही. सुशिक्षित लोकांची सामाजिक बाबतींत अनुकूलता मिळविण्यासंबंधांतील श्रेय—निदान बरेंचसें श्रेय—या प्रयत्नांनाच देणें जरूर आहे. पण या प्रयत्नांचा परिघ सुशिक्षित समाजापुरताच मर्यादित राहिला. त्यांचा बहुजनसमाजावर तादृश परिणाम झाला नाहीं. बहुजनसमाजाच्या मनावर सामाजिक सुधारणेच्या कार्याचें महत्त्व ठसविण्याचें कार्य मोठ्या कुशलतेनं कोणीं केलें असेल तर तें हरिभाऊंनींच होय; ही वस्तुस्थिति कोणासही प्रांजलपणें कबूल करावी लागेल. एखाद्याचीं तोंडे वेडींवांकडीं करण्याची खोड जावी या हेतूनें त्यास कितीही उपदेश केला किंवा समजावून सांगितलें तरी तें कदाचित् निष्फळ होईल. तेंच, त्याच्यापुढें आरसा धरून तोंडे वेडींविडीं करण्यामुळें आपला चेहरा कसा विद्रूप दिसतो हें त्याचें त्यालाच प्रत्यक्ष दाखविलें, कीं त्याच्यांत ताबडतोब व विनबोभाट सुधारणा होण्याची आशा असते. हरिभाऊंनीं मनोरंजक व सुसंगत कथानकांची वांधेसूद व बाळसेदार योजना करून त्यांत समाजाचें

हरिभाऊंची
प्रतिभाशक्ति.

बरोबर प्रतिबिंब उमटविले व समाजास स्वतःमधील अवगुणांची विन-
चूक जाणीव करून दिली. हे करतांना त्यांनी समाजाबद्दल केव्हांही
उपहासबुद्धि किंवा तिरस्कारयुक्त भावना दाखविली नाही. समाजां-
तील समजुतीचे व चालीरीतीचे चित्र इतक्या सुबक रीतीने त्यांनी
खाटले आहे की, ते पाहून समाजास यत्किंचितही वैषम्य किंवा क्रोध
न वाटता त्याच्यामध्ये आत्मसंशोधनाची सद्भावना उत्पन्न व्हावी.
एखाद्या लहान मुलाला गोष्ट सांगावी आणि त्या गोष्टीत आपल्याच
खोड्यांची हकीकत आहे हे ओळखून त्याने हंसू लागे अशीच हरि-
भाऊंच्या कादंबऱ्या वाचून समाजाची स्थिति होत असली पाहिजे !
त्यांच्या ग्रंथांची भाषा इतकी साधी आहे की, वाचणारास आपण
आपल्याशीच बोलत आहोत की काय असा भास व्हावा. त्यांचा
विनोदही उपहास-प्रधान नसून उपदेशात्मक आहे. महाराष्ट्रांतील सर्व-
सामान्य वाचक वर्गात त्यांच्या कादंबऱ्यांबद्दल जे आदरयुक्त प्रेम दिसून
येते त्याचे हेच कारण होय. आपले ग्रंथ लिहितांना ते समाजाशी
तद्रूप व तदाकार झाले तरी समाजाची सदाभिरुचि यत्किंचितही बिघडू
नये अशीही त्यांनी उत्कृष्ट रीतीने खबरदारी घेतली. समाजातील
दुर्व्यसनांचे व दुर्वर्तनांचे त्यांनी आपल्या शब्दसंपत्तीने अनेक चित्रपट
उभे केले, पण त्यांमध्ये वाईट गोष्टींबद्दल द्वेष व चांगल्या गोष्टींबद्दल
आदरबुद्धि यांशिवाय वाचकांच्या ठिकाणी दुसऱ्या कोणत्याही भावनेचा
प्रादुर्भाव होऊ नये अशाच प्रकारचे विलक्षण रचनाकौशल्य दाखविले.

“ वाचकाने स्वप्नांत जरी वेष्टेची माडी पाहिली नसली तरी त्याला
आम्ही वेष्टेच्या घरी नेतो, कलालाच्या दुकानांत नेतो. पण इतकेही
करून शिताफी काय की, तो आम्ही नेऊ तेथे जरी आनंदाने व आप-
खुषीने येतो तरी त्याला तसले व्यसन प्रत्यक्ष तर काय, पण स्वप्नांत
देखील जडू देत नाही. उलट तो व्यसनी असला तर त्याला आम्ही
व्यसनांतून काढतो. ” ही जी आपल्या कादंबरीलेखनाची शिताफी
हरिभाऊंनी आपल्या अगदी पहिल्या व ऐन तारुण्यांत लिहिलेल्या
कादंबरीत वर्णन केली आहे ती सर्वस्वी अन्वर्थक आहे, हे त्यांच्या
कादंबऱ्या वाचणाऱ्या कोणाही माणसास आनंदाने कबूल करावे लागेल.
त्यांच्या हातून ही जी उत्कृष्ट व उपकारक अशी ग्रंथरचना झाली, तिला

त्यांच्या अंगचे इतर गुण कितीही कारणीभूत झाले असले तरी त्या रचनेचे श्रेय त्यांच्या प्रतिभा-सामर्थ्यासच दिले पाहिजे. केवळ परिश्रमाने एखाद्यास एखादे पुस्तक चांगले लिहितां येईल. पण भिन्नभिन्न प्रकारचे वैशिष्ट्य असलेल्या व त्या वैशिष्ट्यांत एकाहून एक सरस ठरणाऱ्या दहा सामाजिक व तितक्याच ऐतिहासिक कादंबऱ्या लिहिणे हे काम केवळ परिश्रमाने किंवा सतत अवलोकनाने होणारे नाही. त्यास श्रेष्ठ प्रकारची प्रतिभाशक्तिच लागते. वर्गीत एखाद्या विद्यार्थ्याचा एखाद्या महिन्यास चुकूनमाकून पहिला नंबर येईल; पण तेवढ्यावरून त्याची पहिल्या नंबराच्या विद्यार्थ्यांत गणना होणार नाही. तशी गणना होण्यास वर्गीत त्या विद्यार्थ्याचा सतत पहिला नंबर राहिला पाहिजे. हरिभाऊंच्या कादंबऱ्यांसही हाच न्याय लागू आहे. निरनिराळ्या दर्ज्याच्या व अभिरुचीच्या वाचकांचे मन सारख्याच प्रमाणांत आकर्षण करून घेणे हे कार्य कांहीं सहज होणारे नाही. कादंबरीवाङ्मयांत आज अनेक पुस्तके निर्माण होत आहेत, तरी हरिभाऊंच्या ग्रंथांना आपले उन्नत स्थान अद्याप कायम राखतां आले आहे. ही गोष्ट प्रतिभेच्या सामर्थ्याशिवाय किंवा निर्माण-कौशल्याच्या मनोरमतेशिवाय केव्हांही शक्य झाली नसती.

हरिभाऊंच्या मातुःश्री त्यांच्या लहानपणीच वारल्यामुळे त्यांना

स्त्रियांचद्दल
सहानुभूति.

मातृसुख लाभले नाही. तरी पण त्यांची कल्पना-शक्ति उज्ज्वल असल्यामुळे मातृभक्ति ही एक अपूर्व चीज आहे, याची जाणीव त्यांच्या ठिकाणी पूर्ण-शाने वास करित होती. मातृप्रेम हे सर्वांत श्रेष्ठ प्रकारचे प्रेम आहे. इतर सर्व प्रकारचे प्रेम हे कमीअधिक प्रमाणांत सापेक्ष स्वरूपाचे असते; पण या विश्वांत सर्वथा निरपेक्ष असें जर कोणाचे प्रेम असेल तर ते एका मातेचेच होय. या मातांची-विद्यमान व भावी मातांची-स्थिति सर्वस्वीं अवनत व परवश राखण्यांत समाजाच्या हातून नुसता अन्यायच होत नाही, तर त्यामुळे कृतघ्नतेचे पातकही समाजाच्या पदरीं कसें येते हाच ध्वनि हरिभाऊंच्या कादंबऱ्यांतून स्पष्टपणे उमटलेला दिसतो. 'न मातुः परदैवतम्' असें आपण तोंडाने म्हणतो, पण समाजाच्या मातांशीं म्हणजे स्त्रीजातीशीं

आपलें वर्तन मात्र आपण स्वतः दैवत व त्या आपल्या गुलाम असेंच चाललेले असते. कन्यादानासारखे दुसरे कोणतेही पुण्य नाही असे जो तो म्हणतो. पण “ मुझी जन्मल्यापासून ती मरेपर्यंत निर-
निराळ्या प्रसंगी जे सर्वांचे उद्धार निघतात ते सारे जर एके ठिकाणीं
केले आणि एकदम वाचले तर मुझी हें पापाचें फळ मानलें आहे कीं
पुण्याचें मानलें आहे याचा तेव्हांच निकाल होईल. ” हे ‘ पण
लक्षांत कोण घेतो’ मधील यमुनेचे उद्धार सर्वस्वीं वस्तुस्थितिनिदर्शक व
समर्पक आहेत हें कोणासही नाकबूल करतां येणार नाही. ‘ जन्मतः
स्वजनहृदयदारिका ’ उपजल्यापासून आप्तस्वकीयांच्या हृदयाचें विदा-
रण करणारी, असेंच दारिकेचें म्हणजे मुलीचें कवींनीं वर्णन केलेलें
आढळते. ‘ कोणाचें होऊं नये चाकर आणि कोणाची होऊं नये
कायको ’ या प्रचारांतल्या म्हणीवरूनही हिंदु समाजांत बायकांची स्थिति
काय असते हें स्पष्ट समजण्यासारखें आहे. वस्तुतः स्त्रियांची योग्यता
फार मोठी आहे. मुलें सुशील किंवा दुःशील निपजणें हें सर्वस्वीं
मातेवरच अवलंबून असते. “ मातृमार्गिनें जीं कार्यें होतात तीं अत्यंत
सावकाशीनें व अगदीं न कळत होतात. त्यांच्याकरितां मोठमोठाले
बाह्य प्रयत्न करावे लागत नाहीत, त्यामुळे त्याचें महत्त्व कोणास कळत
नाहीं. परंतु सर्व कामांचें, सर्व विचारांचें किंबहुना व्यापारांचें उत्पत्ति-
स्थान तें, ही गोष्ट मनांत वागवून तो मार्ग उत्तमोत्तम करण्याचे जितके
प्रयत्न हांतील तितके चांगले ” हें शिवरामपंतांचें वचन वस्तुतः प्रत्ये-
कांनं आचरणांत आणण्यालायक आहे. पण व्यवहारांत याच्या अगदीं
उलट स्थिति दिसून येते. मातृमार्ग हा मुलांच्या उन्नतीचा राजमार्ग
आहे. पण स्त्रियांना अज्ञान व निरक्षर ठेवण्याची आपल्यांत जी
वहिवाट आहे, तिच्यामुळे ‘ सद्दिचार व सत्कर्म ’ यांचा हा मार्ग अगदीं
काळ्याकुळ्यांनीं भरल्यासारखा झाला आहे. अनेक शतकांच्या वहि-
वाटीनें ही स्थिति आमच्या बायकांच्या इतकी अंगवळणीं पडली आहे
कीं, तींत फेरबदल करणें म्हणजे कांहीं तरी अघोर पातक करण्यासा-
रखें आहे असें त्यांना वाटते. “ ईश्वरानें बायकांस निर्माण केले आहे
तें निव्वळ पुरुषांच्या सुखासाठींच, असें आम्हांस निःसंशय वाटूं लागते.
इतकेंच नव्हे तर, आमची कोणीं कींव केली तर त्याजवर आम्ही उल-

दून पडूं व पडतोही. ” या यमुनेच्या उदारांत आपल्या स्त्रियांची भावना उत्कृष्ट रीतीनें प्रतिबिंबित झाली आहे. गाईच्या गळ्यांतलें दावें सोडणारासच तिनें हुंदाडूं लागावें, अशांतलीच ही स्थिति आहे ! बायका कितीही शहाण्या असोत, त्यांच्या शहाणपणाची धाव चुलीपलीकडे जातां कामा नये. त्या कितीही कर्तृत्ववान् असोत; त्या कर्तृत्वाची परिसीमा नवऱ्याची सेवा करण्यांत व मुलांच्या परिचर्येतच झाली पाहिजे, त्या सीमेचें उल्लंघन केव्हांही होतां कामा नये, असा आमच्या समाजाचा कटाक्ष. “ बायका म्हणजे घरांत काम करण्यास मोलकरणी आणि बाहेर आपली संपत्ति दाखविणाऱ्या चालत्याबोलत्या तावदानाच्या पेठ्या ! ” हे यमुनेचे उद्धार कितीही कर्णकटु असले तरी सत्यपूर्ण आहेत ! बायको लंगडी, लुळी किंवा वेडगळच काय, पण नवऱ्याच्या मनासारखी नसली कीं तिला टाकून देऊन दुसरें लग्न करण्यास पुरुषास कोणत्याही प्रकारची आडकाठी नाही. पण नवरा दुर्व्यसनी असो, ठोंब्या असो, घरादाराचें वाटोळें करणारा असो, तो जें काय करील तें निमूटपणें पहात आणि प्रसंग पडला तर त्याच्या लाथा खात आणि शिव्याशाप घेत बायकांनीं आपला सर्व जन्म त्याच्या सहवासांतच कंठला पाहिजे, असा आमच्या समाजाचा आग्रह ! या विषम स्थितीमुळे स्त्रियांच्या जन्माचें मातेरें कसें होतें हें हरिभाऊंनीं प्रायः आपल्या प्रत्येक कादंबरींत उत्कृष्ट रीतीनें दाखविलें आहे.

स्त्री-पुरुषांतील ही विषमता प्रगल्भ विचाराच्या गृहस्थांना कितीही विषतुल्य वाटली किंवा ती सुधारण्यास त्यांनीं कितीही प्रयत्न केले तरी खुद्द स्त्रियांचें अशा प्रयत्नांना पाठबळ मिळाल्याशिवाय ते सफल होणें दुर्घट आहे. पुरुषांना स्त्रियांच्याबद्दल कितीही

लग्न करण्याची
घाई.

सहानुभूति वाटत असली तरी स्वतः स्त्रियांना स्वतःबद्दल काय वाटतें याची तंतोतंत कल्पना त्यांना येणें शक्य नसतें. शिक्षणसंस्काराच्या व सत्समागमाच्या योगानें जिला स्वतःसंबंधाचें व भोंवतालच्या परिस्थितीचें आकलन करण्याचें सामर्थ्य प्राप्त झालें आहे, अशा स्त्रीच्या तोंडून स्त्रियांच्या दुःस्थितीचें वर्णन दिलें तर तें अधिक परिणामकारक होईल, या हेतूनेंच हरिभाऊंनीं यमुनेचें आत्मचरित्र कथन केलें आणि तें

इतकें बेमालूम साधलें कीं, तें खरोखरच एका स्त्रीनें लिहिलें असें समजून त्या स्त्रीचें अभिनंदन करणारीं कित्येक पत्रेही हरिभाऊंकडे आलीं ! चव्वेचाळीस वर्षांपूर्वीं येथील पुणवैभव पत्रांत हरिभाऊंची 'मधली स्थिति' ही कादंबरी खंडशः प्रसिद्ध होऊं लागली. त्यावेळेस कादंबरीलेखनांत नवें मन्वन्तर उत्पन्न करणारा हा लेखक कोण, अशी कै० शं. मो. रानडे, वि. मो. महाजनी वगैरे विद्वान् व रसिक गृहस्थांकडून पृच्छा होऊं लागली. त्याप्रमाणेंच इतकें सुंदर व हृदयंगम आत्मचरित्र लिहिणारी ही विदुषी कोण ? अशी 'पण लक्ष्यांत कोण घेतो' या कादंबरीसंबंधांतही कित्येकांकडून पृच्छा होऊं लागली. या कादंबरींत केवळ स्त्रियांची भाषाच नव्हे तर त्यांची मनोरचनाही हरिभाऊंस धारण करतां आली ! यावरून त्यांच्या प्रतिभेचें सर्वगामित्व दिसून येतें. स्त्रियांना आपला आयुष्यक्रम कोणाची तरी मनधरणी करून परवशतेंतच काढावा लागणार, तेव्हां त्याचें शिक्षण त्यांना लहानपणापासूनच मिळावें अशी योजना प्रत्येक कुटुंबांत कशी केली जाते याचें यमुनेनें दिलेलें वर्णन कोणापुढेही स्त्रियांच्या कष्टमय स्थितीचें स्पष्ट व सजीव असें चित्र उभें करणारें आहे. "पोरीला कशाला येवढे ढंग पाहिजेत. उद्यां सासरीं जायचं आहे. हं, अशी पालथी मांडी घालूं नकोस. पोरीच्या जातीला असले लाड नाहीं कामाचे. काट्य्या येतात कशाला जन्माला कोणास ठाऊक ?" असलें तिरस्कारदर्शक व अवहेलनात्मक बोलणें लहानपणापासून त्यांच्या अंगवळणीं पडल्यामुळें मनुष्यांत स्वाभिमान म्हणून कांहीं वस्तु असते, याची त्यांच्या ठिकाणची जाणीवही नाहीशी होते. मुली जसजशा उपवर वयाच्या होत जातात तसतशा त्या घरांतील माणसांच्या डोळ्यांत ज्यास्तच सलूं लागतात. "या कट्यारी आहेत. नीटपणें एकदां घरांतून जातील तेव्हां स्वऱ्या. त्या देण्या आहेत, कर्जदारणी आहेत, झारेकरणी घर धुवून न्यायच्या," असे त्यांच्यासंबंधानें ज्याच्या त्याच्या तोंडून सारखे उद्गार निघत असतात. यानंतर मुलगी पाहण्याचा जो सोहळा होत असतो तो तर फारच चमत्कारिक ! "गुरांच्या बाजारांत कसाई लोक भेंढरें, वकरीं नेतात त्या वेळीं त्यांची परीक्षा जशी करतात तशीच आमची परीक्षा करतात. फरक एवढाच कीं, गुरांना कळत नसतं आणि आम्हांला

कळत असतं. ” हे यमुनेचे स्वानुभवाचे उद्गार कोणाही मुलीस पटण्या-
सारखे आहेत. मुलीचें लग्न एकदां जमलें म्हणजे आईबापांना डोक्या-
वरील भार खालीं उतरलासें वाटतें. डोक्यावर प्रत्यक्ष भार घेतलेला
मजूर तो खालीं टाकण्यापूर्वीं साफसूफ जागा आहे किंवा नाहीं हें तरी
पहात असतो. मुलीचें पेंढें आपल्या गळ्यांतून जातें केव्हां या गर्दीत
पुष्कळ आईबापांना इतकीही सावधगिरी घेण्याचें अवधान राहत नाहीं !
किंबहुना जितकें जलद लग्न जमेल तितकी आपली पुण्याई अधिक
जबर, असें मानण्याकडेच आईबापांची प्रवृत्ति असते. त्यांची दृष्टि
काय ती मुलीला खायला प्यायला आहे कीं नाहीं, येवढ्याकडेच
मुख्यतः असते. “ घर चांगलं कुटुंबवत्सल, नुसत्या चित्रावती गोळा
करून खाल्ल्यान् तरी पोरीचं पोट भरेल. ” हीच चांगल्या स्थळाची
कसोटी समजण्यांत येते. “ आम्ही आपल्या बाहुलींचीं लग्न लावतो
त्याचप्रमाणें आमचीं लग्न आमची वडील मंडळी लावतात. बाहुल्यां-
पेक्षांही आमची स्थिति वाईट. कारण आम्ही जें करूं त्याचें त्या
बाहुल्यांस सुखदुःख नाहीं. आमच्या करण्याचे बरेवाईट परिणाम
त्यांस भोगावे लागत नाहीत. आमच्या वडील माणसांच्या करण्याचे
परिणाम आम्हांला आमच्या परिपक्व वयांत भोगावे लागतात. तेव्हां
आम्हां चालत्याबोलत्या बाहुल्यांची स्थिति किती वाईट बरें ! ” यमु-
नेनें वर्णन केलेली ही स्थिति आज विद्यमान नाहीं, तेव्हां हें एवढें
भारूढ येथें देण्याचें कारण काय ? असा साहजिकच कोणाच्या मनांत
प्रश्न उद्भवेल. पण हे सर्व प्रकार आजही, पुण्यामुंबईसारखीं थोडीं
शहरें सोडलीं म्हणजे इतरत्र जसेचे तसे दिसतात. फरक असेल तर
इतकाच कीं, यमुनेच्या वेळीं मुलींचीं लग्न दहाअकराव्या वर्षीं होत,
तर तीं आतां एक दोन वर्षांनीं पुढें होतात. बाकी मुलगी पहाण्याचे
व लग्नांतील सर्व सोहळ्यांचे प्रकार अगदीं तेच ! “ माझ्या लग्नांत
इतकीं भांडणं झालीं कीं तीं सारीं जर कोर्टापर्यंत जातील तर एका
कोर्टास एक वर्षभर पुरून उरेल इतकं काम झालं असतं. ” हीही
स्थिति लग्नाच्या मोसमांत आजही पुष्कळ ठिकाणीं पहावयास सांपडते.

यमुनेस नवरा तरी चांगला व बरोबरीचा मिळाला. पण ‘ मी ’
मधील तार्इप्रमाणें ज्यांची म्हाताऱ्या नवऱ्यांशीं गांठ पडते त्यांची स्थिति

तर विचारावयास नको. तिने आपल्या लग्नाची हकीकत सुंदरीला कळविल्याचें भाऊनें पुढीलप्रमाणें वर्णन दिलें आहे.

स्त्रियांची परव- “ताईला तो जगाच्या दृष्टीनें वधूचा, परंतु तिच्या शता. स्वतःच्या दृष्टीनें मेध्य अशा बालिकेचा पोषाख चढविला. तो तिचा मळवट तिला आपल्या प्रेताच्या कपाळीं चढविलेल्या मळवटाप्रमाणें वाटला. ती अष्टपुत्री तिरडीवर उेवण्याच्या वस्त्राप्रमाणें वाटली. तें स्नान प्रेतस्नानवत् वाटलें.” म्हातारा नवरा तरुण स्त्रीच्या तंत्रानें वागतो असा सामान्य अनुभव असतो. पण ताईचें दैव असें कांहीं विचित्र कीं म्हातारा नवरा आणि तोही बदफैली, यामुळें तिच्या दुःखाची अगदीं कडेलोट झाली. एरव्हीं सहृदय व सदय असणारे आईबाप मुलींच्या संबंधांत इतके निष्ठुर कसे होतात याचें वर्णन करतांना हरिभाऊ ‘भी’ मध्ये म्हणतात, “लोका-पवादाचं, रूढि आजीबाईचं, ‘पिछेसे आई’ चं वजनच तसलं जबर. ती आपल्या भक्तांस पाहिजे तें करण्यास धैर्य देते. आपल्या पांच वर्षांच्या पोरीस साठ वर्षांच्या थेरड्याच्या गळ्यांत बांधण्यास लावते. बालवैधव्याग्नीनें होरपळलेल्या आपल्या बारा तेरा वर्षांच्या पोरीचं शरीर आपल्या देखत विद्रुय करण्यास लावते. एके काळीं ती शरी-राचें दानही करण्यास लावीत असे.” लग्न हें संसाराचें, सुखाचें, समाजस्वास्थ्याचें मूल कारण आहे. त्यानें स्त्री-पुरुषांचा संबंध संबंद आयुष्यभर जोडला जातो. अशा महत्त्वाच्या बाबतींत इतका हल-गर्जीपणा करण्यांत यावा, ज्यांचा त्याच्याशीं प्रत्यक्ष संबंध त्यांचें या बाबतींत मुळीं मतही विचारण्यांत येऊं नये ही स्थिति अत्यंत विल-क्षण होय ! लग्नाची कल्पनाही ज्यांना नाही, त्याच्या योगानें आप-ल्यावर कोणत्या जबाबदाऱ्या पडणार आहेत याचें यत्किंचितही ज्यांना ज्ञान नाही अशा अल्पवयी मुलांमुलींचे संबंध वडील माणसांनीं परस्पर जोडावेत आणि तेही विशेष विचारपूस न करतां तांतडीनें-लग्नाचा चालू हंगाम साधलाच पाहिजे, अशा घाईनें-उरकण्यांत यावेत हें खरोखरच आश्चर्य होय. अशा प्रकारें अल्पवयी व अशिक्षित मुलींचीं लग्नें केलीं म्हणजे काय परिणाम होतात हें हरिभाऊंनीं आपल्या निरनिराळ्या कांड्यांच्यांत फारच उत्कृष्ट रीतीनें दाखविलें आहे.

‘ मधली स्थिति ’ मधील सरस्वतीचा नवरा विनायकराव हा दुर्व्यसनी निघाल्यामुळे तिला कसा अनन्वित छळ सोसावा लागला, ‘ पण लक्ष्यांत कोण घेतो ’ मधील उपनायिका दुर्गी ही चांगली हुशार व चाणाक्ष असून केवळ वाईट नवऱ्याशी गांठ पडल्यामुळे तिच्या जन्माचे कसे मातेरें झालें, ‘ गणपतराव ’ मधील गोदावरीसारख्या सालस स्त्रीचे दुष्ट पतीच्या व खाष्ट सासूच्या सहवासांत कसे धिंडवडे निघाले, ‘ यज्ञ-वंतराव खरे ’ मधील गंगाबाईचे यजमान विश्ववटे निघाल्यामुळे त्यांच्या पश्चात् दुसऱ्याची मोलमजुरी करून आपल्या मुलांचा गुजारा करण्याचा तिच्यावर कसा प्रसंग आला, याची हरिभाऊंनी रेखाटलेली हृदयद्रावक चित्रे पाहिली म्हणजे बालविवाह व स्त्रियांची अशिक्षित स्थिति किती अनर्थावह आहे याबद्दल कोणाचीही खात्री पटण्यासारखी आहे. ‘ मी ’ मधील नायिका गंगूताई इची जन्माची गांठ एका साठ वर्षांच्या गैरचालीच्या चांडाळाशी पडल्यामुळे तिच्या संसारसुखाचे कसे वाटोळे उडालें, त्याचप्रमाणें ‘ जग हें असें आहे ’ मधील राधाबाईस नवऱ्याच्या पश्चात् सापत्न मुलगा व सून यांजकडून कसा त्रास पोहोचला हें पाहिलें म्हणजे आपल्या विवाहसंस्थेची दुष्ट रूढीच्या कचाटीतून मुक्तता करून तिला योग्य व श्रेयस्कर स्वरूप प्राप्त करून देणें कसे आवश्यक आहे याबद्दल कोणाचीही खात्री पटेल. विवाह-ग्रंथीनें बद्ध होणाऱ्या स्त्री-पुरुषांस आपल्या भावी आयुष्यांतील कर्तव्यांचें पूर्ण परिज्ञान होऊन तीं कर्तव्ये नीट रीतीनें पार पडण्याची धमक त्यांच्या अंगीं येईतोपर्यंत त्यांचीं लग्नें करावयाचीं नाहींत अशी रूढि पडल्याशिवाय बरीलसारखे अनिष्ट प्रसंग नाहींसे होणें-निदान त्यांची संख्या बरीच कमी होणें शक्य नाहीं, हें हरिभाऊंनीं निरनिराळीं संविधानकें घेऊन मोठ्या चातुर्यानें सिद्ध केले आहे.

“ मुलांचें किंवा मुलींचें लग्न करून देणें हें आईबापांचें काम नाहीं.

त्यांचें काम तीं योग्य विचार करूं लागण्याच्या

सुशिक्षित स्त्रियांवरील जबाबदारी.

वयाला येईपर्यंत त्यांना शिक्षण देणें, आणखी पुढें

त्यांनीं आपली सल्लामसलत घेतल्यावांचून कांहीं

करूं नये इतका आपल्याविषयीं प्रेमयुक्त आदर

त्यांच्यांत उत्पन्न करणें इतकेंच. ” हें शिवरामपंतांनीं प्रतिपादन

केलेलें तच्च आचरणांत आल्यास तें समाजाची घडी नीट बसविण्यास साहाय्यक झाल्यावांचून राहणार नाहीं. मुली मोठ्या झाल्या म्हणजे त्या सद्वर्तनी रहाणें फार कठीण असतें, असा बालविवाहाच्या अभिमान्यांचा एक मोठा आक्षेप असतो. पण “बालवैधव्यांत जर सद्गुणांचें रक्षण होतें तर कौमार्यांतच तें कां होऊं नये हें मला समजत नाहीं.” हें शिवरामपंतांचें उत्तर मोठें समर्पक आहे. अल्पवयी मुलींचीं लग्नं झाल्यानंतर त्यांचीं पहिलीं कांहीं वर्षे सासवांच्या व नणदांच्या जाचांत जातात, तींच जर कौमार्यावस्था राहून शिक्षण-संपादनांत खर्च झालीं तर त्यापासून कसा सुपरिणाम होतो याचें चित्रही हरिभाऊंनीं ‘भयंकर दिव्य’ व ‘मायेचा बाजार’ या कादंबऱ्यांत उत्कृष्ट रीतीनें दाखविलें आहे. सामाजिक बाबतींत एखादा नवीन संप्रदाय घालण्याचे कार्मी जे पुढाकार घेतात त्यांच्यावर तो संप्रदाय खरोखरच श्रेयस्कर व हितपरिणामी आहे असें ठरविण्याची जबाबदारी येऊन पडते. “तूं जशी बागशील तशाच सगळ्या शिकणाऱ्या मुली वागणार असा लोक आग्रह धरून बसणार. शिकलेल्या मुलीच्या हातून राईयेवढी चूक झाली तर ती लोकांच्या दृष्टीनें पर्वतायेवढी होते. आणि अशा चुकीचें अपेश सगळें त्या शिकण्यावर येतें हें तुला ठाऊक आहेच.” हा शिवरामपंतांनीं आपल्या मुलीस अनुलक्षून केलेला उपदेश वरील कादंबऱ्यांतील नायिका, कमला व पद्मा, यांनीं उत्कृष्ट रीतीनें आचरणांत आणला आहे. मायेच्या बाजारांतील पद्मा ही चांगली सुरूप, सुशिक्षित व सद्वर्तनी होती. चापाचें तिच्यावर अत्यंत प्रेम होतें. तिचें आयुष्य सुखांत जावें यासाठीं त्यानें तिचें एका होतकरू मुलाशीं लग्न करून देऊन त्यास घरजांवाई केलें व तो चांगला सुशिक्षित होऊन योग्यतेस चढावा म्हणून हरप्रयत्न केले. पण ते सर्व निष्फल होऊन अखेर हे गृहस्थ दुर्व्यसनी व दुर्गुणसंपन्न निघाले ! पद्मेच्या वडिलांच्या पश्चात् तिच्या नांवानें केलेली सर्व इस्टेट आपल्या हातीं यावी म्हणून त्यानें तिला हरतऱ्हेनें त्रास दिला आणि तिचें जीवित दुःखमय करून सोडलें. अखेर विचारीची या तापत्रयांतून मृत्यूनेंच मुक्तता केली ! आपल्या पतीबद्दल ममता किंवा सद्यता बाळगण्याचें तिला कांहींच कारण नव्हतें. तरीसुद्धां ज्या-

च्याशीं आपण विवाहग्रंथीनें बद्ध झालों आहों, त्याची आपल्या पश्चात् अन्नान्नदशा होऊं नये या सद्भावनेनें तिनें आपल्या मृत्युपत्रांत त्याला दरमहा पंचवीस रुपये मिळावे अशी योजना केली व शिकलेल्या मुलींनाही पतीसंबंधाच्या श्रेष्ठ कर्तव्याची जाणीव असते हें तिनें समाजाच्या निदर्शनास आणलें. 'मी' मधील ताईस नवऱ्यानें घरीं वेष्ट्या आणणें व आपल्या हातून तिची सेवा करविण्याचा आग्रह धरणें असह्य झालें तेव्हां ती घर सोडून आपल्या भावाजवळ रहावयास गेली. पुढें तिच्या नवऱ्यास अर्धांगवायु झाल्याचें समजतांच ती ताबडतोब त्याची शुश्रूषा करण्याकरितां गेली. तिचें हें करणें तिच्या भावाला आवडलें नाहीं. तेव्हां " मीं घर सोडलं त्याबरोबर दया, माया, कर्तव्य, ज्ञान वगैरे सर्व गोष्टी सोडल्या असें का तुला वाटतें? छे, छे, अशी जर तुझी समजूत असेल तर ती अगदीं चुकीची आहे. " हें तिनें दिलेंलें उत्तर तिच्या उच्च प्रकारच्या कर्तव्यनिष्ठेची उत्कृष्ट साक्ष पटविते. टाकलेल्या बायकोसंबंधांत एखाद्या पुरुषाच्या हातून असें वर्तन केव्हांही झालें नसतें, हाही विचार यावेळीं मनांत आल्यावांचून रहात नाहीं! 'भयंकर दिव्य' या कादंबरीतील कमलेवर पतीच्या संशयी वृत्तीमुळे अनेक दुर्धर प्रसंग ओढवले, तरी त्यांतून आपल्या उच्च शीलाच्या जोरावर ती सुरक्षित व निष्कलंक रीतीनें निभावून निघाली. इतकेंच नव्हे तर, आपल्या श्वशुराची दवाखान्यांत उत्कृष्ट रीतीनें सेवाचकरी करून त्यांजकडून तिनें धन्यता मिळविली. कमला ही पुनर्विवाहित दंपत्याची मुलगी होती. पन्नाकरानें तिच्याशीं लग्न केलें ते आपल्या वडिलांच्या इच्छेविरुद्ध केलें. अर्थात् आपल्या धर्मभ्रष्ट मुलाचें व त्यास विघडविणाऱ्या काटीचें सुखावलोकनही करावयाचें नाहीं असा त्यांनीं निश्चय केला. पण अखेर आगगाडीच्या अपघातांत त्यांस दुखापत होऊन ते ताईच्या दवाखान्यांत आले. तेथें कमलेचा त्यांना यद्दृच्छेनें सहवास होऊन तिची योग्यता त्यांना समजून आली व "माझी पोटची मुलगी-तुझी बहीण-असती तरी सुद्धां माझी तिनें इतकी काळजी घेतली असती किंवा नाहीं याची शंकाच वाटते. तिच्या नखशिखांत सगळे उत्तम गुण पूर्णपणें भरले आहेत. ती अगदीं निष्पाप, निष्कलंक, निर्मल आहे असें मी तुला सांगतो; तेवढ्यावरच तूं तिचा पुनः स्वीकार कर आणखी स्वच्छ

चित्तानं रहा.” असे त्यांच्या तोंडून उद्गार निघाले. पुनर्विवाहित दंपत्याच्या मुलीशीं विवाह करणें शास्त्राविरुद्ध आहे, असें त्यांचें प्रामाणिक मत असल्यामुळे आपल्या सुनेला जवळ ठेवण्याची त्यांच्या मनाची स्वाभाविकच तयारी नव्हती. पण “तूं माझा मुलगा, ती माझी सून—तूं मुलगा म्हणण्यास तुझ्या या असल्या वेडगळ वर्तनानं मला एकवेळ जरा रूंद वाटेल, पण ती माझी सून असं म्हणण्याला मला अभिमान वाटेल, असं तिचं वर्तन आहे.” असें कमलेनें त्यांच्या तोंडून सद्वर्तनाचें व सच्छीलाचें सर्टिफिकीट मिळविलें ! दादासाहेबां-सारख्या कड्या धर्माभिमानी माणसाच्या तोंडून कमळेस म्हणजेच सामाजिक सुधारणेच्या यशस्वितेस अंतःकरणपूर्वक अनुमति मिळवून देण्याचा हरिभाऊंनीं आणलेला हा प्रसंग त्यांच्या निर्माणकौशल्याचा व विधायक विचारसरणीचा परमोत्कर्षच होय, असें कोणीही प्रांजलपणें कबूल करील ! त्यांची प्रज्ञा नवनवोन्मेषशालिनी कशी होती याचें निदर्शन करणारे त्यांच्या कादंबऱ्यांतून जे अनेक प्रसंग दिसून येतात त्यांत हा प्रसंग निःसंशय सर्वांच्या शिरोभागीं बसविण्यालायक आहे.

पुरुषांच्या आधीं आपण गेलों तर आपलें सोनें झालें असें बायका समजतात. वैधव्याचें दुःख भोगण्यापेक्षां आधीं
 स्त्रीपुरुषांतील विषमता. गेलेलें वरें असें त्यांना वाटणें स्वाभाविकच आहे. पण पुष्कळ वेळां मुलांबाळांच्या दृष्टीनें स्त्रियाच मार्गें रहाणें श्रेयस्कर ठरतें. ‘यशवंतराव खरे’

मधील गंगाबाई जिवंत होती म्हणून तिच्या मुलांची धडगत लागली. तेंच सर्व दुर्व्यसनांचें आगर असा तिचा नवरा जिवंत राहून ती मेली असती तर तिच्या पश्चात् त्या पोरान्चे काय हाल झाले असते याची कल्पनाही करवत नाही ! त्याचप्रमाणें ‘मायेचा बाजार’ मधील मथुरेच्या जागीं तिच्याच वयाचा एखादा भाऊ असता तर तिच्या भावंडांची तिच्या हातून झाली तशी जोपासना व जपणूक केव्हांही झाली नसती. स्त्रियांचें मन जात्याच पुरुषांपेक्षां प्रेमळ असतें. स्वसुख-निरभिलाष रीतीनें सेवा करण्याची त्यांची निसर्गतःच प्रवृत्ति असते, तशी पुरुषांमध्ये नसते. अशा स्त्रियांस पुनर्विवाहास मोकळीक असली, तरी त्या पुनर्विवाह करणार नाहीत. पण ज्यांना असा कोणत्याही प्रकारचा

पाश नाही त्यांनी वैधव्य आल्यानंतर लग्नाचें पुनः नांव काढूं नये अशी त्यांजवर सक्ति करणें हें न्याय, नीति, तारतम्य, व्यवहार, कोणत्याही दृष्टीनें पाहिलें तरी असमंजसपणाचें आहे. पुरुषांना आजन्म अविवाहित रहाण्याची जशी मोकळीक आहे तशीच हवीं तितकीं लग्नें करण्याचीही त्यांना सदर परवानगी आहे ! पण बायकांची स्थिति याच्या अगदीं उलट आहे. त्यांचा विवाह हा झालाच पाहिजे आणि तो एकदांच झाला पाहिजे, पुनः होतां कामा नये, अशी त्यांच्यावर सक्ति असते ! पुरुषांच्या बाबतींत पूर्ण स्वातंत्र्य आणि बायकांच्या बाबतींत अन्यायमूलक आणि कृत्रिम स्वरूपाची अशी नियमबद्धता ! या विषमतेची अस्वाभाविकता हरिभाऊंनीं आपल्या अगदीं पहिल्या कादंबरींत मोठ्या कुशलतेनें रेखाटलेली आहे. 'मधली स्थिति' मधील काशीचा नवरा कृष्णा हा वारला त्या वेळेस "तिनें आतां सर्व आयुष्य चोराप्रमाणें घालविलें पाहिजे. परंतु हीच जर ती स्वतः मेली असती तर केवढी बरें तफावत पडली असती ? हिच्या मरणानंतर एक वर्ष तरी कृष्णाला दुसरी बायको करायला लोटलं असतं काय ?" असे जे हरिभाऊंनीं आपल्या वयाच्या एकोणीसविशीच्या सुमारासच उद्गार काढले आहेत त्यावरून पुनर्विवाहाचा हा प्रश्न हरिभाऊंस अगदीं जिव्हाळ्याचा कसा वाटत होता हें लक्ष्यांत येतें. स्त्रिया या निसर्गतःच चंचल वृत्तीच्या असें एका बाजूनें म्हणावयाचें आणि दुसऱ्या बाजूनें पतिनिधनानंतर त्यांनीं आजन्म शुचिर्भूत व व्रतस्थ राहिलें पाहिजे अशी अपेक्षा करावयाची ! यांतील विसंगति दाखवितांना याच कादंबरींत हरिभाऊ म्हणतात, "बोलून चालून त्यांस अशक्त, अजाण म्हणावयाचें, पण त्यांचे जवळून केवढालीं कामें करून घ्यावयाचीं. अशीं कीं, सशक्त व सुजाण अशा पुरुषांसही दुर्धर !" 'मधली स्थिति' तील सगुणाबाई ही चांगली सधन होती. पण पतिनिधनानंतर लुच्च्या लोकांच्या पाशांत पडून तिची फसगत कशी झाली याचें हरिभाऊंनीं फारच समर्पक वर्णन दिलें आहे. नानासाहेबांच्या नादानें ती जवळ जवळ कफळक झाली. त्यावेळेस पश्चात्तापानें तिनें जे उद्गार काढले आहेत ते न्याय-नीतीची थोडी तरी चाड असलेल्या कोणाही माणसाच्या काळजास घरे पडल्याशिवाय राहणार नाहीत. ती म्हणते,

“स्वर्च, माझ्यासारख्याच इतर बायका या पुरुषांच्या पायीं नाडून फजित पावत असतील. आणि इतकेंही करून आमच्याकडेच सारा दोष अं ! पुरुषांकडे आहे का कांहीं ? कसाबांनीं गाई माराव्या आणि गायींना लोकांनीं शिव्या द्याव्या त्यांतलेंच हें झालें ! आणखी काय ?” सगुणाबाई श्रीमंत म्हणून फसली. आणि ‘कर्मयोग’ मधील नर्मदा गरीब, निराश्रित व अन्नार्थी म्हणून फसली ! तरी दोघींची सारखीच अनुकंपनीय स्थिति ! भरल्या घरांत जेथें अनेक संस्कार व अनेक विधि हमेष चालू आहेत तेथें तरुण विधवांनीं केवळ दुसऱ्यांचीं मुलें खेळवीत किंवा अन्नासाठीं काबाडकष्ट करीत राहून शुचिर्भूतपणा राखावा अशी अपेक्षा करणें म्हणजे जो इंद्रियनिग्रह मोठमोठ्या मी मी म्हणणाऱ्या तपस्वी लोकांनाही पाळवत नाहीं तो पाळण्याची त्यांच्या अंगीं नवरा मेल्याबरोबर अमानुष शक्ति येते असें समजण्याप्रमाणेंच आहे ! एखाद्या तरुण विधवेचें वांकडें पाऊल पडलें कीं ती समाजाच्या तिरस्कारास व उपहासास पात्र होते. पण तिला फसविणाऱ्या पुरुषाकडे यत्किंचितही गुन्हेगारी येत नाही ! त्याला समाजांत उजळ माथ्यानें वावरण्याची पूर्ण मुभा असते ! स्त्री-पुरुषांतील ही विषमता जशी पुनर्विवाहाच्या बाबतींत ठळक रीतीनें दिसून येते तशी ती इतर कोणत्याही बाबतींत दिसून येत नाहीं. सामाजिक सुधारकांचें लक्ष इतर सर्व बाबींच्या पूर्वीं याच गोष्टीकडे प्रथम वळलें, याचें कारण हेंच होय. आजन्म अविवाहित राहण्याची पुरुषांना जशी मोकळीक आहे तशीच ब्रह्मचर्य स्वीकारून आपलें सर्वस्व “सत्कार्यप्रसारासाठीं वाहणाऱ्या” ‘जग हें असें आहे’ मधील सिस्टर चॅरिटीप्रमाणें ती स्त्रियांनाही असली पाहिजे. उलटपक्षीं पुनर्विवाह न करतां आजन्म व्रतस्थ राहण्याची पुरुषांवर जशी सक्ति नाहीं, तशीच ती स्त्रियांनाही असतां कामा नये, हाच या प्रश्नाचा समाधानकारक निर्णय होय. पुनर्विवाहाची मोकळीक असतांही ‘मायेचा बाजार’ मधील डॉ० भगवंतराव हे जसे पत्नी-निधनानंतर अविवाहित राहिले, त्याचप्रमाणें पुनः संसारांत न पडतां परोपकारांत आपलें आयुष्य घालविण्याची इच्छा करणाऱ्या अशा कांहीं विधवाही अविवाहित राहतील. लग्न किंवा पुनर्लग्न करण्यासंबंधांत किंवा न करण्या-

संबंधांत कोणासही सक्ति असतां कामा नये. ही गोष्ट केवळ व्यक्तीच्या इच्छेवर अवलंबून असली पाहिजे. त्यासंबंधांत समाजानें उलट किंवा सुलट कोणत्याही प्रकारचा अधिकार आपल्या हातीं घेणें हें सर्वस्वी अन्यायमूलक व समाजाचीच अवनति करणारें कसें आहे हें हरिभाऊंनीं उत्कृष्ट रीतीनें दाखविलें आहे.

स्त्रियांना पुनर्विवाहाच्या बाबतींत प्रतिबंध आहे व तो किती अन्यायाचा आहे हें उठावदार रीतीनें सर्वांच्या लक्ष्यांत यावें
जरठ-कुमारी
विवाह.

या हेतूनें हरिभाऊंनीं आपल्या अनेक कादंबऱ्यांत विषम विवाहाचें किंवा जरठ-कुमारीविवाहाचें मोठें हृदयंगम रीतीनें वर्णन दिलें आहे. स्त्रियांना पुनर्विवाह करण्यासंबंधांत असलेला प्रतिबंध दूर झाला कीं, जरठ-कुमारीविवाह आपोआपच बंद पडतील. आणि विधुर व विधवा यांचे विवाह होऊं लागले म्हणजे प्रौढविवाह पाहण्याची समाजाच्या डोळ्यांना संवय लागून बालविवाहाची चाल सहज क्रमानेंच बंद पडूं लागेल. आणि मुलींच्या लग्नाची वयोमर्यादा अठरा वीस वर्षपर्यंत सार्वत्रिक रीतीनें पोहोचली म्हणजे कौमार्यावस्थेंत मुलींना शिक्षण देण्याची चालही सर्वसामान्य होईल. प्रायः सर्व सामाजिक सुधारणांचा मुळवा एका पुनर्विवाहाच्या प्रश्नांत कसा सांपडतो हें पाहिलें म्हणजे सामाजिक सुधारकांनीं प्रथम पुनर्विवाहाची चळवळ हातीं कां घेतली याचा उलगडा पडतो.

हरिभाऊंनीं आपल्या कादंबऱ्यांत वृद्धतरुणीविवाहांचे जे नमुने दिले आहेत ते पाहिले म्हणजे विचाराची ही सांखळी मनुष्याच्या मनश्चक्षु-पुढें स्वभावतःच उभी राहते. ' भयंकर दिव्य ' या कादंबरींत काकासाहेबांनीं वयस्क स्थितींत सद्गुणानांच्या कन्येशीं विवाह केल्याचें दाखविलें आहे. काकासाहेब सर्व जगाला टोपी घालणारे; पण या विवाहानें त्यांना कसें त्राहि त्राहि करून सोडलें याचें हरिभाऊंनीं मोठें रसभरित वर्णन केलें आहे. तिसरेपणाच्या आणि चवथेपणाच्या बायका बहुधा हलकट घराण्यांतील असल्यामुळें त्यांच्याशीं लग्न करण्यानें कुलीन कुटुंबांचा रुबाव कसा नाहीसा होतो याचाही ध्वनि हरिभाऊंनीं अशा विवाहसंबंधांत चांगल्या रीतीनें उमटविला आहे. काकासाहेबांप्रमाणेंच ' पण लक्ष्यांत कोण घेतो ' मधील नायिकेचे वडील

वासुदेवराव यांच्या द्वितीय विवाहासंबंधाची कथा आहे. असल्यां लग्नांत मुलांना नुसती नवी आईच मिळत नाही तर नवीन आजीही लाभते ! गाईबरोबर वांसरूं जावयाचें हा व्यवहारांतील नियम आहे. पण दुसरे तिसरेपणावर दिलेल्या बायकांसंबंधांत हा न्याय उलटा होतो ! या बायकांबरोबर त्यांच्या आयाही येतात ! किंबहुना आपल्या हातांतील पोळपाटलाटणें नाहीसें व्हावें याच हेतूनें अशा आया आपल्या मुली विजवरांना देतात. विजवरांनाही चांगल्या कुलांतील मुली मिळणें कठीण असल्यामुळे त्यांना सासूवाईचाही गृह-प्रवेश करणें अपरिहार्य होतें. या आया मुलीबरोबर आल्या म्हणजे त्यांचाच पगडा घरावर बसतो. व त्यांच्या हीन संस्कृतीची छाया सर्व घरावर पडते. वासुदेवरावांची नूतन पत्नी चिंगूताई इनें, आपल्या आईच्या बद्दसल्ल्यानें मुलाकरितां देवऋष्याचा नाद धरून आपले सर्व दागिने या नादाच्या पायावर कसे घातले, याचें वर्णन हरिभाऊंनीं मोठ्या कुशलतेनें केले आहे. ज्या गुप्तपणानें हे दागिने परागंदा झाले तितक्याच गूढ रीतीनें हरिभाऊंनीं त्याची बातमी वाचकांना दिली आहे ! तिसरा मासला ' जग हें असें आहे ' मधील दामोदरपंतांचा. त्यांनीं आपला मुलगा चिंतू याच्यासाठीं पाहिलेली मुलगी स्वतःकरितांच केली ! ' मायेचा बाजार ' मधील कृष्णाजीपंतांची सहा लग्नें झालीं. सुधारकांची खोड मोडणें हाही त्यांच्या या लग्नमालिकेंतील एक उदात्त हेतु होता ! त्यांची पांचवी बायको आजारी पडली. डॉक्टरांचीं औषधें झालीं, देव देवऋषि झाले, तरी तिला गुण येण्याचें कांहीं चिन्ह दिसेना. तिचे दोन्ही पाय कायमचे जाणार, असें सिव्हिल सर्जननीं सांगतांच आतां ' आमची ही ' मेल्यांतच जमा आहे असा विचार करून कृष्णाजीपंतांनीं सहाव्या लग्नाचें बाशिंग बांधलें. हें ऐकतांच " अहो, मला पुरतं मरूं तरी द्या ! " असे त्या माउलीच्या तोंडून उद्गार निघाले. पण बायकांच्या अशा उद्गारांना भीक घालण्यासारखे कृष्णाजीपंत हे बाइलबुद्धे नसल्यामुळे त्यांनीं आपल्या सहाव्या लग्नाचा करार शेवटास नेलाच ! या लग्नाचें ' शुभमंगल सावधान ' होतांच ' तुमच्या बायकोचा गेला प्राण ' अशी सुराशीं सूर मिळवून गांवांतील एका गमती गुंडानें

त्यांना बातमा दिली ! त्यांच्या सहाव्या बायकोने पांचव्या बायकोला जणू काय खो दिल्यासारखेच झाले ! ' आजच ' मधील रा. व. जरठे यांचाही इतिहास असाच मनोरंजक आहे. " त्यांची पहिली बायको वेड्यासारखी अडचणीच्या वेळीं वारली. आषाढ, श्रावण इत्यादि महिने बायकांनीं मरणंयांस अगदीं अडचणीचे. परंतु पुष्कळ बायका अशा हद्दी असतात कीं त्या आधीं किंवा मग मार्गशीर्षांत वगैरे मरावयाच्या नाहींत. चातुर्मासाच्या प्रारंभींच मरावयाच्या ! " या बायकोच्या मृत्यूनंतर रावसाहेबांनीं चातुर्मास कसावसा काढला. आणि मार्गशीर्षांत ते मुली पाहू लागले. " या वयांत आतां लग्न करणें चांगलें नाहीं " असं मुलांनीं त्यांना सांगितलें. पण लग्न न केल्यास त्यांचीच काळजी घेण्यास कोणी मिळणार नाहीं हें त्या मुलांना कसें कळणार ? रावसाहेबांच्या मात्र तें लक्षांत आलें आणि पारांची ती पोरबुद्धि न ऐकतां त्यांनीं दुसरें लग्न केलें. ! पण थोडक्याच दिवसांत त्यांचें हेंही कुटुंब वारलें. तरी या कुटुंबानें गैरहंगामशीर मरण्याचा अविचार मात्र केला नाहीं. त्यामुळें रावसाहेबांस तिसऱ्या लग्नाकरितां फार दिवस तिष्ठत बसावें लागलें नाहीं. मुलांनीं याही वेळीं लग्नाच्या फंदांत न पडण्याबद्दल त्यांना गळ घातली. पण " आपलें लग्न करण्याचे वेळीं देवदेवक ठेवण्याला वडिलांना कुटुंब नसलें तर केवढी अडचण पडते हें त्या मुलांना काय कळणार ? " असा विचार करून रावसाहेबांनीं त्यांना ताबडतोब एक लहानशी आई करून आणली. याही कुटुंबानें रावसाहेबांना दगा दिला. आतां तरी हे लग्न करण्याच्या भानगडींत पडणार नाहींत असं मुलांना वाटलें. पण रावसाहेबांच्या निश्चयी स्वभावानें याही वेळीं उचल खाळी व नेहमींप्रमाणें ते मुलगी शोधू लागले. मुलें लग्न न करण्याबद्दल गळ घालू लागलीं तेव्हां त्यांनीं असें स्पष्ट उत्तर दिलें कीं, " यम जर माझ्या संसारांत असा घोंगाळा घालतो आहे तर मीही पण आतां त्याची फजितीच करणार ! मी सारखीं लग्नच करीत राहणार ! एकदम दोन करीन म्हणजे एक ना एक तरी कायम राहील. मी आधीं मेलों तर माझ्या संसारांत तिघींनीं माती कालवली, मी तरी एखादीच्या कालवायला काय म्हणून मागें घेऊं ? " याप्रमाणें आपला नातू वामन याला त्यांनीं एक लहा-

नशी आजी करून आणली. वामनाची आई म्हणजे रावसाहेबांची मुलगी, ही तरुण वयांतच वैधव्य आलेली होती. रावसाहेबांनी अर्थात् तिच्याकडूनच आपल्या लग्नाचें सामानसुमान करविलें. हें लग्न उरकून आगगाडींतून परत येत असतां 'रावसाहेबांच्या नवीन बायकोला आजी म्हणत जा' म्हणून त्यांच्या कारकुनानें वामनाला हळूच शिकविलें. त्याबरोबर वामन म्हणतो, "मी नाही जा तिला म्हणणार आजी. आजी म्हातारी असते. मी तिला ताई म्हणेन ताई." कारकुनास याप्रमाणें उत्तर देऊन वामन आजोबांना म्हणजे रावसाहेबांना म्हणतो, 'आजी आतां पोहोंचली असेल काहो देवाच्या इथें? कशांत बसून गेली आणि कधीं परत येणार?' आपले हे प्रश्न कसे वेचक होते आणि ते रावसाहेबांच्या कसे जिव्हारीं लागले असतील याची त्या मुलाला काय कल्पना? पण इतक्यांत त्याच्या आईनें त्याला दावलें म्हणून त्याची टकळी बंद पडली. तों समोर बसलेल्या एका गृहस्थानें रावसाहेबांच्या नूतन कुटुंबाकडे बोट दाखवून 'ही या मुलाची बहिण वाटतें' असा रावसाहेबांच्या मर्मावर घाव घालणारा प्रश्न विचारलाच ! रावसाहेबांच्या लग्नानें वामनाला आजीबरोबर पणजीही मिळाली हें सांगावयास नकोच ! कारण वामनाच्या नवीन आजीला तिच्या आईनें रावसाहेबांच्या गळ्यांत बांधलें तें स्वतःच्या निर्वाहाची रावसाहेबांच्या येंथें निर्वेध व्यवस्था व्हावी या शर्तीवरच बांधलें. 'पण लक्ष्यांत कोण घेतो' मधील चांडाळचौकडीचे नायक शंकरमामंजी यांनीं तर या सर्वांच्याहीपुढें मजल मारली. त्यांनीं म्हातारपणीं लग्न करून आपल्या गर्भाधानाला ब्राह्मण मिळेनात म्हणून सक्तीनें यमुनेचें केशवपन केलें आणि तिचा पंधरा दिवसांच्या आंतच बळी घेतला ! कारण त्यानंतर पंधराच दिवसांनीं यमुनेचें देहावसान झालें !

वैवाहिक संबंधांत आणि स्त्री-पुरुषांच्या समान हक्कांसंबंधांत आपल्या समाजाची दृष्टि मूलतःच कर्शा एकदेशीय व अन्या-
सुशिक्षित स्त्री-यमूलक झाली आहे याचें हरिभाऊंनीं याप्रमाणें
पुरुषांचें कर्तव्य. आपल्या कादंबऱ्यांतून अनेक रीतींनीं वर्णन केलें
आहे. स्त्रियांची ही दुःस्थिति दूर करून समाज-
घटना निर्दोष करणें हें सुशिक्षित माणसांचें कर्तव्य आहे. 'पण

लक्ष्यांत कोण घेतो ' मध्ये यमुनेने सुशिक्षित व सहृदय लोकांना अनु-
लक्षून जे उद्धार काढले आहेत त्यांस आज ३५।४० वर्षे होऊन
गेलीं असलीं तरी त्यांचा ताजेपणा आजमितीसही भासमान होण्यासा-
रखा आहे. आपल्या हृदयद्रावक चरित्राच्या शेवटीं ती म्हणते,
“ आम्हां दीन गायांची खरोखर स्थिति काय आहे, आमच्यावर
नेहमीं ज्या त्या बाबतींत किती जुलूम होत असतो, अज्ञान अतोनात
माजविल्यानें आमच्या आम्हीच किती आपले नुकसान करतो, आम्हांला
आमचें मन गुंतविण्यास श्रेष्ठ असे विषय नसल्यामुळे आमचीं मनं
नेहमीं दागदागिने, लुगडीं, चोळ्या, निंदा, कुटाळक्या इत्यादिकांत
किती गुरफटून गेलीं असतात ! एक ज्ञान नसल्यामुळे आमच्या मनावर
दुराग्रहाचें पटल केवढें जबर असतें व तें निघण्याची कोण मारामार
पडते ! याचप्रमाणें धर्म ! धर्म ! नीति ! नीति !! म्हणून ओरडणाऱ्या
लोकांपैकीं शेंकडा ८०।९० लोक केवळ आमचा चेंदा करीत असतात.
या गोष्टी कोणाला दिसत नाहींत असं का आहे ? डोळे उघडून पाहील
त्याला सर्व दिसेल. लक्ष्यांत घेईल त्याच्या लक्ष्यांत सारें येईल. पण
डोळे कोण उघडतो आणि लक्ष्यांत कोण घेतो ! ” ‘ पण लक्ष्यांत
कोण घेतो ’ ही कादंबरी लिहिली जात होती त्यावेळेस समाजाच्या
विद्यमान व भावी मातांची ही स्थिति कित्येक सहृदय गृहस्थांच्या
लक्ष्यांत आली होती. ‘ गणपतराव ’ कादंबरीचा त्याच नांवाचा
नायक याला यमुनेसारख्या स्त्रियांबद्दल फार फार हळहळ वाटत होती.
आणि “ आजपासून मी स्त्रियांच्या उन्नत्यर्थ झटेन ” अशी त्यानें
मिळुच्या पुस्तकावर हात ठेवून शपथ घेतल्याचाही त्या कादंबरींत
निर्देश आहे. गणपतराव हा खरोखरच फार चांगला माणूस होता.
“ अल्पवयस्क मुलांकडून सुधारणा करविणाऱ्या व दुसऱ्याच्या विशांत
हात घालून तिसऱ्याला दानधर्म करणाऱ्या ” परस्पर सुधारकांपैकीं तो
नव्हता. तो स्वतः कृतिसुधारक होता. त्याची स्थितिही चांगली
सुखवस्तु होती. त्यानें स्वतः पुनर्विवाह करून इतरांना उदाहरण
घालून दिलें. तरी स्त्रियांच्या उन्नत्यर्थ झटेन, या त्याच्या प्रतिज्ञेप्रमाणें
त्याच्या हातून कार्यभाग झाला नाहीं; याचें कारण इतर व्यवसाय
संभाळून फुरसतीच्या वेळांत असलीं सार्वजनिक कामें करूं म्हटल्यानें

तीं होत नाहींत. वरील प्रतिज्ञा केल्यानंतर कित्येक वर्षांनीं ' आजच ' मध्ये खुद्द गणपतराव म्हणतात, " तुमच्या आमच्यासारखे संसारांत पडणारे लोक कधीं आघाडीवर असण्याला उपयोगी नाहींत. आघाडीवर असणारे लोक अगदीं स्वतंत्र, कोठें ज्यांना कांहीं मायामोह नाहीं असे सर्वसंगपरित्याग करून तेवढ्याच मार्गांत पडणारे असे पाहिजेत, ही गोष्ट कांहीं खोटी नाहीं. " पण हा विचार त्यांच्या मनांत येण्यापूर्वीच हरिभाऊंनीं समाजकार्याकरितां अशा संन्यस्त व कार्यैकनिष्ठ लोकांची ' मी ' मध्ये भावानंदाच्या पुरस्काराखालीं योजना केली होती. आणि केवळ स्त्रियांनाच नव्हे तर अज्ञ जनांना सुशिक्षण देऊन त्यांची उन्नति करण्याचें कार्य आरंभलें होतें. या कार्याच्या धोरणाची रूपरेखा भावानंदाचे गुरु शिवरामपंत यांनीं सांगितली आहे, ती पाहिली म्हणजे समाजसुधारणेच्या बाबतींत स्त्रीशिक्षण व स्त्रियांची उन्नति याच कार्यास इतर सर्व गोष्टींपेक्षां अधिक प्राधान्य देणें कसें आवश्यक आहे हें लक्ष्यांत येतें. ते म्हणतात, " भाऊ, सर्व सुधारणेचा पाया गृहसुधारणा होय. मला जर कोणीं असें विचारलें कीं, अमुक देश सुधारलेला म्हणाल कीं गैरसुधारलेला म्हणाल ? तर मी त्याला म्हणेन, मला त्या देशांतल्या गृहव्यवस्थेची माहिती द्या, आणि आईचें मुलावर किती वजन आहे तें सांगा, ह्मणजे मी तुमच्या प्रश्नाचें उत्तर देईन. ज्या कल्पना, जे विचार, ज्या कोणत्याही गोष्टी राष्ट्रांतील श्रेष्ठ वर्गांत चांगल्या तऱ्हेनें पसरव्या असें वाटत असेल त्या कल्पना आणि त्या गोष्टी राष्ट्रांतील स्त्रियांच्या डोक्यांत शिरल्या पाहिजेत. त्यांच्या दुधांतून त्या मुलांच्या मनांत उरतात, ही गोष्ट कधींही विसरूं नये. बापाचा आणि मुलांचा फार थोडा संबंध आहे. आई ती आई. ज्याप्रमाणें जन्माची त्याचप्रमाणें सद्विचारांची व सत्कर्मांची दात्री ती. " स्त्रियांच्यामध्ये योग्य स्वाभिमान उत्पन्न होऊन त्यांची ' शतगुणी जाच करणारी ' परवशता नाहींशी होण्यास व मुलें सद्बृत्त व सच्छील होतील असें त्यांना त्यांजकडून शिक्षण मिळण्यास खुद्द स्त्रियांनाच चांगलें शिक्षण मिळणें कसें जरूर आहे याचें प्रतिपादन वरील अवतरणांत जितक्या समर्पक रीतीनें झालें आहे तितकें तें इतरत्र क्वचितच सांपडेल. भाऊसारखे पुरुष व ताईसारख्या स्त्रिया

हैं लोककल्याणकारक कार्य करण्यास तयार झाल्या पाहिजेत. तसा सुयोग येऊन प्रत्येक स्त्री-पुरुष साक्षर होण्याचा मंगल काल केव्हां येणार असेल तेव्हां येवो ! पण आज आपल्या अज्ञ बंधुभगिनींना हरिभाऊंच्या कादंबऱ्या वाचून दाखविणें येवढें जरी काम सुशिक्षित स्त्री-पुरुषांनीं केलें तरी त्यापासून फायदा होणार आहे. नवीन विचारांची किंमत व त्यांचें महत्त्व बहुजनसमाजाच्या लक्ष्यांत येणें हाच त्यांच्या उन्नतीचा पाया होय. सुशिक्षित स्त्रियांनीं आपल्या भगिनींना व बंधूंना हरिभाऊंच्या कादंबऱ्या वाचून दाखवून उन्नति करण्याचें मनांत आणल्यास तें त्यांना करतां येण्यासारखें आहे. समाजजागृतीचें हरिभाऊंनीं हें आयतें तयार साधन सायसंगीन रीतीनें निर्माण केलें हेंच त्यांचें संस्मरणीय समाजकार्य होय, असें म्हणण्यास हरकत नाही.

सिंहावलोकन व उपसंहार.

२

हरिभाऊंचा संदेश.

समाजाला प्रिय असणाऱ्या गोष्टींचें वर्णन करणारीं किंवा त्याच्या पूर्वजांचें वैभव गाणारीं पुस्तके समाजास प्रिय झालीं तर त्यांत कांहीं आश्चर्य नसतें. पण समाजाचे कादंबऱ्यांच्या लोकाप्रियतेचें रहस्य. दोष दाखविणारीं हरिभाऊंच्या कादंबऱ्यांसारखीं पुस्तके समाजाच्या आदरास व कौतुकास पात्र व्हावीत यांत निःसंशय अपूर्वता दिसून येते. या पुस्तकांना असें मोहक, मनोज्ञ व विचारप्रवर्तक स्वरूप येण्यास त्यांच्या कत्यांचें लेखनकौशल्य व प्रतिभासामर्थ्य हीं अंशतः कारण आहेतच. पण तेवढ्यानें या प्रश्नाचा उलगडा होत नाही. जनतेचें या पुस्तकांवर प्रेम बसण्यास दुसरेंच कांहीं तरी कारण असलें पाहिजे. तें कारण म्हटलें म्हणजे हरिभाऊंची समाजाबद्दलची प्रेममूलक वृत्ति होय. ज्या करमणूक पत्रांत हरिभाऊंच्या कादंबऱ्या प्रथम प्रसिद्ध झाल्या त्या पत्राच्या

उद्देशपत्रकांत पुस्तकलेखनाचा जो हेतु दर्शविला होता तो पाहिला म्हणजे समाजास अनेक शतकांच्या परिचयानें प्रिय झालेल्या चाली-रीतींवर टीका करणाऱ्या हरिभाऊंच्या कादंबऱ्या इतक्या लोकप्रिय कां व्हाव्यात या प्रश्नाचें समर्पक उत्तर मिळण्यासारखें आहे. “ हें पत्र प्रेमळ मातेप्रमाणें गोड गोड शब्दांनीं व चांगल्या चांगल्या गोष्टींनीं अप्रशस्त वर्तनावद्दल मायेचें शासन करणार.” असा हरिभाऊंनीं आरंभींच आपला उद्देश दर्शविला होता. या उद्देशास पूर्णोशानें सफलता येईल अशीच त्यांनीं आपली सर्व ग्रंथरचना केल्यामुळें त्यांना समाजाचा प्रेमळ उपकर्ता म्हणून जनतेच्या हृदयांत स्थान मिळवितां आलें. समाजाच्या रूढ आयुष्यक्रमावर म्हणजेच त्याच्या चालीरीतींवर व मनःप्रवृत्तींवर त्यांनीं आपल्या कल्पनासृष्ट व्यक्तींच्या द्वारे टीका केली असली तरी या टीकेच्या मुळाशीं समाजाचें हित व्हावें, त्याची उन्नति व्हावी, तो कर्तृत्ववान् होऊन त्याचें वैभव वाढावें हीच प्रेममूलक भावना असल्यामुळें त्यांच्या ग्रंथांचें परिशीलन समाजाकडून त्याच भावनेनें करण्यांत यावें हें स्वाभाविकच आहे. “ मातृप्रेम हें कांहीं विलक्षण गूढ आहे. मुलाला स्वतःच मारीत असतांना त्या मारण्याच्या कळवळ्यानेंच त्यांच्या डोळ्याला एकसारखें पाणी चाललेलें असतें, ” हें जें त्यांनीं आपल्या एका कादंबरींत मातृप्रेमाचें वर्णन दिलेलें आहे तें त्यांच्या ग्रंथलेखनास तंतोतंत लागू पडतें. केवळ नव्या मताचे लोकच नव्हेत तर जुन्या पंथांतील माणसेंहि त्यांच्या ग्रंथांचीं पारायणें करतात, याचें कारण वाचकांना ग्रंथकाराच्या जिव्हाळ्याची व प्रेममय वृत्तीची मनोमय साक्ष पटते हेंच होय. वाचकांपैकीं कित्येक व्यक्तींना कादंबऱ्यांतील प्रकरणें वाचून त्यांत आपलीच शब्दचित्रें रंगविलेलीं आहेत अशी जाणीव उत्पन्न झाली तरीसुद्धां त्यांना विषाद वाटूं नये, उलट हें शब्दचित्र खऱ्या कळवळ्यानें व सद्बुद्धीनेंच रेखाटलेलें आहे हें लक्ष्यांत येऊन त्यांस कौतुकच वाटावें, अशीच या पुस्तकांची सुबक व सुंदर मांडणी आहे. जुन्या चालीरीतींचा व समाजाच्या अनुदार कल्पनांचा हरिभाऊंनीं निषेध केला असला तरी त्यांनीं समाजाबद्दलची आपली बंधुभावना व सदयवृत्ति हीं केव्हांही ढळूं दिलीं नाहींत. “ ही मुलगी जगाला हंसून आपल्याकडे आकर्षण करणार, त्याला आपल्या भजनीं

लावणार. ” हे जे उद्धार कर्मयोगांतिल लिलीला पहातांच स्वामी अभे-
दानंदांच्या तोंडून सहज वृत्तीनें निघाले ते हरिभाऊंच्या कादंबऱ्यांना
अन्वर्थक रीतीनें लागू पडत असलेले पाहून कोणासहि कौतुकच वाटेल.

समाजाबद्दल त्यांची अशी सदयवृत्ति असल्यामुळे व समाजाच्या
हिताबद्दलची त्यांची कळकळही अत्यंत उत्कट अस-
विवेचनाचें वि- ल्यामुळे हरिभाऊंच्या कथानकांस, त्यांतील विवेच-
धायक स्वरूप. नास व वर्णनास सहजच विधायक स्वरूप प्राप्त झालें
आहे. प्रेम व तज्जन्य हितबुद्धि हींच विधायक मनो-

भावनेचीं प्रवर्तक असतात. उलट द्वेष हा विनाशक कार्यक्रमास प्रेरणा
देणारा होतो. पुनर्विवाहप्रतिबंध, बालविवाह, जरठकुमारीविवाह, विधवांची
दुःस्थिति, सापत्न संबंध, स्त्रियांची एकंदर अवनत व परावलंबी स्थिति;
मुलांचें पालन, पोषण व संवर्धन करण्याची सदोष पद्धति; दुर्व्यसनापासून
होणारे दुष्परिणाम; वगैरे समाजास हीन स्थितीप्रत नेऊन पोहोंचविणाऱ्या
बाबी, त्याचप्रमाणें नवससायास, सोवळ्याओवळ्याच्या वेडगळ कल्पना,
व्रतवैकल्यांचें बंड, देव-देवकृषींचें वेड, किमयेचा नाद, भोंदू गुरूंचें
प्रस्थ यांमुळे समाजाचा होणारा अधःपात याचें हरिभाऊंनीं आपल्या
कादंबऱ्यांत योग्य रीतीनें आविष्करण करून दुष्ट रूढींबद्दल व वेडगळ
धर्मसभजुतींबद्दल समाजांत नावड उत्पन्न होईल अशी कथानकाची
भोळ्या कुशलतेनें रचना केली आहे. पण येवढेंच करून ते थांबले
नाहींत. तर ही सर्व परिस्थिति ज्या कारणांनीं उत्पन्न झाली व वाढीस
लागली त्या कारणांचा निरास कशा रीतीनें करावा याचेंहि त्यांनीं
कथानुरोधानें पण सम्यक् व समर्पक रीतीनें विवेचन केलें आहे.
त्यांनीं हें विवेचन केल्यास आज सुमारे दोन तीन तपें उलटून गेलीं
असलीं तरी तें आजच्या स्थितीसहि शहाजोग रीतीनें लागू पडतें.

केवळ परकी राज्यानेंच आपल्याला पराधीनता आली आहे असें
वर वर पहाणारास वाटत असलें तरी वस्तुस्थिति
सामाजिक गुलाम- याहून अगदीं भिन्न आहे. आपल्या पराधीनतेची
गिरीचा प्रभाव. राजकीय व सामाजिक पराधीनता अशीं दोन अंगें
आहेत. सामाजिक पराधीनता ही राजकीय पराधी-
नतेपेक्षां वरीच प्राचीन व आमच्या हाडीमासीं खिळलेली आहे.

समाजानें किंवा त्यानं पत्करलेल्या धर्मानें अनेक शतकांपूर्वी ज्या मर्यादा घालून दिलेल्या आहेत त्यांच्याबाहेर जाण्याचा कोणी विचारहि मनांत आणल्यास तो समाजाच्या दोषास कारण होतो. आमच्या यच्चयावत् सर्व व्यवहारास धर्माचें कुंपण व रूढीची बेसण घालण्यांत आली असल्यामुळें कर्तृत्वशील, विचारवंत अशा व्यक्तींनाहि या कुंपणांच्या आंतच कुजत पडावें लागतें. ही स्थिति बिनतक्रार मान्य करणें हाच सदाचार व हीच धर्मनिष्ठा असें समजण्यांत येतें ! अशा प्रकारें ज्या समाजघटनेशीं विचारस्वातंत्र्य व आचारस्वातंत्र्य यांचा कायमचा घटस्फोट झाला आहे त्या समाजाची वाढ खुंटून जावी व राष्ट्रांच्या आधुनिक स्पर्धेत त्यास अगदीं मागचें स्थान मिळावें यांत आश्चर्य तें काय ? अनेक शतकांच्या वहिवाटीनें ही जी सामाजिक गुलामगिरी आमच्या अंगवळणीं पडली आहे तीच राजकीय पराधीनतेचें बीज येशें रुजविण्यास कारणेभूत झाली आहे. या सामाजिक किंवा धार्मिक गुलामगिरीचें जांपर्यंत निर्मूलन झालें नाहीं, तोंपर्यंत राजकीय उन्नतीच्या प्रयत्नास यावें तसें यश येणें दुरापास्त आहे. गुलामगिरीचा मुळवा आमच्या समाजस्थितींतच कसा आहे हें लक्ष्यांत ठेवलें म्हणजे आधीं सामाजिक कीं आधीं राजकीय हा प्रश्नच उद्भवत नाहीं. 'सगळ्या शरीराला अशक्तता आली असतां एक हात आधीं लंढ करून घ्या, मग बाकीच्या शरीराचें पाहूं असें म्हणण्यापैकीं, आधीं अमुक, मग तमुक असं म्हणणाऱ्याचं म्हणणं असतं.' (मी, पा. २९३) हें जें शिवरामपंतांच्या तोंडून हरिभाऊंनीं वदविलें आहे तें दिसण्यांत जरी साधें असलें तरी अद्याप पुष्कळांना त्याचा उमज पडलेला दिसत नाहीं. अंधश्रद्धा व सामाजिक गुलामगिरी ही आमची परंपराच असल्यामुळें स्वराज्य आणि परराज्य यांतील भेद सामान्य जनसमूहास समजावा अशी त्याची मनःस्थितिच नाहीं. स्वराज्य असो अथवा परराज्य असो, त्यांत राजनिष्ठ राहून आपली जीवितयात्रा कंठीत बसावयाचें हेंच, थोडे अपवाद सोडून दिले तर आमच्या लोकांचें परंपरागत ब्रीद होऊन बसलें आहे. आज इंग्रजी राज्यांत लोकांना खाण्यापिण्याची ददात नसती तर हेंच राज्य त्यांना रामराज्य वाटून तेंच आपल्यावर अखंड रहावें अशी त्यांनीं इच्छा बाळगली असती. जीवित-

वित्ताचें योग्य संरक्षण झालें, पोटाची चिंता नसली, म्हणजे आमचा बंधुजने-समाज कोणत्याहि राजछत्राखालीं सुखानें राहिल अशीच त्याची मनोघट्टना आहे. ही त्याची मनोघट्टना बदलून त्यास स्वराज्याची, स्वायत्ततेची महती समजावी अशी इच्छा असेल तर आधीं आपली समाजरचनाच सुधारली पाहिजे. तिच्यांत आचारस्वातंत्र्य व विचारस्वातंत्र्य यांना योग्य अवसर मिळेल अशी तरतूद प्रथम होणें जरूर आहे. गुलामगिरीचा मुळवा येंथें परकीय राज्यानें आला असें नसून तो आमच्या समाजघटनेंत आज अनेक शतके पोसावत आहे ही वस्तुस्थिति ध्यानांत ठेवूनच समाजसुधारकांनीं सुधारणेचें काम हातीं घेतलें. त्या सुधारणेचें स्वरूप वस्तुतः किती व्यापक आहे हें हरिभाऊंनीं आपल्या पुस्तकांतून मुद्देसूद व सर्वांची खात्री पटेल अशा रीतीनें दाखविलें आहे.

हिंदुस्थानास राजकीय दृष्ट्या पराधीन स्थिति यापूर्वीं अनेक वेळां आली आहे. पण आजच्या स्थितीतील विशेष महत्त्वा म्हणजे आपल्यावर जे राज्य करित आहेत त्यांची दृष्टि सर्वथा प्रगमनशील व समाजाच्या श्रेष्ठ प्रकारच्या उन्नतीस सर्व प्रकारें अनुकूल अशी आहे.

समाजघटनेची नवी दृष्टि.

राष्ट्रांतील यच्च यावत् प्रत्येक व्यक्तीस तिच्या प्रवृत्त्यनुसार योग्य व्यवसाय चालवितां यावा व आपल्या अंगच्या गुणांनीं राष्ट्राचें वैभव वाढविण्यास हातभार लावतां यावा अशी या लोकांची समाजघट्टना आहे. ही घट्टना व्यक्तिगत गुणांच्या विकासास सर्वस्वीं पोषक असल्यामुळें आज सर्वत्र तिचें अनुकरण हांत चाललें आहे. 'जरतकरू राष्ट्र' अशी ज्याची प्रसिद्धि झाली होती त्या तुर्कस्थानांतहि ही घट्टना अमलांत आणण्याचे जोराचे प्रयत्न चालू झाले आहेत. पूर्वींच्या काळांत असामान्य बुद्धिमत्तेच्या किंवा विशेष कर्तृत्वाच्या अशा कांहीं थोड्या व्यक्ती निघाल्या म्हणजे राष्ट्राचा कारभार बिनबोभाट रीतीनें चालत असे. आपल्याकडे अविभक्त कुटुंबाची जी स्थिति आहे तीच पूर्वींच्या काळां राष्ट्रांची होती. कुटुंबांवर कोणतेहि प्रसंग आले तरी ते निस्तरण्याची जबाबदारी कर्ता पुरुष आपल्या एकट्याच्या हिमतीवर पार पाडतो किंवा हिंमत नसेल तर कुटुंबनाशास कारण होतो. त्याप्रमाणेंच पूर्वींच्या काळांत राष्ट्रांवर येणाऱ्या प्रसंगाची निरवानिरव करणें व

शांततेच्या काळांत राज्यकारभार चालविणे यांची जबाबदारी कांहीं प्रमुख व पुढारी व्यक्तींकडेच असे. सामान्य जनतेचा त्याच्याशी कांहीं संबंध नसे. पण आजचा काळ बादशाहीचा नसून लोकशाहीचा आहे. या लोकशाहीचे उत्पादक जे इंग्रज लोक त्यांच्याशीच आज शतकाहून अधिक काळपर्यंत आमचा सहवास झाला आहे आणि लोकशाहीच्या कल्पना आमच्यामध्ये रूढ झाल्या आहेत त्या या सहवासामुळेच होत. राष्ट्राच्या सर्व कारभाराचे मालक व चालक लोकच असले पाहिजेत हेंच लोकशाहीचें वैशिष्ट्य होय. ही लोकशाही येथेहि प्रचलित व्हावी अशी इंग्रजी शिक्षण संपादन केलेल्या लोकांना इच्छा होणे स्वाभाविकच होते. हें शिक्षण संपादन केलेल्या सुमारे दोन पिढींतील सुशिक्षित लोकांनी, समाजाची दिनचर्या विकासक्षम व्हावी अशा रीतीने आपल्या चळवळीची दिशा ठेवली, याचें हेंच एक प्रमुख कारण होय असे समजण्यास हरकत नाही. हरिभाऊंच्या वेळी या कार्याची नुकती कोठें अस्पष्ट रेखा दिसू लागली होती. आपल्या प्रतिभेच्या तेजानें हीच रेखा त्यांनी आपल्या ग्रंथांत स्पष्ट रीतीने उमटवून समाजोन्नतीचें कार्य कोणत्या रीतीने होणे जरूर आहे याचें सर्वांना समजेल अशा सुलभ रीतीने व सर्वांच्या मनावर त्याचा कायमचा ठसा उमटेल अशा उठावदार रीतीने आपल्या निरनिराळ्या कादंबऱ्यांत कधी ध्वन्यर्थानें तर कधी स्पष्टार्थानें निदर्शित केले आहे. सभोवारच्या परिस्थितीचें, समाजाचें व त्याच्या मनोव्यापारांचें सूक्ष्म निरीक्षण करून हरिभाऊंनी जे सिद्धान्त स्थापन केले आहेत ते आजहि कार्यकर्त्या माणसांना निःसंशय मार्गदर्शक होतील असेच आहेत. पंचवीस तीस वर्षांपूर्वी त्यांनी प्रदर्शित केलेले विचार आजच्या स्थितीसहि तंतोतंत लागू पडावेत, किंबहुना आज समाजोन्नतीकरितां सक्तीचें शिक्षण, अस्पृश्यतानिवारण, ग्रामजागृति, वगैरे जे जे उपाय सुचविण्यांत येत आहेत त्यांचें यथार्थ प्रतिपादन त्यांनी पंचवीस तीस वर्षांपूर्वी लिहिलेल्या कादंबऱ्यांतून झालेले पाहिले म्हणजे त्यांच्या दूरदृष्टीबद्दल कौतुक वाटल्यावांचून रहात नाही.

समाजसुधारणा ही राजकीय सुधारणेस पोषक होईल म्हणून ती केली पाहिजे ही केवळ सापेक्ष दृष्टि झाली. पण बहुजनसमाजाच्या

उन्नतीचें कार्य हें परमार्थतःच अत्यंत महत्त्वाचें आहे. सुशिक्षितांनीं तें निरपेक्ष बुद्धीनें, म्हणजे तें केलें असतां अमुक लाभ होईल, तमुक लाभ होईल अशी दृष्टि न ठेवतांच केलें पाहिजे. ज्या देशांत स्वराज्य आहे तेथेंहि हें समाजसुधारणेचें किंवा सामाजिक उन्नतीचें काम चालूच आहे. केवळ पोटाला लागतील इतके पैसे मिळवून बाकीचे सर्व श्रम कायावाचामनेंकरून आपल्या राष्ट्राच्या हिताकरितां करावयाचे अशा व्रतानें वागणारे मिशनरी लोक या कामीं सर्वांना आदर्शभूत होण्यासारखे आहेत. 'मी' मधील नायकाच्या मनांत संन्यस्त वृत्तीनें राष्ट्रकार्य केलें पाहिजे असा विचार आला त्यावेळेस त्याच्यापुढें मिशनरी लोकांचेच प्रयत्न उभे राहिले. तो म्हणतो, "आत्मत्यागाचें तत्त्व यांना कां दिसावें? यांनींच कां आत्मत्याग करून खटाटोप करावा? यांना कशाची जरूरी नाही. परंतु त्यांच्या उठाठेवी केवढ्या जबर. आणि आमचा देश अगदीं अवनतीला पोहोचलेला. परंतु आम्हाला त्याचें कांहीं वाटत नाही का? हे लोक गोरगरीबांना आपत्कालीं उपयोगी पडतात, रोग्यांना औषधपाणी देतात, निरक्षरांना साक्षर करतात व मानवी प्राण्याचें दुःख हलकें करून तो सुखी व्हावा याकरितां खटपट करतात. याचें कारण त्यांचे ठिकाणीं खरी धर्म-बुद्धि जागृत असते हें होय." आपल्या समाजांत याचे उलट प्रकार दिसतो. समाजाबद्दल आपलें कांहीं कर्तव्य आहे ही जाणीव व्यक्तींत नसते. व उलट समाज हा व्यक्तीस यत्किंचितही स्वातंत्र्य देण्यास तयार नसतो. मिळून दोघांचाहि कोंडमारा! ही दुःस्थिति दूर करण्यास धर्मास खरें खुरें निःश्रेयसकर असें स्वरूप प्राप्त होणें जरूर आहे. धर्मबुद्धि हें तर भरतभूमीचें वैशिष्ट्य समजण्यांत येतें. जर कोणत्या एका विषयावर या देशांत अधिक व्यासंग झाला असेल तर तो आत्मानात्म विचारावर. पण आजची स्थिति या लौकिकाची सर्वस्वी हानि करण्यासारखीच आहे. "जीव आणि ब्रह्म हीं एकच आहेत,—नव्हे—सर्व कांहीं ब्रह्ममय आहे—ब्रह्माव्यतिरिक्त कांहीं नाहीं असें आम्ही प्रतिपादन करतो. परंतु तत्त्वसमीक्षेनें अत्यंत विस्तृत विचाराचे आम्ही व्यवहारांत अगदीं आकुंचित झालों आहों. जो तो आपल्यापुरता

विचार पाहतो. फार तर आपल्या कुटुंबापुरता पाहतो. पण त्याची दृष्टि विस्तृत होत नाही. ” (आजच). असे उद्गार काढून स्वामी अभेदानंद हे त्यास उपाय सुचवितांना म्हणतात, “ जर कांहीं प्रथम झालें पाहिजे तर आपले धर्मविचार सुधारले पाहिजेत. आपण खरे अद्वैती, खरे योगी बनलें पाहिजे. सगळ्या देशांत द्वैत माजलें आहे तें घालवूं, व अद्वैत करूं, तेव्हांच आम्ही खरे अद्वैती. सगळ्या लोकांचा परस्परापासून वियोग झाला आहे तो नष्ट होऊन योग झाला तरच खरे योगी. ” हे धर्मविचार सुधारण्याचें काम आपल्यांतील सुशिक्षितांनीं हातीं घेतलें पाहिजे. ज्या धर्माच्या योगानें खरा बंधुभाव उत्पन्न होईल असा धर्म प्रचारांत आल्याशिवाय राष्ट्रोन्नतीस लागणारी जूट केव्हांही अस्तित्वांत येणार नाही. राज्यकर्ते व प्रजाजन यांमधील उच्चनीचत्व नाहीसं करण्याची एकीकडे चळवळ करावयाची, आणि दुसरीकडे आपल्या समाजांतल्या समाजांत उच्चनीचत्वाच्या पायावर असलेली आपली संघटना कायम ठेवावयाची, असली विसंगत स्थिति केव्हांहि कल्याणप्रद होणार नाही. “ काँग्रेसमध्ये उभे राहून देशवांधवहो किंवा मित्रहो अशीं संबोधनें योजून सर्वांचें आवाहन करतां तें खरें होऊं द्या. ” हे अभेदानंदाच्या तोंडून वदविल्यास आज वीस पंचवीस वर्षे होत आलीं. पण त्या स्थितींत आजहि कांहीं म्हणण्यासारखा फरक झालेला दिसत नाही. हरिभाऊंच्या ‘ आजच ’ या कादंबरीचें नांव पंचवीस वर्षांनंतर आजहि अन्वर्थक रहावें ही स्थिति आपल्या समाजास मोठीशी भूषणावह आहे असें कोणासहि म्हणतां येणार नाही !

“ अमक्याचा स्पर्श उपयोगी नाही, तमक्याची सावली उपयोगी नाही, अमक्यानें अन्नाकडे पाहिलें कीं गेलें अन्न वायां, हें कुठलें तुमचें अद्वैत ? ही कोठली तुमची कल्पना ! हें सोडाल तरच तुमच्या धर्माचा निभाव लागेल. ” या स्वामी अभेदानंदाच्या इशारतीची

नास्तिकपणांत
भूषण !

आवश्यकता आजहि अगदीं ताजीतवानी आहे ! “ जुन्या धर्माचा अर्थ नीट करून तो सध्यांच्या काळीं साजेल असा लावून सगळ्यांच्या मनांत श्रद्धेचें बीज पेरलें पाहिजे. सगळ्या जगभर एकीचा घोष

चालला आहे, पण दुही मूर्तिमंत अवतरली आहे. अद्वैताचा जय-जयकार चाललेला आहे. पण जेथे तेथे द्वैताने व्यापून टाकले आहे. ही स्थिति मोडून टाकणे हे अर्थातच सुशिक्षितांचे कर्तव्य आहे. ” पण जर कोणत्या एका बाबतीत सुशिक्षितांची अनास्था किंबहुना अनवस्था दिसत असेल तर ती धर्माचे बाबतीतच होय. यासंबंधांत हरिभाऊंनी सुमारे तीस वर्षांपूर्वी तरुण सुशिक्षितांना अनुलक्षून जे उद्गार काढले आहेत ते खरोखरच मोठे समर्पक व तरुणांनी विचार करण्यासारखे आहेत. वरील ठिकाणी हरिभाऊ म्हणतात, “ कोणाशी वाद सुरू झाला म्हणजे जे ज्या वेळी सुचेल ते बकावे, आजपर्यंत जे धर्मग्रंथ लाखो लोकांच्या श्रद्धेस कारण झाले, त्यांचे वारेंसुद्धां यांस लागलेले नसते, त्यांतील एक वाक्य जरी वाचलेले नसले तरी त्यावर आमचा विश्वास नाही असे आढ्यतेने म्हणावे यांतच त्यांस मौज वाटते. नास्तिक वादांत सत्यता वाटली, तर तो अवश्य स्वीकारावा. परंतु आस्तिकवादाचे म्हणणे काय, आणि आजपर्यंत त्या वादास धरून ज्यांना मनःशांति मिळाली ती कशाच्या आधारावर या गोष्टीचा विचार करून काय करणे किंवा काय मत स्वीकारणे ते स्वीकारावे. ” (यशवंतराव खरे). कर्मयोग कादंबरीचा नायक चंद्रशेखर यांसहि यासंबंधांत उपदेश करतांना स्वामी अभेदानंद यांनी काढलेले उद्गार विचारणीय आहेत. ते म्हणतात:—“ आपल्या विचाराला अजून परिपक्वता आली नाही, तेव्हां आपण आपले विचार बाभळीच्या काट्या अगर सराट्यासारखे इतस्ततः फेकून नयेत. त्यांपासून लोकांना त्रास होतो.” धर्मासंबंधाने कांहींहि माहिती नसतांना आपण नास्तिक आहोत असे दाखविण्यांत भूषण मानणारांची संख्या आजहि थोडी थोडकी सांपडेल असे नाही. जुन्याच्या जागी नवे कांहीं तरी आले पाहिजे. जुने गेले आणि नवीन कांहीं नाही अशी स्थिति झाल्यामुळे धर्माची जागा आज ओसाड पडल्यासारखी झाली आहे. धर्मविचार हा विचार नसून एक विकार आहे असे म्हणणारा चंद्रशेखर आजहि सुशिक्षित तरुणांचा खराखुरा प्रतिनिधि ठरेल !

ही धर्मगलानि केव्हां नाहीशी होईल तेव्हां होवो, पण तोपर्यंत जनतेच्या हिताचे असे कार्य थांबवून धरावयाचे नाही हे उघड आहे.

“ जनता हाच ईश्वर, त्याची सेवा हीच ईश्वरसेवा,” हा चंद्रशेखरा-सारख्या नास्तिकाच्या तोंडून प्रतिपादन झालेला धर्मश्रद्धा कीं कर्मश्रद्धा. धर्म आचरणांत आणण्याचा सर्वांनीं प्रयत्न केला तरी मोठा कार्यभाग होणार आहे. धर्मश्रद्धा कोणाला असेल, कोणाला नसेल. पण निदान कर्मश्रद्धा धरून जरी वागलें तरी त्यापासून जनतेच्या हिताचीं अशीं अनेक कार्ये करतां येण्यासारखीं आहेत. “ आपल्याला कर्मश्रद्धा पाहिजे. धर्मश्रद्धा करायची काय ? अमुक कर्म करावं, त्याच्यापासून आपलें आणि आपल्या समाजाचें हित आहे एवढं मनाला भासलं कीं पुरे, त्या कर्माला आरंभ करावा. ” (कर्मयोग पा. १३७). हा गणपतरावानें आपल्या मुलाला केलेला उपदेश धर्मश्रद्धेकरितां अडून न बसतां कामाला कसें लागावें याचा उत्कृष्ट मार्ग दाखविणारा आहे. स्वामी अभेदानंद हे पात्र हरिभाऊंनीं धर्मजागृतीची कळकळ दाखविण्याकरितां निर्माण केलेलें आहे. हे स्वामी मोठे सच्छील व देशहिताबद्दल खरी तळमळ बाळगणारे आहेत. धर्मजागृती करून राष्ट्रकार्य करणारांचा एक मठ स्थापन करण्याच्या विचारानें ते ‘ आजच ’ आणि ‘ कर्मयोग ’ यांमध्ये संचार करित असलेले दिसतात. पण देशांत वीस पंचवीस वर्षे हिंडूनहि त्यांना धर्मजागृती करतां आली नाही, यावरून भरतभूमीतील आजच्या तरुण सुशिक्षितांची मनोघटना धर्मजागृतीस अनुकूल नाही असेंच सिद्ध होतें. ‘ मी ’ मध्ये भावानंदानें आपल्या मठाच्या स्थापनेची हकीकत देतांना “ आम्हां सहाजणांपैकीं एक भगवद्गीतेचा महाभक्त, दोषे जडवादी, एक वेदांती, आणि दोषे धर्मबाबतींत कांहींच विचार न केलेले असे होते,” असें वर्णन दिलें आहे. यांत सहाजणांपैकीं चार गृहस्थ धर्मश्रद्धा नसलेले होते. तरी सुद्धां ते मठाच्या उपयोगी पडले. यावरून कर्मश्रद्धेचें बंधन धर्मश्रद्धेइतकेंच बलवत्तर आहे, निदान तें धर्मश्रद्धेचा अभाव भरून काढण्याइतकें बलवत्तर असतें असें म्हणण्यास हरकत नाही. “ आपल्या देशाचें चिरकालिक हित हाच परमार्थ, आपल्या देशाची पारतंत्र्यांतून सुटका हाच मोक्ष,” हे भावानंदासारख्या नास्तिकाचे उद्गार, व “ जनता हाच ईश्वर, त्याची सेवा हीच ईश्वरसेवा ” हे चंद्रशेखरासारख्या नास्तिकाचे विचार अगदीं

एकरूपच आहेत. धर्ममते कशाहि प्रकारची असली तरी मुख्य मुद्दा सत्कर्म करण्याचा, लोकोपकारक कार्य करण्याचा, शुद्ध भावनेने देश-हित साधण्याचा आहे, हेंच उदात्त तत्त्व स्थापित करण्याचा हरिमाऊंचा संकल्प दिसतो. ही विचारसरणी जशी प्रत्यक्ष कार्यास सर्वस्वी साहाय्यक होणार आहे तशीच ती बुद्धिसाहि सर्वथा पटणारी आहे. कर्मश्रद्धायुक्त व नीतिमान माणसांच्या स्वार्थनिरपेक्ष अशा पुण्यशील सत्कृतींनीं जनतेचीं अंतःकरणे प्रेममय झालीं म्हणजे त्यांतूनहि भागवतधर्मासारख्या धर्माचा उद्भव होणें अस्वाभाविक नाही. सत्कर्मावर ज्याची निष्काम श्रद्धा आहे तो लौकिक दृष्ट्या कोणत्याही धर्माचा अभिमानी नसला तरी त्याचा अधिकार वस्तुतः धर्मसंस्थापकाइतकाच आहे. धर्मश्रद्धेन वेढें होण्यापेक्षां कर्मश्रद्धेनें वेढें होणें हें सर्व बाजूंनीं निःसंशय अधिक श्रेयस्कर आहे. धर्मवेडानें जगाचें आजपर्यंत अनन्वित नुकसान केलें आहे. पण कर्मवेडाचें स्वरूप विधायक व लोकोपकारक असल्यामुळे त्याच्यापासून जगाचें कल्याणच होतें. “कर्मवेड लागेल तोच धन्य. तसल्या वेडानें वेडे होणारे व अंतीं सगळ्या मनुष्यजातीचा दुवा घेणारे जगतावर फार थोडे निर्माण झाले,” हें ‘मी’ मधील भावानंदाचें वाक्य यासंबंधांत विशेष महत्वाचें आहे.

आपल्या हातून कांहीं काम व्हावें अशी पुष्कळांची इच्छा असते.

पण त्याबद्दलचा कांहीं निश्चित कार्यक्रम नसल्यामुळे व्याख्यानांच्या बऱ्याच जणांची ती सदिच्छा जागच्या जागींच मॅफिली. जिरते. यासाठीं कर्मश्रद्धेस निश्चित कार्यक्रमाची

जोड असली पाहिजे. “देशाचें हित करायचं, कांहीं

परहित करायचं हीं वाक्ये मोठीं गोड. पण जोपर्यंत त्यांना कांहीं रेखलेलें स्वरूप नाही तोंपर्यंत अत्यंत निरर्थक.” हें ‘मी’ मधील शिव-

रामपंतदादांचें वाक्य अगदीं सार्धें असलें तरी अत्यंत महत्वाचें आहे. आज देशांत अनेक प्रकारचीं लोकोपयोगी कामें करतां येण्यासारखीं आहेत. अशीं कामें आपल्या हातून व्हावींत अशी इच्छा बाळगणा-

रेहि आहेत. तरी सुद्धां कामाचा तादृश उठाव होत नाही, याचें कारण निश्चित कार्यक्रमाचा अभाव हें होय. आपापल्या आवडीप्रमाणें सर्वांनीं कामाची योग्य वांटणी करून विवक्षित कामें आपल्याकडे

धेतलीं तर श्रमविभागाच्या तत्त्वावर केवढा मोठा कार्यभाग करून दाखवितां येईल ? व्याख्यानें देणें आणि लेख लिहिणें हें निःसंशय लोकजागृतीचें एक साधन आहे. पण त्यास कार्याची जोड असल्याशिवाय तें फलद्रूप होत नाही. “ नुसतीं व्याख्यानें ऐकणारे लाखों येतात. हजारो टाळ्या वाजवितात. पण त्यांतलें मर्म जाणून आपल्या आचरणांत आणिल असा एकहि सांपडत नाही, ” हे अभेदानंदासारख्या सर्वसंगपरित्याग केलेल्या माणसाचे उद्गार मोठे अर्थसूचक आहेत. “ आरशापुढें पदार्थ आहे तोंपर्यंत आरशांत त्याचें प्रतिबिंब. पदार्थ दूर झाला कीं गेलें प्रतिबिंब. ” “ मीं आपलें भाषण एखाद्या अरण्यांत केलें असतें तर त्याचा प्रतिध्वनि तरी मला ऐकूं आला असता; ” असा त्यांच्यासारख्या अधिकारी माणसालाहि अनुभव आला, यावरून नुसतीं व्याख्यानें हीं लोकांना केवळ नादलुब्ध बनवितात, त्यापलीकडे त्यांचा कांहीं परिणाम होत नाही असें म्हणावें लागतें. भाषणें हीं विचारजागृतीचें काम कांहीं मर्यादेपर्यंत करतात. पण ते विचार विधायक नसले किंवा विधायक असून त्याला आचाराची जोड ताबडतोब मिळाली नाही तर सिनेमा किंवा नाटक याप्रमाणें व्याख्यानांना करमणुकीचें स्वरूप येतें. व्याख्यानाची स्थिति जमीनीच्या नांगरणीप्रमाणें आहे. नांगरणी झाल्याबरोबर जशी पेरणी व्हावी लागते तद्वतच भाषणांनीं होणाऱ्या जागृतीस कांहीं तरी कार्य असावें लागतें. “ दरसाल नुसती जमीन नांगरून साफसूफ करण्यांतच जर सगळें वर्ष घालविलें तर पेरणी कधीं होणार आणि पीक कधीं येणार ? ” (कर्मयोग). हे गणपतरावानें एका निराळ्या प्रसंगानें काढलेले उद्गार व्याख्यानांना उत्कृष्ट लागूं पडतात. जागृतीनंतर कृति असा क्रम न ठेवतां नुसती जागृति सुरू ठेवली तर वक्त्यांनीं बोलावें व श्रोत्यांनीं टाळ्या वाजवून अधिक बोलण्यास त्यांस उत्तेजन द्यावें अशा प्रकारें सभांना वक्तृत्वाच्या मैफलीचें स्वरूप प्राप्त होतें. स्वामी अभेदानंदासारख्या सर्वसंगपरित्याग केलेल्या गृहस्थास हाच अनुभव आला, तेव्हां इतर सामान्य माणसांची गोष्टच बोलावयास नको. स्वामींना सर्वस्वसंन्यास केलेले लोक देशकार्यासाठीं पाहिजे होते. यच्चयावत् सर्व व्यक्तींत अद्वैताची ज्योत पेटून राष्ट्रांतील द्वैतांधकाराचा नाश व्हावा अशी त्यांची मनीषा होती.

स्वामींचें हें ध्येय उत्कृष्ट होतें. पण तें पूर्ण स्वरूपांत सार्वत्रिक व्हावें हा जो त्यांनीं हेतु धरला त्यामुळें त्यांची पंचवीस वर्षांची व्याख्यानाची चळवळ निष्फळ झाली. 'जेवीन तर तुपाशीं नाहीं तर उपाशी' असें आत्यंतिक धोरण न ठेवतां साधारण स्वार्थत्यागी बाण्याचे अनुयायी मिळाले तरी हरकत नाहीं, पण प्रत्यक्ष कांहीं तरी विधायक कार्यास सुरुवात करावयाची असें मध्यम धोरण त्यांनीं ठेवलें असतें तर त्यांच्या निर्मळ, निष्कलंक व निष्पाप चारित्र्याचा देशोन्नतीचे कामीं चांगला उपयोग झाला असता. केवळ उच्च विचारांच्या अंतर्निक्षेपांत भराऱ्या मारणाऱ्या महात्म्यांचा प्रत्यक्ष व्यवहारांत तादृश उपयोग होत नाही हेंच यावरून दिसून येतें. स्वामी अभेदानंदाच्या पात्रांतहि सद्यःस्थितीचें प्रतिबिंब कसें उठलें आहे हें चाणाक्ष वाचकांच्या तेव्हांच लक्ष्यांत येणार आहे !

ज्यावेळीं जी बरी वाईट सामुग्री मिळेल तिचा त्यावेळीं उपयोग करून कार्याशीं गाठ घालावयाची असा व्यवहारांत विधायक कार्याचा चालता मार्ग धरला पाहिजे. याच मार्गानें माणसें सरळ मार्ग. हळुहळू तयार होतात व त्यांच्या तयारीबरोबरच विधायक कार्याचीहि प्रगति होत जाते. आधीं आपल्या इच्छेबरोबरच माणसें सयार झाल्याशिवाय कार्यास सुरुवात करावयाची नाहीं, असला दीर्घसूत्री हंतु धरल्यानें माणसेंहि नाहीत आणि कार्यहि नाही अशी स्थिति होते. परिस्थितीचें नीट समीक्षण करून आपला कार्यक्रम निश्चित करावा व त्याप्रमाणें कामास लागावें हें जें 'मी' मधील नायकानें धोरण स्वीकारलें तेंच सर्वथा अनुकरणीय होय. "स्वार्थाची हानि करून परार्थाची उन्नति करावी. व्यक्तीचें सौख्य गेलें तरी हरकत नाहीं, समाजाचें सौख्य वाढवावें," अशा उत्तम हेतूनें स्वतः प्रेरित होऊन त्यानें आपल्याशीं साधारण समशील अशीं माणसें जमविलीं व त्यांची एक संस्था स्थापन करून समाजोन्नतीच्या कार्यास सुरुवात केली. आपल्या कार्याला समाजाची अनुकूलता मिळो वा न मिळो, त्याची त्यानें फिकीर बाळगली नाहीं.

जनता ही अज्ञ असते. तिचें हित कशांत असतें हें सुशिक्षित लोकांनींच ठरवावयाचें असतें. पुष्कळ वेळां स्वतःच्या हिताच्या

गोष्टीहि जनतेस अप्रिय वाटतात, पण लोकांना त्या अप्रिय वाटल्या तरी जनहितैक दृष्टी बाळगणारानें त्यामुळें कचरून जातां उपयोगीं नाहीं. लोकहितैषी कार्यकर्त्या माणसांना पुष्कळ वेळां जनतेच्या अप्रीतींत राहूनच आपलें कार्य करावें लागतें. पण ज्यांचें लोकप्रीति हें ध्येय असतें ते या स्थितीचा फायदा घेऊन अशा कार्याचा उपहास करूं लागतात व केवळ कुचेष्टेमुळें प्रतिष्ठा पावतात. या लोकांना “कार्य करण्यापेक्षां दुसऱ्याच्या कार्याचा विघात करण्यांतच अधिक आनंद होतो. एखादी संस्था कोणी काढली म्हणजे तिचें तळपट कसें उडवावें याच खटपटीस ते लागतात;” असें गणपतरावानें ‘आजच’ मध्ये या लोकांचें जें वर्णन दिलें आहे तें यथार्थ नाहीं असें कोण म्हणेल ? भावानंद हें सर्व ओळखून होता. या लोकांच्या नाहीं न लागतां आपलें काम बरें आणि आपण बरें, अशीच त्यानें वृत्ति ठेविली आणि आपली संस्था रंगरूपास येईल अशी तिला घटना लावून दिली. विधायक कार्य करणारास अशीच वृत्ति ठेवावी लागते. “लोक जें काय करतील तें नको” येवढेंच ज्यांचें धोरण त्यांच्याशीं हुजत घालीत बसण्यानें आपल्या कार्यांत व्यत्यय येऊन घर्षणानें त्यांच्या विरोधाला मात्र तेज चढतें. भांडणांत काळ घालविणें हें ज्यांना कांहीं अधिक चांगलें काम करावयाचें नसतें त्यांच्या हातूनच होतें. भावानंदासारख्या सत्यसंकल्पी व कार्यनिष्ठ माणसाच्या हातून शुष्क वादाच्या काथ्याकुटांत कालाचा अपव्यय करणें हें केव्हांहि होत नाहीं.

राजकीय काय किंवा सामाजिक काय, दोन्ही सुधारणांच्या मार्गां-
तील अडथळे अगदीं एकाच स्वरूपाचे असतात.

उन्नतीचें सर्वांग.
सुंदर स्वरूप.

राजा किंवा समाज दोघांनाहि आपल्या हातची सत्ता जाऊं नये अशी उत्कट इच्छा असते. दोघांनाहि विरोध सहन होत नाहीं. “आम्हाला राजकीय

पारतंत्र्य आणि सामाजिक पारतंत्र्य; राजकीय कामांत आम्ही ब्रिटिश लोकांच्या अधीन, सामाजिक कामांत अज्ञ अशा बहुजनसमाजाच्या अधीन; अधिकारी वर्गाला आपला अधिकार लोकांच्या सुपूर्त करण्याची फार दृढ अशी अनिच्छा; दुसरीकडून आपल्या पूर्वपरंपरागत समाजव्यवस्थेत सुधारणा करण्याची बहुजनसमाजाला फार दृढ अशी अनिच्छा.

लोकांना आणि सरकारलाहि स्तुति करून घेण्याची चटक लागली आहे. जुन्या चाली मग त्या बऱ्या असोत वाईट असोत, त्यांची स्तुति केली कीं लोक खुष होतात; इंग्रजी राज्याचे दोष न दाखवितां नुसते पोवाडे गाइले कीं सरकार खुष. सरकार आम्हाला सांगणार, तुम्ही आपली सामाजिक उन्नति करण्याच्या नादीं लागा. राजकीय बाबतींत तुम्हाला मुळींच मन घालायला नको. लोक आम्हांला सांगणार, आमची सामाजिक स्थिति फार उत्तम आहे. तींत अणुमात्र फरक नको आहे. सगळं बिघडलें आहे तें राजकीय स्थिति नीट नसल्यामुळें; तेव्हां तुम्ही तिकडे आपलें तन मन धन वहा. ” राजकीय काम करणारास सरकारचा रोष व सामाजिक काम करणारास लोकांचा रोष सहन करणें कसें अपरिहार्य असतें याचें याहून अधिक समर्पक वर्णन दुसरें कोठें क्वचितच सांपडेल ! याचे उलट सरकारचा तोंडपुजेपणा काय, किंवा लोकांचा तोंडपुजेपणा काय, सारखाच तिरस्करणीय व दूषणीय होय; हें तत्त्व दिसण्यांत अगदीं साधें आहे, पण प्रत्यक्ष व्यवहारांत लोकांना त्याचा पडावा तसा उमज पडत नाही. स्वार्थासाठीं सरकारचा तोंडपुजेपणा करणारे जनतेच्या उपहास्यतेस स्वाभाविकपणेंच पात्र होतात. पण उलट लोकांचा तोंडपुजेपणा करणारे गृहस्थ तिरस्करणीय न ठरतां अधिक प्रतिष्ठेस चढतात. सरकारचा रोष सहन करणारास जनतेच्या सहानुभूतीचें पाठबळ असतें. पण लोकांचा रोष सहन करणारास कर्तव्य केल्याच्या समाधानाशिवाय दुसरा कशाचाहि आधार नसतो. राजकीय चळवळीचा अंतर्भाव होईल इतकें सामाजिक चळवळीचें व्यापक स्वरूप ठेवणाऱ्या भावानंदानें काढलेल्या संस्थेस तर सरकार व लोक या दोघांच्याहि अवकूपेस तोंड देणें भाग पडतें. हें सर्व ओळखूनच त्यानें आपलें कार्य हातीं घेतलें. “ एकीकडून सरकारच्या धोरणानें घेऊन त्यांचेपासून ज्यास्त सवलती मिळवावयाच्या व दुसरीकडून लोकांच्या धोरणानें घेऊन त्यांचीहि सामाजिक बाबतींत असहनता कमी करावयाची ” असें त्याचें दुहेरी धोरण होतें. हें धोरण तडीस नेण्याला अवश्य असणारा स्वार्थत्याग, कर्मश्रद्धा, दृढनिश्चय व मनोनिग्रह या गुणांची त्या संस्थेंतील माणसांना यत्किंचितहि वाण नसल्यामुळें त्यांची संस्था नीट रीतीनें चालून, तिजबद्दल ज्या कित्येकांचा

दुर्ग्रह झाला होता तोहि मावळला व तिच्या कार्याची उत्तरोत्तर भरभराट होत गेली असा 'मी' नंतरच्या 'आजच' व 'कर्मयोग' या कादंबऱ्यांतून स्पष्ट ध्वनि उमटलेला दिसतो. " राजा व सरकार हे लोकांच्या सुखाकरितां, लोक त्यांच्या सुखाकरितां नव्हत. रीतीभाती व आचारविचार हे लोकांच्या सुखाकरितां, लोक त्या रीतीभाती व ते आचारविचार यांच्याकरितां नव्हत. धर्म हाहि लोकांकरितां, लोक धर्माकरितां नव्हत. " असे राजकीय, सामाजिक व धार्मिक वावर्तीत त्याचे प्रगमनशील विचार होते. अशा प्रकारें ज्या चळवळींत कोणत्याहि प्रकारचा एककल्लीपणा रहात नाही तीच चळवळ अखेर हितकर व यशस्कर ठरते, हें हरिभाऊंनीं मोठ्या कुशलतेनें सिद्ध केलें आहे.

असल्या लोकोपकारक कार्यास जी स्वार्थत्यागी वृत्ति लागते ती भावानंदांत परिपूर्ण रीतीनें वास करीत होती. देश-स्वार्थत्याग हें साधन आहे. कार्याकरितां, लोकोन्नतीकरितां सर्वस्वसंन्यास केल्याचीं त्याच्यासारखीं उदाहरणें फारच थोडीं सांपडतील. " अविवाहित तरुण पुरुषांनीं कायावाचामनानें स्वदेशसेवा करण्याचें व्रत उचललें पाहिजे " हा विचार त्याच्या मनांत आल्याबरोबर त्यानें त्याप्रमाणें आचरण ठेवण्याचा निश्चय करून तो आजन्म अढळ राखला. आणि आपल्या ध्येयार्थ स्वतःच्या शरीराकडेहि न पहातां अविश्रांत परिश्रम केले, व आपल्या सत्कार्याची परंपरा कायमची स्थापित केली. " कर्तव्य चांगल्या रीतीनें करण्याला जीं अनेक साधनें आहेत त्यांतलें विश्रांति हें एक साधन आहे. परंतु हें साधन असें आहे कीं त्याचा जितका थोडा उपयोग करावा तितका चांगला, " असें स्वामी अभेदानंद तरुण माणसांना उपदेश करीत. पण भावानंदाची मजल त्यांच्याहि पुढें गेली होती. "आपला प्रत्येक क्षण आपला नाही, आपल्या देशाचा आहे. त्यांत आपण कुचराई केली तर बेइमानपणा केला असें होईल. " असें त्याचें खडतर व्रत होतं. इतकेंच नव्हे तर " गोठ्यांत तडफडून झिजून झिजून मरण्यापेक्षां नांगर ओढतां ओढतां बैल मेला तर वाईट काय ? " असें कोणी थोडी विश्रांति घ्या असें म्हटलें तर त्यास तो उत्तर देई. भावानंद

आणि स्वामी अभेदानंद हे दोघेहि, आपल्या हातून राष्ट्राची कांहीं सेवा व्हावी या हेतूनें सर्वस्वाचा त्याग केलेले होते. पण भावानंदाच्या स्वार्थत्यागाचें पर्यवसान प्रत्यक्ष सत्कृति घडवून आणण्यांत झालें आणि स्वामींचा सर्वस्वसंन्यास आपल्या संकल्पित कार्याकरितां मना-जोगतीं माणसें मिळविण्याच्या प्रयत्नांतच खर्ची पडला. स्वार्थत्याग हें एक साधन आहे, साध्य नाही, याची भावानंदाप्रमाणें स्वामींना जाणीव न झाल्यामुळें त्यांचे सद्धेतु जागच्या जागींच जिरले. बाजारांत नुसती सोन्याची लगड घेऊन गेलें तर त्याचा कांहीं उपयोग होणार नाही. त्या लगडीचीं नाणीं पाडून घेतल्याशिवाय खरेदीचा व्यवहार होणार नाही. तद्वतच स्वार्थत्यागाची स्थिति आहे. नुसत्या स्वार्थत्यागाची तादृश किंमत नाही. तो कार्यप्रवर्तक व कार्यनिर्वाहक झाल्याशिवाय त्यास महत्त्व येत नाही. भावानंदानें हें तत्त्व पूर्णपणें ओळखलें, म्हणूनच देशस्थितीवर कायमचा ठसा उमटवा अशी त्याच्या हातून श्रेयस्कर कामगिरी झाली. त्याची देशभक्ति इतकी उज्ज्वल होती कीं, “ पुनर्जन्म होतो व तो एका जन्मींच्या राहिलेल्या इच्छा पूर्ण करून घेतां येतील असाच होतो हें जर खरें असेल तर मी थोड्या दिवसांनीं मरण पावलों म्हणजे मला पुनः हिंदुस्थानांत असाच कोठें तरी जन्म मिळून मी पुनः आपल्या मठांत काम करण्यास येईन, अगर दुसऱ्या कोठें तरी असलाच मठ उपास्थित करीन; इतकेंच नव्हे तर माझ्या मनांतला हा परमार्थ आणि मोक्ष मला लाभपर्यंत मी असेच पुनः पुनः जन्म घेत राहीन अशी माझी खात्री आहे. ” असें आपली जीवितयात्रा संपविण्याच्या सुमारास त्याच्या तोंडून उद्गार निघाले.

भावानंदानें लोकशिक्षणाचें, लोकजागृतीचें व लोकसुधारणेचें जें काम हातीं घेतलें तें अर्थातच सावकाशीनें होणार होतें. “ कोणतीहि गोष्ट सावकाशीनें जितकी होईल तितकी एकदम दांडगाईनें होणार नाही. आणि दांडगाईनें होणें इष्टहि नाही. ” हें त्याच्या गुरूचें वचन कानाला चांगलें लागणारें नसलें तरी विचारवंतांच्या मनाला पटण्यासारखें आहे. जीव, वनस्पति वगैरे सृष्टीची वाढ होण्यासंबंधांत निसर्गानें ज्या अवस्थांचा किंवा अवस्थांतरांचा क्रम घालून दिला आहे

त्यांतून जाण्याशिवाय त्यांना गत्यंतर नसतें; तोच न्याय राष्ट्ररूप विराट्-पुरुषाच्या सर्वांगपरिपूर्ण विकासासहि लागू आहे. राष्ट्राची योग्यता किंवा पात्रता ठरते ती त्यांतील दहा पांच उत्कृष्ट माणसांवरून ठरत नसून सामान्य माणसांच्या कार्यक्षमतेवरून ठरते, हें तत्त्व भावानंदाच्या मनावर पूर्णपणें ठसल्यामुळें त्यानें फलासंबंधांत आपल्या आशेचें स्वरूप अगदीं सौम्य ठेवलें. “ तूं बीज लावतो आहेस त्याचा अंकुर तुझ्या नजरेस पडला तर मिळवलंस म्हणून समज. ” अशी त्याला त्याच्या गुरूनें आधींच इपारत देऊन ठेवली होती. यामुळें उतावळेपणा व त्याच्या पाठीशींच असलेली निराशा किंवा खिन्नता यांचा त्यास विल-कूल संसर्ग घडला नाही. “ विद्यादानक्षम व विद्याग्रहणक्षम ” अशी ही गुरुशिष्याची जोडी जमली म्हणूनच भावानंदाच्या मठासारखी नमुनेदार संस्था स्थापन होऊन तिच्या हातून खरें समाजोन्नतीचें व लोकोपकाराचें कार्य होऊं शकलें. सामाजिक गुलामगिरीची भावना दूर झाल्याशिवाय लोकांचीं मनें केव्हांहि प्रगल्भ होणार नाहींत आणि लोकांच्या मनांत अन्यायाची चीड उत्पन्न झाल्याशिवाय व समाजांतील कृत्रिम उच्चनीच भाव व धर्माच्या नांवाखालीं चालू असलेला आचर-टपणा दूर करण्याची मनोधारणा निर्माण झाल्याशिवाय कोणत्याहि सार्वजनिक कार्यास खरा सजीवपणा केव्हांहि येणार नाहीं. हें ओळखून जनतेतील अज्ञानाचें निर्मूलन करण्याचें कार्य भावानंदांनें हातीं घेतलें. “ अज्ञान नाहींसं करणं, ज्ञान वाढविणं हाच खरा मार्ग. लोकांचे डोळे मिटले आहेत, त्यांच्यावर अंधाऱ्या पडद्यांच्या राशी पडल्या आहेत त्या दूर करणें हेंच खरें काम. त्याखेरीज दुसरे सगळे मार्ग वरवरचे. तुम्हाला ज्या सुधारणा पाहिजे असतील त्या त्यांचे डोळे न उघडतां त्यांचे हात धरून कशा तरी करविणें हा मार्ग अगदीं अश्रेयस्कर. त्याचा अणुमात्र उपयोग नाहीं. त्यांचे डोळे उघडावे म्हणजे आपोआप होणार. मग कोणाचा जोरा नको. कोणाचा उपदेश नको. ” ही गुरूंनीं दाखविलेली दिशा त्यानें निष्ठापूर्वक पत्करली. “ श्रेष्ठ कल्पना राष्ट्रांतील स्त्रियांच्या डोक्यांत शिरल्या पाहिजेत. त्यांच्या दुधांतून त्या मुलांच्या मनांत उतरतात. ही गोष्ट कधींहि विसरूं नये ” ही गुरूची शिकवण त्यानें मनावर ठसवून घेऊन आपला

कार्यक्रम निर्दोष व निकोप रीतीनें आंखला. या कामाच्या निश्चय करणारी व त्याच्याप्रमाणेच आजन्म अविवाहित रहाण्याचा निश्चय करणारी त्याची गुरुकन्या या त्याच्या सहकारिणी होत्या. पुरुषांप्रमाणेच स्त्रियांना शिक्षण देणे अवश्य आहे, इतकेंच नव्हे तर लोकोन्नतीच्या कामी पुरुषांप्रमाणेच स्वार्थत्यागी स्त्रियाहि सहभागिनी झाल्या पाहिजेत या तत्त्वाची संसिद्धि हरिभाऊंनी भावानंदाच्या संस्थेचा आदर्श चित्रित करून उत्कृष्ट रीतीनें केली आहे.

सामान्य जनसमूहाच्या शिक्षणाची व उन्नतीची जबाबदारी सुशिक्षित लोकांवर कशी आहे हे हरिभाऊंनी भावानंद व त्याचे गुरु यांच्या तोंडून उत्कृष्ट रीतीनें प्रतिपादन केले आहे. भावानंद आपल्या मामास लिहिलेल्या पत्रांत म्हणतो, "ज्या लोकांच्या करावर

आम्ही आपले सर्व शिक्षण मिळविले त्यांचे ऋण फेडण्याकरितां आम्ही अणुमात्र तरी खटपट केली आहे काय ? जें काम आम्ही केले असेल तें केवळ करावर, ज्यांच्या कराच्या पैशावर सरकारनें आम्हाला शहाणे केले त्यांना आम्ही आपल्या शहाणपणाचा फायदा देण्याला खटपट केली काय ? त्यांच्या ऋणांतून मुक्त होण्याला आम्ही काय उद्योग केला ?" उपकार करणे न करणे ही ज्याच्या त्याच्या स्वर्षीची गोष्ट आहे. पण कृतज्ञतेमुळे शिरावर पडणारे काम हे कोणाहि संभावित माणसाला चुकवितां येत नाही. भावानंदाप्रमाणे लोककार्यांत सर्वस्वाचा व्यय करून निरपेक्ष बुद्धीनें, भूतदयेच्या प्रवृत्तीनें व न्यायमूलक भावनेनें समाजहित करण्यास बद्धपरिकर होणे सर्वांनाच शक्य नसले तरी निदान वर सांगितल्याप्रमाणे कृतज्ञताबुद्धीनें प्रत्येकाने लोकशिक्षणाचे कार्य अल्पस्वल्प प्रमाणांत तरी करणे अवश्य आहे, ही भावाने-

गरे हरिभाऊंनी दर्शविलेली विचारसरणी सुशिक्षित माणसांना रेवृत्तर करणारी आहे. भावानंदाने व त्याच्या संस्थेनें

सव्याज फेडण्याचे कार्य प्रशंसनीय रीतीनें केले.

सं. वाचनालय, ठु, स्वरे उपकर्ते, स्वरे आधारस्तंभ यांची वस्ती
जमध्यें स्वहिताची स्वरी जागृति होऊन त्यांची
राष्ट्रास चांगले दिवस येण्याची आशा धरणे

सर्वस्वा निष्फळ आहे, हे भावानंदाने—हरिभाऊंच्या मानसपुत्राने—बरोबर ओळखले होते. “ क्षणिक कोणचे आणि सार्वकालिक कोणचे या गोष्टीचा पक्का विचार करून तुला काय करायचे ते करित जा. ” हे गुरुमुखांतून आलेले तत्त्व त्याने आपल्या मनावर पूर्णपणे बिंबवून घेऊन राष्ट्राच्या चिरंतन कल्याणास पोषक असाच कार्यक्रम हात घेतला. आपल्या संस्थेच्या कार्याची हकीकत सांगतांना तो म्हणतो: “ ज्ञानाचा प्रचंड ओघ ज्या वाजूला वळेल त्या वाजूला अज्ञान, भोळेपणा, वेढगळ समजुती वगैरे गोष्टींचा फडशा उडाला म्हणून साजवे, हा माझा दृढ विश्वास असल्यामुळे ज्या त्या गांवीं मी पहिली खटपट करित असे ती गरीबगुरीव लोकांना अगदी थोडक्यांत किंबहुना फुकट शिक्षण मिळेल अशी तजवीज करावयाची आणि त्या मागे पुष्कळ गांवीं व्यापाऱ्यांनी व सावकारांनी आपल्या नफ्यांत दरसाल रुपयास पैसाप्रमाणे काढून फुकट शाळा काढिल्या. ” जनतेच्या कराच्या रूपाने दिलेल्या पैशावर सुशिक्षित झालेल्या लोकांनी शिक्षण दानाचे मोफत रीतीने प्रत्यक्ष कार्य करून व जनतेच्या पैशावरच मातबर होणाऱ्या शेतसावकारांनी आपल्या फायद्यांतील कांहीं अंश शिक्षणाप्रीत्यर्थ देऊन सामान्य जनसमूहाच्या ऋणांतून मुक्त व्हावे, ही जी योजना हरिभाऊंनी आपल्या कादंबऱ्यांत चित्रित केली आहे तिची अंमलबजावणी झाल्यास सक्तीच्या व मोफत प्राथमिक शिक्षणाचा प्रश्न सुटणे किती सुलभ होईल हा विचार साहाजिक मनांत येतो. Educate your Masters म्हणजे मतदारांना सुशिक्षित करा, याच लोकशाहीच्या मूलभूत तत्वाचा हरिभाऊंनी आपल्या प्रसादपूर्ण व प्रतिभासंपन्न वाणीने आपल्या सुशिक्षित बांधवांना उपदेश केला आहे. “ सबलांचे बल, सुशिक्षितांचे शिक्षण, धनिकांचे धन, बुद्धिमानांची बुद्धि हीं सर्व दुर्बळ, अशिक्षित, दरिद्री लोकांचा अशांच्या उपयोगासाठी आहेत अशा भावनेने सर्वपूर्वक पत्कवर्तन ठेवावे ” हेच हरिभाऊंच्या संदेशाचे सारसर्वस्वरूपारल्या पाहिजेत.

टीप:- हे दोन लेख अनुक्रमे रत्नाकर व मासिक मनोरंज ही गोष्ट कधीहि मार्च महिन्याच्या अंकांत प्रसिद्ध झाले आहेत. त्यावरच थोडक्यांत घेऊन आपला पुनर्मुद्रण केले आहे.

हरि नारायण आपटे
संक्षिप्त चरित्र

लेखक

बापूजी मार्टंड अंबेकर.

आवृत्ति दुसरी.

१९२९.

वित्त द्वारा आणे.

सं. वाचनालय, ठाणे

२५/५/०१

य. अ. म. म. म. म. म.

६३